

**ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**  
**ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ**  
**ΤΜΗΜΑ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ**  
**ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ**  
**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ**  
**ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΣΧΟΛΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ**  
  
**ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΝΙΚΟΣ Π. ΤΕΡΖΗΣ**

**Ο Αλέξανδρος Δελμούζος**  
**και η σχολική πράξη**

Πελαγία Ι. Κογκούλη

**Θεσσαλονίκη 2007**

## ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

|                                                                                                                                                          |    |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Πρόλογος .....                                                                                                                                           | 4  |
| 1. Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ                                                                                                   | 8  |
| 1.1 Η ζωή και οι σπουδές του Αλέξανδρου Δελμούζου                                                                                                        | 9  |
| 1.2 Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και το σχολείο του Βόλου                                                                                                      | 15 |
| 1.3 Ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και η<br>καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας.....                                                         | 17 |
| 1.4 Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και το Μαράσλειο Διδασκαλείο                                                                                                  | 19 |
| 1.5 Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η διάσπαση του Εκπαιδευτικού<br>Ομίλου .....                                                                              | 21 |
| 1.6 Ο Αλέξανδρος Δελμούζος ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο<br>Θεσσαλονίκης και ως επόπτης του Πειραματικού Σχολείου του<br>Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης..... | 22 |
| 1.7 Οι παιδαγωγικές απόψεις του Αλέξανδρου Δελμούζου                                                                                                     | 25 |
| 2. Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΩΤΕΡΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ<br>ΒΟΛΟΥ .....                                                                                | 29 |
| 2.1 Η ίδρυση και η λειτουργία του Ανώτερου Δημοτικού<br>Παρθεναγωγείου.....                                                                              | 30 |
| 2.2 Το πρόγραμμα και η μέθοδος διδασκαλίας .....                                                                                                         | 33 |
| 2.2.1 Τα αρχαία Ελληνικά .....                                                                                                                           | 35 |
| 2.2.2 Τα Νέα Ελληνικά .....                                                                                                                              | 36 |
| 2.2.2.1 Γλωσσική διδασκαλία .....                                                                                                                        | 37 |
| 2.2.2.2 Εκθέσεις .....                                                                                                                                   | 38 |
| 2.2.2.3 Τα Κείμενα .....                                                                                                                                 | 40 |
| 2.2.3 Τα Μαθηματικά .....                                                                                                                                | 41 |
| 2.2.4 Οι Φυσικές Επιστήμες .....                                                                                                                         | 42 |
| 2.2.5 Τα Θρησκευτικά .....                                                                                                                               | 43 |
| 2.2.6 Η Ιστορία .....                                                                                                                                    | 46 |
| 2.2.7 Ιστορία της Τέχνης.....                                                                                                                            | 48 |
| 2.2.8 Η Γεωγραφία.....                                                                                                                                   | 49 |
| 2.2.9 Η Μουσική.....                                                                                                                                     | 50 |
| 2.2.10 Η Γυμναστική .....                                                                                                                                | 52 |
| 2.2.11 Τα Οικοκυρικά.....                                                                                                                                | 52 |
| 2.2.12 Η Γαλλική Γλώσσα.....                                                                                                                             | 53 |
| 2.2.13 Ιχνογραφία- Ζωγραφική.....                                                                                                                        | 55 |
| 2.3 Η σχολική ζωή στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο                                                                                                     | 56 |
| 2.4 Τα Αθλεία .....                                                                                                                                      | 58 |
| 3. Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΡΑΣΛΕΙΟ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ                                                                                                   | 61 |
| 3.1 Η ίδρυση και η λειτουργία του Μαράσλειου Διδασκαλείου                                                                                                | 62 |
| 3.2 Το πρόγραμμα και η μέθοδος διδασκαλίας .....                                                                                                         | 65 |
| 3.2.1 Τα Ιστοριοφιλόλογικά Μαθήματα .....                                                                                                                | 71 |
| 3.2.1.1 Τα Αρχαία Ελληνικά.....                                                                                                                          | 72 |
| 3.2.1.2 Τα Νέα Ελληνικά .....                                                                                                                            | 73 |
| 3.2.1.3 Η Ιστορία .....                                                                                                                                  | 74 |
| 3.2.2 Τα Θρησκευτικά .....                                                                                                                               | 77 |

|                                                                                                    |            |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| 3.2.3 Τα Μαθηματικά .....                                                                          | 78         |
| 3.2.4 Τα Φυσιогνωστικά Μαθήματα .....                                                              | 79         |
| 3.2.5 Γεωγραφία και Κοσμογραφία .....                                                              | 81         |
| 3.2.6 Η Σωματολογία του παιδιού .....                                                              | 82         |
| 3.2.7 Η Γεωπονία και η Ζωοτεχνία .....                                                             | 83         |
| 3.2.8 Η Υγιεινή .....                                                                              | 83         |
| 3.2.9 Τα Παιδαγωγικά .....                                                                         | 84         |
| 3.2.10 Η Ιχθυογραφία .....                                                                         | 86         |
| 3.2.11 Η Χειροτεχνία .....                                                                         | 87         |
| 3.2.12 Η Ωδική και η Μουσική .....                                                                 | 89         |
| 3.2.13 Η Γυμναστική .....                                                                          | 91         |
| 3.2.14 Η Ξένη Γλώσσα .....                                                                         | 93         |
| 3.2.15 Μαθήματα Επιλογής .....                                                                     | 93         |
| <b>3.3 Η Σχολική Ζωή στο Μαράσλειο.....</b>                                                        | <b>95</b>  |
| <b>3.3 Τα «Μαρασλειακά» .....</b>                                                                  | <b>99</b>  |
| <b>4. Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.....</b>    | <b>102</b> |
| <b>4.1 Η ίδρυση και η λειτουργία του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.....</b> | <b>103</b> |
| <b>4.2 Το πρόγραμμα και η μέθοδος διδασκαλίας .....</b>                                            | <b>105</b> |
| 4.2.1 Τα Αρχαία Ελληνικά.....                                                                      | 108        |
| 4.2.2 Τα Νέα Ελληνικά .....                                                                        | 110        |
| 4.2.3 Τα Θρησκευτικά .....                                                                         | 113        |
| 4.2.4 Η Γυμναστική .....                                                                           | 118        |
| <b>4.3 Η Σχολική Ζωή στο Πειραματικό Σχολείο.....</b>                                              | <b>118</b> |
| <b>4.4 Η απόλυση, η αποκατάσταση και η οριστική παραίτηση του Αλέξανδρου Δελμούζου.....</b>        | <b>121</b> |
| Συμπεράσματα .....                                                                                 | 123        |
| ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ .....                                                                                 | 124        |
| <b>ΠΗΓΕΣ.....</b>                                                                                  | <b>124</b> |
| <b>ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ .....</b>                                                                             | <b>124</b> |

## Πρόλογος

Η προσωπικότητα και το έργο του Αλέξανδρου Δελμούζου αποτέλεσε και αποτελεί «σημείο αντιλεγόμενον» για πολλούς. Έτσι, η ενασχόλησή μου με τη σχολική πράξη στο έργο αυτού του μεγάλου παιδαγωγού αποτέλεσε για μένα ευχάριστο πεδίο έρευνας.

Στην εν λόγω έρευνα καθοριστικότατο ρόλο διαδραμάτισε ο σύμβουλός μου, καθηγητής κ. Νικόλαος Τερζής. Από τη θέση μου αυτή εκφράζω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου στο πρόσωπό του, διότι πίστεψε στην επιθυμία μου για την ενασχόλησή μου με το παραπάνω θέμα. Η πρωταγωνιστική του παρουσία στη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών με βοήθησε να διευρύνω τους πνευματικούς μου ορίζοντες στο χώρο της παιδαγωγικής επιστήμης. Παράλληλα, το ενδιαφέρον του, η υπομονή του και οι καίριες επισημάνσεις κατά τη συγγραφή της εν λόγω μελέτης συνέβαλαν στην ολοκληρωμένη παρουσίασή της.

Θεσσαλονίκη, 15 Σεπτεμβρίου 2008

Πελαγία Ι. Κογκούλη

## Εισαγωγή

Με το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης-το οποίο υπήρξε πιο έντονο στον ευρωπαϊκό χώρο στο τέλος του 19<sup>ου</sup> αιώνα και στις αρχές του 20<sup>ου</sup>- έγινε μία προσπάθεια, προκειμένου να επιτευχθούν αλλαγές στην παλαιά εκπαιδευτική διαδικασία. Οι θέσεις του κινήματος αυτού προβληματίζουν γόνιμα ακόμα και σήμερα την εκπαιδευτική κοινότητα. Σε μία εποχή που επικρατεί ο τεχνολογικός πολιτισμός και η ίδια χαρακτηρίζεται ως εποχή της δεύτερης Νεωτερικότητας ή της Μετανεωτερικότητας, όπου οι μεγάλες «αφηγήσεις» καταργούνται και σχεδόν τα πάντα τίθενται υπό αμφισβήτηση, τα εκπαιδευτικά θέματα έρχονται συνεχώς στο προσκήνιο και οι διάφοροι ιδεολογικοί προσανατολισμοί αντιμάχονται για την επικράτησή τους στη συνείδηση του εκπαιδευτικού.

Μια τέτοια κατάσταση φαίνεται να ζητάει από πλευράς των επιστημόνων που διερευνούν ένα τόσο ευαίσθητο χώρο, όπως είναι η εκπαίδευση, ν' ασχοληθούν με τις παιδαγωγικές θέσεις και αντιλήψεις προσωπικοτήτων του παρελθόντος, έτσι ώστε να αναδειχθούν νέα πρότυπα και στέρεες βάσεις όπου θα μπορεί ο νέος εκπαιδευτικός να στηριχθεί. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος με τις μελέτες του δίνει την ευκαιρία στο μελετητή να βρεθεί μπροστά στην ανάλυση ενός ολόκληρου νέου εκπαιδευτικού συστήματος που θα μπορούσε να αναμορφώσει την όλη εικόνα της Νεοελληνικής Παιδείας.

Με πίστη και τόλμη αφιέρωσε όλη του τη ζωή για τη σύσταση του «Νέου Σχολείου», του «Ζωντανού Σχολείου», με βάση τη σύγχρονη νεοελληνική ζωή, τη συνοχή της ελληνικής οικογένειας και της πατροπαράδοτης πίστης και τη ζωντανή μητρική γλώσσα – τη δημοτική, για την καθιέρωση της οποίας αγωνίστηκε σε όλη του τη ζωή και για χάρη της οποίας δέχθηκε αλλεπάλληλες ύβρεις, απολύσεις, δικαστικές διώξεις και προπηλακισμούς.

Οι στόχοι και η μεθοδολογία της προοδευτικής εκπαίδευσης παραμένουν επίκαιροι και επιχειρείται να εφαρμοστούν στη σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα. Έτσι διαπιστώνουμε ότι στο νέο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Σπουδών να προβάλλεται η βιωματική μάθηση, η αυτενέργεια μαθητή και ο καθοδηγητικός ρόλος του εκπαιδευτικού, η εργασία σε ομάδες και η αντιμετώπιση του μαθητή ως ολότητας (διδακτικοί στόχοι γνωστικοί, συναισθηματικοί και ψυχοκινητικοί).

Επίκαιρη είναι και η διερεύνηση του αντίκτυπου αυτής της κίνησης, που εκφράστηκε στον ελλαδικό χώρο από αρκετούς Παιδαγωγούς, μεταξύ των οποίων διακρίνεται ο Αλέξανδρος Δελμούζος, και επομένως να αποτελεί ενδιαφέρουσα η διερεύνηση του θέματος: *«Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η σχολική πράξη»*. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του Αλέξανδρου Δελμούζου: *«Είμαι γεννημένος Δάσκαλος. Κάθε πράξις και κάθε λόγος μου πηγάζει από ένα σύστημα ενιαίων βασιζόμενον εις την επιστήμην, την αντίληψιν του καθήκοντος και την ειλικρίνειαν, και εμπνεόμενον από ένα και μόνον πόθον : να ιδώ και στον τόπο μας την ανατολή ενός πραγματικώς εθνικού νεοελληνικού πολιτισμού»*.

Στη συγκεκριμένη ερευνητική μας προσπάθεια θα ασχοληθούμε, αρχικά, με τις παιδαγωγικές θέσεις και απόψεις του Αλέξανδρου Δελμούζου σχετικά με τις διαφορές του «παλαιού σχολείου» σε σχέση με το νέο σχολείο εργασίας, έτσι ώστε να διαμορφώσουμε μια καλύτερη εικόνα για τις παιδαγωγικές απόψεις που επικρατούσαν σε μια κρίσιμη χρονική καμπή του νεοελληνικού μας κράτους. Οι συγκεκριμένες θέσεις μπορούν να συμβάλλουν γόνιμα στο διάλογο για την Παιδεία στον τόπο μας, μα και να εμπνεύσουν τους εκπαιδευτικούς στο διακόνημα της συνδιαμόρφωσης των πολιτών της Ελλάδος του αύριο. Στη συνέχεια, θα ασχοληθούμε εκτενώς με τη διερεύνηση της σχολικής πράξης στα σχολικά ιδρύματα τα οποία διηύθυνε ο Αλέξανδρος Δελμούζος και, συγκεκριμένα, θα μελετήσουμε σε βάθος το σχολικό πρόγραμμα, αλλά και τη μέθοδο διδασκαλίας που ακολουθήθηκε.

Με το πρόσωπο και το έργο του Αλέξανδρου Δελμούζου έχουν ασχοληθεί πολλοί ερευνητές, αλλά δεν υπάρχουν ως σήμερα μελέτες που εξειδικευμένα διερεύνησαν τα δύο ανωτέρω θέματα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής του δράσης ως παιδαγωγού.

Οι διδακτικές και γενικότερα παιδαγωγικές προτάσεις του Αλέξανδρου Δελμούζου, παρότι δεν επικράτησαν στην εποχή του λόγω των ευρύτερων συγκυριών, εξακολουθούν, ωστόσο, να βρίσκονται στην επικαιρότητα.

Η εργασία θα διαιρεθεί σε τέσσερα κεφάλαια.

**Στο πρώτο κεφάλαιο** θα διερευνηθεί γενικά η ζωή και το έργο του Αλέξανδρου Δελμούζου και μάλιστα μέσα από τις σπουδές του, τη συμμετοχή του στον εκπαιδευτικό όμιλο, τη δράση του στο σχολείο του Βόλου, το Μαράσλειο Διδασκαλείο, το Πανεπιστήμιο, η συνεισφορά του μέσα από το συγγραφικό έργο του καθώς επίσης και οι βασικές παιδαγωγικές και διδακτικές του θέσεις.

**Στο δεύτερο κεφάλαιο** θα γίνει ενδελεχής μελέτη της σχολικής πράξης στην

πρώτη προσπάθεια που έκανε ο Αλέξανδρος Δελμούζος να εφαρμόσει τις μεταρρυθμιστικές του ιδέες, στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου. Αφού παρουσιάσουμε το ιστορικό πλαίσιο της ίδρυσης και της λειτουργίας του Παρθεναγωγείου, θα προχωρήσουμε στην παρουσίαση του προγράμματος σπουδών και της μεθόδου διδασκαλίας των επιμέρους μαθημάτων του τελευταίου. Τέλος, θα παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα και την κατάληξη των προσπαθειών που έγιναν στο Παρθεναγωγείο.

**Στο τρίτο κεφάλαιο** θα διερευνηθεί η σχολική πράξη στη δεύτερη προσπάθεια που κάνει ο Αλέξανδρος Δελμούζος προκειμένου να επιτευχθεί η καλύτερη κατάρτιση των δασκάλων στο Μαράσλειο Διδασκαλείο. Αφού αναφερθούμε στην ίδρυση και τη λειτουργία του Μαράσλειου Διδασκαλείου, θα αναλύσουμε το πρόγραμμα σπουδών, τη μέθοδο διδασκαλίας των μαθημάτων, αλλά και τη σχολική ζωή στο Διδασκαλείο. Στο τέλος του κεφαλαίου θα γίνει αναφορά στην κατάληξη αυτού του εγχειρήματος, στα λεγόμενα «Μαρασλειακά».

Τέλος, **το τέταρτο κεφάλαιο** θα εξετάσει την ίδρυση και τη λειτουργία του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Έπειτα θα μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Αλέξανδρος Δελμούζος από τη θέση του επόπτη προσπάθησε να οργανώσει το πρόγραμμα σπουδών και τη σχολική ζωή γενικότερα.

## **1. Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ**



## 1.1 Η ζωή και οι σπουδές του Αλέξανδρου Δελμούζου

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος γεννήθηκε στην Άμφισσα (Σάλωνα) στις 31 Δεκεμβρίου 1880. Εκεί έζησε μέχρι τα 16 του χρόνια με την οικογένειά του, μία αγαπημένη, παραδοσιακή οικογένεια. Όπως γράφει και ο ίδιος: «... σε μια επαρχιακή πόλη και σε σπίτι που ήταν η καρδιά της, έζησα ζωή αληθινά ελληνική, με τις αξίες της, τα έθιμα και τις παραδόσεις της, τα τραγούδια της, τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες της»<sup>1</sup>.

Η οικογένειά του ήταν εύπορη (ο πατέρας του ήταν ο Παναγής Δελμούζος, πρώην δήμαρχος και ως το θάνατό του εύπορος κτηματίας στην Άμφισσα) και ενδιαφερόταν για τη μόρφωση των παιδιών του. Ο Δελμούζος στα 16 του χρόνια- έχοντας πάρει το απολυτήριο του γυμνασίου- πήγε στην Αθήνα για να σπουδάσει. Οι γονείς του, έχοντας διακρίνει την ικανότητά του στα μαθηματικά, τον προέτρεπαν να γίνει μηχανικός. Ο ίδιος από το δεύτερο μήνα της προετοιμασίας του για το Πολυτεχνείο τα παράτησε και γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή<sup>2</sup>. Η απόφασή του αυτή αναστάτωσε την οικογένειά του. Βασική αιτία αυτής της μεταστροφής του ήταν η κλίση του για την ποίηση.

Η Φιλοσοφική θα τον απογοητεύσει γρήγορα και η αγάπη του για την ποίηση θα μετριαστεί μπροστά στην αγάπη για τη διδασκαλία. Παρακολουθώντας με δυσκολία, και δυσφορία, τα μαθήματα κατάφερε να πάρει το πτυχίο του το 1902. Στη συνέχεια, θα υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία και την επόμενη χρονιά θα φύγει για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία. Στη Γερμανία εντάθηκαν οι αμφιβολίες που είχε αρχίσει να νιώθει για την αξία της ποίησής του (αμφιβολίες που είχαν ήδη εμφανιστεί μετά την επαφή του με το Σολωμικό έργο) μετά τη μελέτη του για το έργο του Goethe<sup>3</sup>.

Η παραμονή του στη Γερμανία διήρκησε από το 1903 ως το 1907. Οι σπουδές του δε φαίνεται να ήταν συστηματικές, παρατηρώντας τις συχνές μετακινήσεις του σε

<sup>1</sup> Αλ. Δελμούζος, *Μελέτες και Πάρεργα*, τ. 2, Αθήνα 1958, σ. 422.

<sup>2</sup> Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό που περιγράφει ο ίδιος: «Στο σπίτι ενός θείου μου, όπου και έμενα τότε, άρχισαν μικροί και μεγάλοι να με φωνάζουν ειρωνικά «δάσκαλο»». Όπ. π., σ. 424.

<sup>3</sup> Για την ποίησή του ο ίδιος θα γράψει: «Μετριότητα και ποίηση αληθινή είναι έννοιες αντιφατικές. Ένα παπούτσι μέτριο μένει πάντα παπούτσι, έχει κάποιο σκοπό. Ένα μέτριο όμως ποίημα δεν είναι ποίημα...ποιητής δεν ήμουν το ήξερα πια», όπ. π., σ.426 και σε άλλο σημείο του έργου του: «Η αμφιβολία όμως, φίλε μου, δεν ήταν επιπόλαιη και περαστική. Τώρα γνώριζα τους μεγάλους στο πραγματικό μεγαλείο τους. Από το Σολωμό με είχε πάρει ο Goethe, και κάτω από τον όγκο του ένιωθα τον εαυτό μου τελείως συντριμμένο· χωρίς κανένα πια σκοπό, καμιά αποστολή». Όπ. π., σ. 429.

διάφορες πόλεις και την ποικιλία των ενδιαφερόντων του. Δούλεψε, όμως, τον γραπτό του λόγο, τον οποίο προσπάθησε να τον κρατάει λιτό, σοβαρό, μετρημένο, αλλά, παράλληλα, και ευχάριστο. Η διαδρομή του ξεκίνησε από το Βερολίνο, συνεχίστηκε στη Λειψία, για να καταλήξει, τέλος, στην Ιένα. Στο Βερολίνο παρακολουθεί, ανάμεσα σε άλλες διαλέξεις, τις παραδόσεις του Friedrich Paulsen (1846-1908), ο οποίος ήταν καθηγητής της Φιλοσοφίας και της Παιδαγωγικής στο πανεπιστήμιο του Βερολίνου από το 1894, γεγονός που φαίνεται να επηρέασε τον Δελμούζο, ως προς τις απόψεις του για τα εκπαιδευτικά πράγματα. Ο Paulsen ήταν, άλλωστε, γνωστός για τις νεωτεριστικές του θέσεις<sup>4</sup>. Στη συνέχεια, ο Δελμούζος θα πάει στη Λειψία (1905) και θ' αφιερώσει τις σπουδές του «σε μία νέα επιστήμη, τη φυσιολογική ψυχολογία του Wundt»<sup>5</sup>. Ο Δελμούζος, όμως, δε θα μείνει ικανοποιημένος από τις σπουδές του. Συγκεκριμένα, θα πει: «...ο σκοπός μου όμως δεν έβρισκε στη νέα επιστήμη την ικανοποίηση που περίμενα. Όλα εξωτερικά, όλα ανάλυση και περιγραφή, και η ζωντανή ψυχή που λαχταρούσα ξέφευγε μέσα από τα δάχτυλά μου και τα πολύπλοκα εργαστηριακά όργανα»<sup>6</sup>. Θα εγκαταλείψει, έτσι, τη Λειψία και θα πάει στην «πανεπιστημιακή πόλη των ειδικών»<sup>7</sup>, την Ιένα. Και εκεί, όμως, ο Δελμούζος δε θα βρει αυτό που έψαχνε. Ο ίδιος γράφει: «Πήγα με ζωή, και τη ζωή ζητούσε να την μπλέξει στα δίχτυα της η ξερακιανή αράχνη της Διδαχτικής με τους λεπτολόγους ιστούς της.»<sup>8</sup>.

Στην Ιένα ο Δελμούζος θα γνωρίσει τον Γεώργιο Σκληρό και θα επηρεαστεί από τις μαρξιστικές του ιδέες<sup>9</sup>. Στο έργο του Μελέτες και Πάρεργα, ο Δελμούζος περιγράφει με πολύ γλαφυρό τρόπο το χρονικό αυτής της γνωριμίας: «Εκείνο που με πλησίασε στο Σκληρό ήταν η μεγάλη αντίθεση και στο βάθος ο ίδιος ο αλτρουϊσμός και το ίδιο ιδανικό: μια νέα Ελλάδα. Το πρώτο βιβλίο που μου έδωσε ήταν το κοινωνικό μανιφέστο του Marx (και Engels). Σα να μ' άρπαξε ένα σιδερένιο χέρι από τα σύννεφα στο χώμα. Ο κλονισμός και ο θαυμασμός ήταν τέτοιος, που σε σχετικές πολύωρες συζητήσεις με το Σκληρό, αν και ολόκληρος ο εαυτός μου ήταν καθολική μεγάλη αντίρρηση, δεν μπορούσα ν' αντιτάξω παρά ασήμαντα επιχειρήματα. Για κάμποσον καιρό σα να είχα τυφλωθεί από το πολύ φως και να ζούσα μια ξένη ζωή. Έβλεπα τότε-

<sup>4</sup> Γ. Κοντομήτρος, *Η Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Βόλος 2006, σ. 329.

<sup>5</sup> Αλ. Δελμούζος, όπ. π., σ. 439.

<sup>6</sup> Όπ. π., σ. 439.

<sup>7</sup> Όπ. π., σ. 440.

<sup>8</sup> Όπ. π., σ. 440.

<sup>9</sup> Ο ίδιος αναφέρει ότι αυτή η γνωριμία αποτέλεσε «σταθμό στη ζωή του». Όπ. π., σ. 441.

και γενικά και ειδικότερα για την Ελλάδα- τόσο μεγάλο τον εργατικό αγώνα και δευτερεύοντα στο σχολικό, που λίγο έλλειψε ν' αφοσιωθώ στον πρώτο με όλες μου τις δυνάμεις. Ό,τι ονειρευόμουν με το σχολείο μου δε θα το έβρισκα τάχα σ' αυτόν πιο γόνιμο και πιο πλατύ;...μετά το πρώτο θάμπωμα άρχισαν να ζυπνούν μέσα μου το ένα κοντά στο άλλο διάφορα ερωτηματικά. Έβλεπα να στριμώνεται βίαια όλη η ανθρώπινη ζωή σε σύστημα, που δεν μπορούσε να ερμηνεύσει παρά μονάχα ορισμένες της εκδηλώσεις...όσο συζητούσα μαζί του τις απορίες μου, τόσο πιο πολύ δυνάμωναν. Εκείνος έβρισκε την πηγή τους στην αστική μου ψυχολογία· εγώ στα ίδια τα πράγματα. Μα όσο και αν διαφωνούσα, ένιωθα τώρα το έδαφος στα πόδια μου πιο στερεό και τον ορίζοντα πλατύτερο...είδα τότε καθαρά την παιδεία γενικά συνυφασμένη μέσα στη σύνθετη κοινωνική και πνευματική ζωή σαν ένα παράγοντα, βασικό βέβαια, μέσα όμως σε άλλους, που όλοι μαζί έπρεπε να κινηθούν προς το μεγάλο σκοπό.»<sup>10</sup>. Είναι αδιαμφισβήτητη η επίδραση του Σκληρού στη διαμόρφωση του Δελμούζου, ωστόσο δεν πρέπει να παραλείπεται, ότι η κοινωνικοπολιτική θέση του Δελμούζου διαμορφωνόταν μέσα από τη συστηματική του μελέτη για τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις, τόσο στη γερμανική, όσο και στην ελληνική κοινωνία. Ο Δελμούζος ακολουθεί την κατεύθυνση του ηθικού σοσιαλισμού, γεγονός που διαφαίνεται από τη μελέτη του για τους νεοκαντιανούς και τον Paul Natorp (παιδαγωγικός εκπρόσωπός τους), αλλά και αργότερα, από τις περιγραφές των συζητήσεών του με το Σκληρό και έπειτα, από την απολογία του στη Δίκη του Ναυπλίου.<sup>11</sup>

Στις αρχές του 1907, ο Δελμούζος θα επιστρέψει στην Ελλάδα. Τον επόμενο χρόνο, ο γιατρός, Δημήτρης Σαράτσης, προτείνει στο Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Παγασών- μέλος του οποίου ήταν και ο ίδιος- την ίδρυση ενός Ανώτερου Παρθεναγωγείου, το οποίο θ' αναλάμβανε την εκπαίδευση Ελληνίδων «με θετικό και φωτισμένο μυαλό, που νάναι σε θέση να στήσουν αργότερα ένα σπίτι νοικοκυρεμένο και να μορφώσουν τα παιδιά τους όπως πρέπει»<sup>12</sup>. Το Δημοτικό Συμβούλιο θα κάνει δεκτή την πρόταση του Σαράτση και εκείνος αναζητά το καταλληλότερο πρόσωπο, το οποίο θα μπορούσε ν' αναλάβει τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου. Το πρόσωπο αυτό το βρίσκει στον Αλέξανδρο Δελμούζο. Ο Δήμος Παγασών τον διορίζει

<sup>10</sup> Οπ. π., σσ. 442-443.

<sup>11</sup> Ν. Τερζής, Ο πολιτικός Δελμούζος, στο: Αλέξανδρος Π. Δελμούζος, Παιδαγωγός και μεταρρυθμιστής, Πρακτικά Συμποσίου Τομέα Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., 14-15.4.1989, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 143.

<sup>12</sup> Αλ. Δελμούζος, Το κρυφό σχολειό, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 29.

διευθυντή στις 29 Σεπτεμβρίου 1908. Ο Δελμούζος θα προσπαθήσει με πολύ μεράκι και ζήλο να εφαρμόσει νέες ιδέες στο σχολείο, αλλά δυστυχώς γρήγορα θα συκοφαντηθεί, θα οδηγηθεί στις δικαστικές αίθουσες- όπου μόλις το 1914 θα αθωωθεί- ενώ από το 1911 το σχολείο θα κλείσει, μετά από δύομιση σχολικά χρόνια λειτουργίας.

Το 1910 θα συγκροτηθεί στην Αθήνα ο Εκπαιδευτικός Όμιλος. Ένας από τους ιδρυτές ήταν και ο Αλέξανδρος Δελμούζος. Μέχρι το 1920 η συνεργασία του με τον Δημήτρη Γληνό και τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη, οι οποίοι δεν έγιναν ιδρυτικά μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου, επειδή βρισκόταν ακόμη στη Γερμανία, υπήρξε άριστη και πολύ καρποφόρα. Κατά την περίοδο 1913-20 ο Δελμούζος υπηρετεί τις εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες στις οποίες το βενιζελικό κόμμα ενσωματώνει εν μέρει τις προτάσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου, συμμετέχοντας στο σχεδιασμό των νομοσχεδίων του Ι. Τσιριμώκου, ως μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου και της Εκπαιδευτικής Επιτροπής, που δημιουργήθηκε το 1916, ως Ανώτερος Επόπτης Δημοτικής Εκπαίδευσης και ως μέλος της Συντακτικής Επιτροπής των κρατικών αναγνωστικών του Δημοτικού. Το 1920 θα διακοπεί η δράση των δημοτικιστών μεταρρυθμιστών, αφού το βενιζελικό κόμμα έχασε τις εκλογές και ο Δελμούζος θα εγκαταλείψει με την οικογένειά του την Ελλάδα μέχρι το 1923. Θα εγκατασταθεί στο Μόναχο και θα αφιερωθεί στη μελέτη της πλούσιας εκπαιδευτικής κίνησης που υπήρχε τότε στη Γερμανία.

Ο Δελμούζος θα επιστρέψει στην Αθήνα το 1923 και θα διευθύνει το Μαράσλειο Διδασκαλείο, επιχειρώντας πάλι να εφαρμόσει στη σχολική πράξη τις νέες εκπαιδευτικές αντιλήψεις. Γρήγορα, όμως, θ' αντιμετωπίσει τα πρώτα εμπόδια, τις συκοφαντικές κατηγορίες των πολεμίων του για αντεθνική διδασκαλία, κατάργηση ή περιφρόνηση του μαθήματος των θρησκευτικών και προτροπή των μαθητών να διαπράττουν άπρεπες πράξεις στο Διδασκαλείο. Τον Ιανουάριο του 1926 ο Αλέξανδρος Δελμούζος θα απολυθεί, τελικά, από τη θέση του διευθυντή την περίοδο της «δικτατορίας» του Παγκάλου.

Η πολιτική ατμόσφαιρα που επικρατεί στη χώρα επηρεάζει και τις προσωπικές φάσεις της σταδιοδρομίας του Δελμούζου, ο οποίος το 1927 θα συγκρουστεί με τον Γληνό, γεγονός που θα οδηγήσει και στη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

Το 1925, ο πρωθυπουργός, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ιδρύει το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Το Νοέμβριο του 1928 ο Αλέξανδρος Δελμούζος

εκλέγεται καθηγητής στην έδρα της Παιδαγωγικής, στη Φιλοσοφική Σχολή του νεοϊδρυθέντος Πανεπιστημίου. Σημαντικό ρόλο στις πανεπιστημιακές του ασχολίες έπαιξε η λειτουργία του Πειραματικού Σχολείου, στο οποίο υπήρξε επόπτης. Αργότερα, για δεύτερη φορά, οι πολιτικές καταστάσεις (πτώση της Κυβέρνησης Βενιζέλου το 1932, στρατιωτικοπολιτικό κίνημα το 1935, δικτατορία Μεταξά τον Αύγουστο του 1936) επηρεάζουν την πορεία του Δελμούζου και τον αναγκάζουν να παραιτηθεί. Αιτία αποτελούν, σε πρώτη φάση, τα τρία εκπαιδευτικά νομοσχέδια, τα οποία εισηγήθηκε στη Βουλή ο υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Τσαλδάρη, Θ. Τουρκοβασίλης, τον Σεπτέμβριο του 1933. Μ' αυτά τα νομοσχέδια ο υπουργός βαλλόταν κατά της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1929. Ο Δελμούζος θ' απαντήσει μέσω δύο άρθρων του σε ημερήσια εφημερίδα, με αποτέλεσμα ο υπουργός να τον καλέσει σε απολογία, επιβάλλοντάς του, στη συνέχεια, χρηματικό πρόστιμο. Το πρόστιμο αυτό θ' ακυρωθεί από το Συμβούλιο Επικρατείας. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος θα απομακρυνθεί από το Πανεπιστήμιο στις 13 Απριλίου 1935, στο πλαίσιο των εκκαθαρίσεων, λόγω του αποτυχημένου κινήματος βενιζελικών αξιωματικών<sup>13</sup>. Θα επανέλθει στις 3 Απριλίου του 1936. Λίγο αργότερα, όμως, θα επιβληθεί η δικτατορία του Μεταξά και νέα προβλήματα θα κάνουν την εμφάνισή τους. Ο υπουργός Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλος στέλνει με την έναρξη του σχολικού έτους 1936-37 εγκύκλιο σε όλα τα σχολεία, στην οποία, μεταξύ των άλλων, αφήνει κάποιες αιχμές για το έργο του Δελμούζου. Ο Δελμούζος φυσικά θ' απαντήσει σ' αυτήν την πρόκληση. Ο υπουργός δε θ' αντιδράσει άμεσα στην απάντηση του Δελμούζου, παρά την επόμενη σχολική χρονιά, θα στείλει πάλι εγκύκλιο, στο ίδιο πνεύμα με την προηγούμενη. Ο Δελμούζος θ' απαντήσει με μία επιστολή στον υπουργό, η οποία θα περιλαμβάνει και την παραίτησή του<sup>14</sup>. Μ' αυτόν τρόπο θα φύγει από τη σχολή. Η αποκατάστασή του θα έρθει με τη Συντακτική Πράξη 24/1945 «περί αποκαταστάσεως απολυθέντων υπαλλήλων» κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας<sup>15</sup>. Θεωρητικά, λοιπόν, ο Δελμούζος επανέρχεται στη Σχολή, αλλά ο ίδιος υποβάλλει τη δεύτερη και οριστική παραίτησή του στις 25 Απριλίου 1946<sup>16</sup>.

Από το 1937 μέχρι το θάνατό του (10 Δεκεμβρίου 1956) δεν έπαψε να δραστηριοποιείται για την ελληνική εκπαίδευση, να αφιερώνεται στη συγγραφή, στις

<sup>13</sup> Ν. Τερζής, Ο Δελμούζος στη Φιλοσοφική Σχολή- Ο Δελμούζος και η Φιλοσοφική Σχολή, στο: *Αλέξανδρος Π. Δελμούζος, Παιδαγωγός και μεταρρυθμιστής*, Πρακτικά Συμποσίου Τομέα Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., 14-15.4.1989, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 22.

<sup>14</sup> Οπ. π., σ.23.

<sup>15</sup> Οπ. π., σ.23.

<sup>16</sup> Οπ. π., σ.24.

δημοσιεύσεις, σε διαλέξεις και στην παροχή συμβουλών στην εκπαιδευτική και πολιτική ηγεσία. Το συγγραφικό του έργο είναι πραγματικά πολύ πλούσιο, μέσα από το οποίο μπορεί να μελετήσει κάποιος τις σύγχρονες ιδέες του, τις ανησυχίες του για την πορεία της εκπαίδευσης, τις προσπάθειές του, προκειμένου οι ιδέες του να πάρουν «σάρκα και οστά» σ' ένα σχολείο-πρότυπο, αλλά και το ανθρωπιστικό του πνεύμα.

Το συγγραφικό του έργο είναι πολύ σημαντικό όχι μόνο λόγω της επικαιρότητάς του, αλλά και του γεγονότος ότι *«δεν υπήρξε προϊόν εργαστηρίου και βαθυστόχαστων θεωρητικών κατασκευών, αλλά αποτέλεσμα της πράξης, της σχολικής πρακτικής όπου ο δημιουργός χάραξε τη σφραγίδα της προσωπικότητάς του»*.<sup>17</sup> Και ο ίδιος, άλλωστε, αναφέρει: *«όσο μικρό κι αν είναι το έργο μου, δε βγήκε από το βιβλίο παρά από προσωπική εσώτατη ανάγκη, που συναυξήθηκε με τα ίδια τα πράγματα και το άμεσο αντίκρυσμά τους...»*<sup>18</sup>.

Εκτός από τις αναρίθμητες μελέτες, τα άρθρα και τις επιφυλλίδες που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά, εκδόθηκαν και τα παρακάτω βιβλία του: Σαν Παραμύθι (1911, το 1983 επανεκδίδεται), Μαράσλειο και Ζωή (1925), Δημοτικισμός και Παιδεία (1926), Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο (1929), Οι ξένοι και εμείς (1930), Το πρόβλημα της Φιλοσοφικής Σχολής (1944), Παιδεία και Κόμμα (1947), Ο Φώτης Φωτιάδης και το παιδαγωγικό του έργο (1947), Το Κρυφό Σκολειό (1950, επανεκδίδεται το 2006) και το δίτομο έργο του Μελέτες και Πάρεργα (1958), το οποίο και εκδίδεται δύο χρόνια μετά το θάνατό του.

Στο «Κρυφό Σκολειό» (1950) ο Δελμούζος καταγράφει όλη την προσπάθεια που έγινε προκειμένου να συσταθεί το Παρθεναγωγείο, περιγράφει αναλυτικά τη ζωή των μαθητριών, τις νέες μεθόδους διδασκαλίας που ακολουθήθηκαν και καταγράφει σκέψεις και απόψεις για την εκπαίδευση και τα προβλήματα που αυτή αντιμετωπίζει.

Στο έργο του «Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο» (1929) παραθέτει τις γενικές αρχές του σχολείου, περιγράφει αναλυτικά τη σχολική ζωή σ' αυτό και καταγράφει τις παιδαγωγικές του απόψεις για το θέμα της αγωγής.

Στο βιβλίο του «Το πρόβλημα της Φιλοσοφικής Σχολής» (1944) ο Δελμούζος εκθέτει τις προτάσεις του για το πώς θα μπορούσε να οργανωθεί η Φιλοσοφική Σχολή με τον καλύτερο τρόπο ώστε ν' ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της ελληνικής

---

<sup>17</sup> Χ. Χαρίτος, «Παιδαγωγικές θέσεις του Αλέξανδρου Δελμούζου», *Λόγος και Πράξη*, 28, σ.

17.

<sup>18</sup> Αλ. Δελμούζος, *Μελέτες και Πάρεργα*, τ. 1, σ. 7.

εκπαίδευσης.

Στο έργο του «Δημοτικισμός και Παιδεία» (1930) συνδέει τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό με το ελληνικό σχολικό δίκτυο και με το βιβλίο του «Παιδεία και Κόμμα» (1947) δίνει απαντήσεις σ' όλους αυτούς που τον επέκριναν και παραθέτει τις απόψεις του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Το δίτομο έργο του «Μελέτες και Πάρεργα» (1958) εκδόθηκε μετά το θάνατό του και περιέχει πολλά παλαιότερα άρθρα του.

## **1.2 Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και το σχολείο του Βόλου**

Το 1908 ο Δήμος Παγασών θα ιδρύσει ένα Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο, διορίζοντας τον Αλέξανδρο Δελμούζο στη θέση του διευθυντή. Για τον ίδιο ήταν μία «ευλογημένη ευκαιρία για να γίνει στην πράξη η πρώτη δοκιμή του εκπαιδευτικού δημοτικισμού»<sup>19</sup>.

Δέχτηκε την πρόταση που του έγινε να αναλάβει την πρωτοποριακή ιδέα του Παρθεναγωγείου του Βόλου, με την προϋπόθεση να έχει την απόλυτη ελευθερία στην οργάνωσή του. Επρόκειτο για ένα ξεχωριστό σχολείο, στο οποίο έγιναν προσπάθειες να εφαρμοστούν νέες ιδέες, νέες μέθοδοι που βασίζονταν στην ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης, παράλληλα με την πειθαρχία και την αγάπη. Ο Δελμούζος πραγματικά κινήθηκε με απόλυτη ελευθερία<sup>20</sup> και οργάνωσε ένα πρότυπο Παρθεναγωγείο με βάση την εθνική ζωή, την εκπαίδευση των μαθητριών, προκειμένου ν' ανταπεξέρχονται σε πρακτικές ανάγκες της ζωής τους και τη διδαχή της ζωντανής καθομιλουμένης γλώσσας στην εκπαίδευση. Ο στόχος της εκπαίδευσης των απόφοιτων του εξαταξίου δημοτικού σχολείου μαθητριών προσανατολιζόταν στην προετοιμασία σωστών μητέρων και δυναμικών Ελληνίδων ικανών να αντιπαρατεθούν στο νέο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Για την ίδρυση και το σκοπό του Παρθεναγωγείου ο Δελμούζος θα γράψει: «Και οι γονείς των και ο τόπος ζητούσε

<sup>19</sup> Αλ. Δελμούζος, *Κρυφό...*, όπ. π., σ. 25.

<sup>20</sup> Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από την επιστολή που στέλνει ο Δελμούζος στη-μέλλουσα τότε-σύζυγό του, Φροσύνη: «έμεινε ενθουσιασμένος (ενν. ο γιατρός Δ. Σαράτσης), μα πιο πολύ εγώ με την ελευθερία που μου δωσαν. Δεν πίστευα στην εποχή αυτή του δασκαλισμού να μάφηναν να διδάξω έτσι», Χ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τ. Β', Αθήνα 1989, σ.65.

Ελληνίδες με θετικό και φωτισμένο μυαλό, που νάναι σε θέση να στήσουν αργότερα ένα σπίτι νοικοκυρεμένο και να μορφώσουν τα παιδιά τους όπως πρέπει. Τέτοια ανάγκη δεν την αντίκριζε, όπως είπε, (ενν. ο Δ. Σαράτσης) κανένα κρατικό σχολείο κοριτσιών, ούτε και τ' ανώτερα παρθεναγωγεία του Αρσακείου, γιατί αυτά προετοίμαζαν τις μελλοντικές δασκάλες...το σχολείο αυτό δεν μπορούσε ν' αντιγράψει το πρόγραμμα από τις αντίστοιχες τάξεις στα μέσα σχολεία των αγοριών, όπως γινόταν στις πρόσθετες τάξεις του παρθεναγωγείου, ούτε και του Αρσακείου, παρά θα είχε ένα πρόγραμμα που να ταιριάζει με το σκοπό του...η πραχτική είναι βέβαια η ίδια. Έτσι ζήτησε (ενν. ο Δ. Σαράτσης) να μαθαίνουν οι μαθήτριες στην πράξη μαγειρική, κηπουρική και ανθοκομία, όχι άχρηστα χειροτεχνήματα, αλλά κοπτική και ραπτική, νοσιλευτική κ.τ.ο., και στα πραχτικά αυτά μαθήματα ν' αφιερώνεται πολύς καιρός. Το ίδιο και τα φυσιολογικά έπρεπε να διδάσκονται περισσότερες ώρες, αλλά η διδασκαλία τους «να είναι σοβαρά, και να γίνεται μάλιστα δι' υποδειγματικών εκδρομών, πειραμάτων και ιδίων παρατηρήσεων των μαθητριών». Ακόμα ζήτησε, όπως και το Συνέδριο, να διδάσκονται πολλά γαλλικά, αλλά από Γαλλίδα με ανώτερο δασκαλικό πτυχίο. Και μόνο έτσι, είπε, θα λυτρωθεί ο Βόλος από τη σχολή καλογραιών, όπου πολλοί γονείς αναγκάζονταν τότε να στέλνουν τα παιδιά τους»<sup>21</sup>

Οι αντιδράσεις δε θ' αργήσουν να κάνουν την εμφάνισή τους από κάποια μέλη της τοπικής κοινωνίας (κυρίως μέσω της βολιώτικης εφημερίδας «ο Κήρυξ»), τα οποία δε συμφωνούσαν είτε με την οικονομική διαχείριση του εγχειρήματος, είτε με την επιλογή του νεαρού διευθυντή. Τα πνεύματα θα ηρεμήσουν τα δύο πρώτα χρόνια, όταν άρχισαν να γίνεται γνωστή, από τα παιδιά, η συστηματική και αποτελεσματική εργασία του Δελμούζου, αλλά και όλης της προσπάθειας που γινόταν στο Παρθεναγωγείο. Τον τρίτο χρόνο, όμως, τα πράγματα θ' αλλάξουν και θα ξεσηκωθεί μία θύελλα αντιδράσεων. Αφορμή αποτέλεσε η επίσκεψη στο Παρθεναγωγείο του Μητροπολίτη Δημητριάδος Γερμανού στις 10 Φεβρουαρίου 1911. Κατόπιν, ο Δελμούζος θα κατηγορηθεί από διάφορους αντιπάλους του για αθεϊσμό και ηθική έκλυση, το σχολείο θα κλείσει και ο ίδιος θα οδηγηθεί σε δίκη. Η υπόθεση θα εκδικαστεί στο Εφετείο Ναυπλίου και όλοι οι κατηγορούμενοι θα αθωωθούν μετά από πολυήμερη ακροαματική διαδικασία (16-27/4/1914). Η όλη υπόθεση καταγράφηκε στην ιστορία με τον όρο «Αθεϊκά» του Βόλου. Πολλοί ήταν οι κατήγοροί του, αλλά και πολλοί τον υπερασπίστηκαν με τη μαρτυρία τους σ'

---

<sup>21</sup> Αλ. Δελμούζος, *Κρυφό...*, όπ. π., σσ. 23-24.



αυτήν την πολύκροτη δίκη, ανάμεσά τους και ηχηρά ονόματα όπως ο Νικόλαος Πολίτης, ο αρχαιολόγος Χρήστος Τσουντας και ο Δημήτρης Γληνός.

Μ' αυτόν τον τρόπο θα λήξει η πρώτη προσπάθεια του Δελμούζου να φέρει ένα νέο, πιο φιλελεύθερο, αέρα στην εκπαίδευση, χωρίς τα δεσμά του πεπαλαιωμένου σχολείου. Η ελληνική επαρχία του Βόλου δεν ήταν έτοιμη ακόμη για μια τόσο καινοτόμο προσπάθεια. Ο Δελμούζος, στο έργο του «Το Κρυφό Σκοτειό», καταγράφει αναλυτικά όλη την προσπάθεια που έγινε στο Παρθεναγωγείο, τις νέες διδακτικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν, τη σταδιακή πρόοδο των μαθητριών, την πλούσια σχολική ζωή, αλλά και ολόκληρο το χρονικό των επιθέσεων των αντιπάλων του, μέχρι το κλείσιμο του σχολείου.

### **1.3 Ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας**

Η ιδέα του Ομίλου θα ξεκινήσει από ένα γράμμα που σχεδίασαν δύο συνιδεάτες, το Σεπτέμβριο του 1909, στη Ζυρίχη, στο οποίο και περιγράφουν πόσο άσχημη ήταν η κατάσταση της παιδείας στην Ελλάδα και πόσο απαραίτητο ήταν να εισαχθεί η δημοτική γλώσσα στο σχολείο, προκειμένου να επιτευχθεί η εθνική αναδιάρθρωση, η κοινωνική αλλαγή<sup>22</sup>. Η υλοποίηση αυτής της ιδέας θα γινόταν από μία ομάδα ανθρώπων, οι οποίοι θα είχαν ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα και θα επιθυμούσαν ηθική και υλική υποστήριξη από άλλους ανθρώπους, που θ' ασπάζονταν αυτό το πρόγραμμα, προκειμένου το τελευταίο να μπορεί να τεθεί σε εφαρμογή<sup>23</sup>. Βασική θέση του προγράμματός τους ήταν: *«η ζωντανή γλώσσα πρέπει να μπει στο Σκοτειό, μάλιστα αποκλειστικά για τα πρώτα χρόνια και η εθνική αγωγή δεν μπορεί παρά να σταθή απάνω στην εθνική γλώσσα»*<sup>24</sup>. Η αλληλογραφία αυτής της ομάδας θα διαρκέσει περίπου ως το Μάρτιο του 1910, όπου και θα καταλήξουν σε συγκεκριμένους σκοπούς- όπως ήταν η έκδοση και η διάδοση βιβλίων στη δημοτική

---

<sup>22</sup> Δ. Χαραλάμπους, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη 1987, σ.43.

<sup>23</sup> Οπ. π., σ. 44.

<sup>24</sup> Οπ. π., σ. 44.

γλώσσα- και θ' αρχίσουν να προετοιμάζουν τη δημόσια εμφάνισή τους<sup>25</sup>.

Το Σεπτέμβριο του 1910, ο Ελευθέριος Βενιζέλος αναγγέλλει την ίδρυση του κόμματος των Φιλελευθέρων, γεγονός που ώθησε τους δημοτικιστές ν' αναλάβουν μεγαλύτερη δράση και να κάνουν σημαντικά βήματα προς την εκπλήρωση των οραμάτων τους.

Τον Μάιο του 1910 θα ιδρυθεί ο Εκπαιδευτικός Όμιλος από 38 ιδρυτικά μέλη. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους οι ιδρυτές θα στείλουν το καταστατικό σε διάφορους ενδιαφερόμενους, προτρέποντάς τους όχι μόνο να γραφτούν, αλλά και να προσπαθήσουν να μνησούν και άλλους. Από τον Όμιλο θ' αποκλειστούν δύο ομάδες ανθρώπων, οι συντηρητικοί- αυτοί, δηλαδή, που ήταν συντηρητικοί καθαρευουσιάνοι- και οι διαλυτικοί- αυτοί, δηλαδή, που πιστεύουν ότι η λύση θα έρθει μόνο όταν διαλυθεί αυτό που υφίσταται<sup>26</sup>.

Το 1911, ο Αλέξανδρος Δελμούζος μαζί με τα υπόλοιπα ιδρυτικά μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου προσπάθησαν και πάλι να επανέλθουν δυναμικότερα στη διάχυση των ιδεών τους, με τη σύνταξη του «Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου» στη δημοτική. Οι προσπάθειες του Δελμούζου και των συνεργατών του δε θα ευοδωθούν, αφού δεν ιδρύθηκε ούτε το πρότυπο δημοτικό σχολείο που είχε προγραμματιστεί, ούτε τα μεταρρυθμιστικά νομοσχέδια της εκπαίδευσης, που συντάχθηκαν με τη συνεργασία του Ομίλου και κατατέθηκαν στη Βουλή από τον υπουργό Παιδείας Ι. Τσιριμώκο, ψηφίστηκαν.

Η λυσσαλέα αντίδραση ανάγκασε τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο ν' αναβάλλει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση «δι' ευθετώτερον χρόνον». Ο ευθετότερος χρόνος ήρθε με το κίνημα της Εθνικής Αμύνης στη Θεσσαλονίκη το 1916, μια χρονολογία σταθμό για την ελληνική εκπαίδευση. Αρχικά με πράξη της «επαναστατικής» κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη και εν συνεχεία με τον νόμο 2585/11.5.1917, όταν η κυβέρνηση Βενιζέλου αποκτά τον έλεγχο όλης της χώρας από την Αθήνα, καθιερώνεται ως υποχρεωτική η δημοτική γλώσσα στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού και σταδιακά άρχισαν να εγκρίνονται και τα πρώτα βιβλία γραμμένα στη δημοτική γλώσσα για τις Α' και Β' τάξεις, ενώ τοποθετούνται σε θέσεις Ανώτερων Εποπτών της Δημοτικής Εκπαίδευσης ο Αλέξανδρος Δελμούζος και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, την ώρα που ο Δημήτρης Γληνός ήταν γενικός γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας. Το γεγονός αυτό ενθάρρυνε τον Αλέξανδρο

---

<sup>25</sup> Οπ. π., σ. 46.

<sup>26</sup> Οπ. π., σσ. 54-55.

Δελμούζο και με νέα δυναμική εργάστηκε ακατάπαυστα για την εμπέδωση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, την αντιμετώπιση των συνεχιζόμενων αντιδράσεων και τη σύνταξη των νέων διδακτικών βιβλίων όπως «Το Αλφαβητάρι με τον Ήλιο» (το οποίο γράφτηκε με τη δική του συνεργασία), «Τα Ψηλά Βουνά» του Ζαχαρία Παπαντωνίου, ενώ άλλα αναγνωστικά μεταγλωττίστηκαν, για να αντιμετωπιστούν οι πιεστικές ανάγκες των σχολείων.

Δυστυχώς, όμως, εκείνη η γόνιμη εκπαιδευτική περίοδος διεκόπηκε απότομα μετά την ήττα του Βενιζέλου και την επικράτηση των αντιπάλων του στις εκλογές της 1<sup>ης</sup> Νοεμβρίου 1920. Οι πρωτοπόροι της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης παραιτήθηκαν από τις θέσεις τους, τα νέα βιβλία καταργήθηκαν (με τη γνωμάτευση της «επιτροπείας» που δημιούργησε η νέα κυβέρνηση, με πρόεδρό της τον καθηγητή Νικόλαο Εξαρχόπουλο, για την αξιολόγηση της μεταρρύθμισης) και αντικαταστάθηκαν δια «των εγκεκριμένων προ του 1917 βιβλίων»<sup>27</sup>, όπως επέβαλε ο νόμος της νέας Βουλής.

## **1.4 Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και το Μαράσλειο Διδασκαλείο**

Τον Οκτώβριο του 1923 άρχισε να λειτουργεί τετρατάξιο πρότυπο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης στο Μαράσλειο Εκπαιδευτήριο με διευθυντή τον Αλέξανδρο Δελμούζο. Στο Μαράσλειο ο Δελμούζος θα προσπαθήσει για ακόμη μία φορά (όπως και στο Παρθεναγωγείο του βόλου, άλλωστε) να εφαρμόσει τις ιδέες του «Σχολείου Εργασίας» του Georg Kerschensteiner, τον οποίο και είχε γνωρίσει στο Μόναχο<sup>28</sup>. Ο ίδιος καταγράφοντας τις αρχές του σχολείου θα σημειώσει εκτός των άλλων: «το σχολείο στέκει απάνω από κάθε πρόσκαιρη κομματική διαπάλη, απάνω από κάθε αντίθεση κοινωνικών τάξεων. Αντικρύζει την ολότητα, το εθνικό σύνολο, το συμφέρον του συνόλου. Το αίσθημα του συνόλου ζητεί να τονώσει στο παιδί και να το κάμει αν μπορεί να το ζηση»<sup>29</sup>. Από τη θέση του διευθυντή του τετρατάξιου Διδασκαλείου (στο οποίο εκπαιδεύονταν οι μελλοντικοί δάσκαλοι) και με τη συνεργασία του

<sup>27</sup> Α. Δημαρά, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, τ. Β', Αθήνα 1990, σ.130.

<sup>28</sup> Για τη θεωρία του Σχολείου Εργασίας και για την ορθή εφαρμογή των αρχών και της μεθόδου του στα ελληνικά σχολεία μίλησε και έγραψε κατ' επανάληψη ο Δελμούζος. Ανάμεσα σε άλλα υπάρχει η μελέτη του «Από το Σχολείο Εργασίας» στο περιοδικό Παιδεία (Αθηνών), στα τεύχη από 15 Απριλίου έως 15 Νοεμβρίου 1951. (Αναδημοσιεύεται στο μεταθανάτιο βιβλίο του Μελέτες και Πάρεργα, τομ.1, σ. 103-157)

<sup>29</sup> Α. Δημαρά, όπ. π., σ.141.

διευθυντή της Παιδαγωγικής Ακαδημίας (στην οποία μετεκπαιδεύονταν καθηγητές Μέσης Εκπαίδευσης) Δημήτρη Γληνού ενέτεινε και πάλι τις μεταρρυθμιστικές του προσπάθειες, μέσω του νέου προγράμματος και των νέων μεθόδων διδασκαλίας που προωθούσε, προκειμένου να μάθουν οι μαθητές να δουλεύουν πιο αποτελεσματικά, να καλλιεργηθούν ηθικά, να κατακτήσουν υψηλές ανθρωπιστικές αξίες, να οδηγηθούν στην ηθική τους αυθυπαρξία.

Τα εμπόδια, όμως, στο έργο του Δελμούζου δε θ' αργήσουν να φανούν. Ο ίδιος και οι συνεργάτες του θα κατηγορηθούν<sup>30</sup> (από τρεις δασκάλους του Διδασκαλείου) για αντεθνική διδασκαλία, περιφρόνηση του μαθήματος των θρησκευτικών και προτροπή- ή ανοχή- των μαθητών σε άπρεπες πράξεις. Ο Δελμούζος ζητάει την απομάκρυνση των δασκάλων, αλλά οι καταγγελίες θα φτάσουν ήδη στον Τύπο και το ζήτημα θα πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις. Θα διεξαχθούν ανακρίσεις και το πόρισμα των ανακρίσεων αναφέρει ότι πρόκειται για αβάσιμες κατηγορίες. Ο Δελμούζος θ' απολυθεί, τελικά, -μαζί με άλλους εκπαιδευτικούς από τη δικτατορία του Θεόδωρου Παγκάλου. Η υπόθεση, όμως, δεν κλείνει εκεί. Οι κατηγορίες θα συνεχιστούν και θα οδηγηθούν σε επίσημη καταγγελία, ξεκινώντας, έτσι, ένας νέος κύκλος ανακρίσεων, ο οποίος θα κλείσει με το αθωωτικό πόρισμα του Αρεοπαγίτου Γεώργιου Αντωνακάκη, στο οποίο ο ίδιος θα επαινέσει τον Δελμούζο για το έργο του: *«είς πολύμοχθος, πελώριος πειραματισμός προς δημιουργίαν καλύτερου σχολείου της αύριον δια τα παιδιά της Ελλάδος. Ήτο έργον πλήρες από παλλόμενον θρησκευτικόν αίσθημα, από ζωντανόν αισιόδοξον πατριωτικόν ενθουσιασμόν... Κατέκτησεν όλην την εκτίμησίν μου»*<sup>31</sup>.

Όλη η προσπάθεια που έγινε στο Μαράσλειο, ο Δελμούζος την κατέγραψε αναλυτικά στο βιβλίο του «Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο». Σ' αυτό το βιβλίο, ο Δελμούζος αναπτύσσει τους λόγους που έγινε αυτό το εγχείρημα, τους σκοπούς και τις βασικές αρχές της παιδείας, το πρόγραμμα του Διδασκαλείου, τις βασικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν, αλλά και παραθέτει αναλυτικά την ύλη και τη μέθοδο διδασκαλίας που χρησιμοποιήθηκε σε κάθε μάθημα. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου, ο Δελμούζος καταγράφει αναλυτικά την πλούσια σχολική ζωή του Διδασκαλείου.

<sup>30</sup> Υπήρξε τέτοια η κυβερνητική εχθρότητα εναντίον του το χρόνο εκείνο, ώστε απαγορεύτηκε μια σειρά διαλέξεων του Δελμούζου που είχε αναγγελθεί τότε να γίνει για τη Φοιτητική Συντροφιά, μια οργάνωση δημοτικιστών φοιτητών. Ο Δελμούζος δημοσίευσε το κείμενο των ομιλιών του (που δεν έγιναν) σε τόμο με τίτλο «Δημοτικισμός και Παιδεία», Αθήνα 1926.

<sup>31</sup> Αλ. Δημαρά, όπ. π., σελ. 147.

## **1.5 Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου**

Το 1927 ο Εκπαιδευτικός Όμιλος θα περάσει από μία σοβαρή κρίση. Τα ηγετικά του στελέχη θα διαφωνήσουν σε θέματα προσανατολισμού της δράσης του Ομίλου και αυτό θα οδηγήσει σε διάσπαση.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος πίστευε ότι η όλη προσπάθεια του Εκπαιδευτικού Ομίλου δε θα έπρεπε να κινηθεί μέσα σε συγκεκριμένα κομματικά και ιδεολογικά πλαίσια. Αυτή η αντίληψη τον ώθησε κατά τις συνεδριάσεις του Ομίλου από τις 16 Φεβρουαρίου μέχρι τις 24 Μαρτίου 1927 να ζητήσει να συνεχίσει ο όμιλος να εργάζεται, όπως τότε, να μην υποταχθεί σε ιδεολογία και κόμμα και να διατηρήσει τον υπερκομματικό και υπερταξικό χαρακτήρα του.

Συγκεκριμένα, η διαφωνία επικεντρώθηκε σε τρία θέματα: α) αν ο όμιλος θα παραμείνει ένα αμιγώς εκπαιδευτικό σωματείο ή θ' αποκτήσει και πολιτικό χαρακτήρα, β) αν το σχολείο θα παρέχει συνειδητή εθνική μόρφωση και γ) αν θα διδάσκεται το μάθημα των Θρησκευτικών στα σχολεία<sup>32</sup>. Για τον Δελμούζο τα πράγματα ήταν ξεκάθαρα. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος αποτελούσε ανέκαθεν ένα εκπαιδευτικό σωματείο χωρίς πολιτική χροιά, επιδίωκε την εθνική αγωγή, με την έννοια της καλλιέργειας όλων των γόνιμων ελληνικών πολιτιστικών στοιχείων, την αγάπη για την πατρίδα, την κοινωνική βελτίωση με σκοπό τον καθολικό ανθρωπισμό, απαλλαγμένη από κάθε κατακτητική επιδίωξη και, τέλος, όσον αφορά στο μάθημα των Θρησκευτικών, ο Όμιλος όφειλε ν' ακολουθήσει το δρόμο που είχε χαράξει, αφού ο τελευταίος δεν είχε θέσει ποτέ θρησκευτικό ζήτημα, αλλά, αντιθέτως, έγιναν μελέτες με στόχο τη βελτίωση του προγράμματος και της διδασκαλίας<sup>33</sup>.

Η μεγάλη διάσταση των απόψεων των δύο ηγετικών προσωπικοτήτων (Δελμούζου-Γληνού) θα οδηγήσει στη ρήξη<sup>34</sup>. Η πλειοψηφία με επικεφαλής το Δημήτρη Γληνό θα επιμένει στο σοσιαλιστικό προσανατολισμό του Ομίλου, με αποτέλεσμα ο Αλέξανδρος Δελμούζος, όπως και πολλά μέλη, ν' αποχωρήσει. Έπειτα από λίγο καιρό το ιστορικό αυτό Σωματείο θα πάψει να υπάρχει.

<sup>32</sup> Ε .Π. Παπανούτσος, όπ. π., σ.98.

<sup>33</sup> Όπ. π., σ. 98-99.

<sup>34</sup> Μεγάλο ενδιαφέρον έχει το περιστατικό με τον αρχαιολόγο Χρήστο Καρούζο, ο οποίος είχε ακολουθήσει τη γραμμή του Γληνού. Ζήτησε από το Δελμούζο να κρύψουν από τον έξω κόσμο ότι πολλά μέλη του Ομίλου διαφωνούσαν. Ο Δελμούζος τότε απάντησε κοφτά: «Αυτό είναι ανήθικο, ή θα βγούμε και θα πούμε ότι πολιτευόμαστε, ή θα κρατηθούμε πραγματικά έξω από την πολιτική και θα κάνουμε ένα συγκεκριμένο πνευματικό αγώνα με καθαρούς σκοπούς, *tertium non datur*». Όπ.π., σ.101

## **1.6 Ο Αλέξανδρος Δελμούζος ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και ως επόπτης του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης**

Το Νοέμβριο του 1928 ο Αλέξανδρος Δελμούζος εκλέχτηκε παμψηφεί καθηγητής της Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Κάποια χρόνια νωρίτερα είναι πιθανό να μην είχε δεχτεί μία θέση στο πανεπιστήμιο. Ο χώρος που αγαπούσε πολύ ήταν η σχολική τάξη. Οι παλαιότερες προσπάθειές του, όμως, στο Παρθεναγωγείο και στο Μαράσλειο είχαν ναυαγήσει και τώρα του δινόταν η ευκαιρία στο μέλλον να μπορέσει να εποπτεύσει ένα πειραματικό σχολείο συνδυάζοντας παράλληλα και την πρακτική άσκηση των φοιτητών.

Ενώ, όμως, όλα ξεκίνησαν μέσα σ' ένα πραγματικά πολύ καλό κλίμα, τα προβλήματα δε θ' αργήσουν να φανούν. Σε πρώτη φάση, τον απασχολεί το πρόγραμμα των σπουδών, το οποίο και θέτει ως θέμα προς συζήτηση στη Σχολή. Μετά από εξαντλητικές συνεδρίες, ανατίθεται στον ίδιο η μελέτη του θέματος. Η μελέτη αυτή θα έχει σαν αποτέλεσμα την έκδοση του βιβλίου του «Το πρόβλημα της Φιλοσοφικής Σχολής», στο οποίο αναπτύσσει γενικότερα το σκοπό και τη θέση της Φιλοσοφικής Σχολής<sup>35</sup>. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο καθηγητής Νίκος Τερζής: «η εργασία αυτή δείχνει τη στενή και αξεδιάλυτη σχέση που υπάρχει στο έργο του Δελμούζου ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, καθώς ο ίδιος «εμπλουτισμένος από τις εμπειρίες που αποκόμισε από την πράξη καταπιάνεται με τα ειδικότερα προβλήματα της Σχολής, για να ξαναδείξει πόσο δημιουργική και καρποφόρα μπορεί να είναι η θητεία ενός δασκάλου στην εκπαιδευτική πραγματικότητα, όταν την αντικρίζει με στοχαστικό και εγρήγορο πνεύμα και καθαρή σκοπιά»»<sup>36</sup>. Το Σεπτέμβριο του 1933 ξεκινάει η μεγάλη περιπέτεια του Δελμούζου, όταν ο τότε υπουργός παιδείας Θ. Τουρκοβασίλης- στέλεχος του κόμματος των ελευθεροφρόνων του Ι. Μεταξά- θα περάσει στη Βουλή τρία νομοσχέδια: «Περί Ιδρύσεως Παιδαγωγικών Ακαδημιών», «Περί Αστικών Σχολείων» και «Περί Διδακτικών Βιβλίων». Το τελευταίο νομοσχέδιο ουσιαστικά καταργεί όλες τις κατακτήσεις της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929 των υπουργών Παιδείας Δ. Γόντικα και Γεωργίου Παπανδρέου και υπονομεύει τη διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας. Ο Δελμούζος θα

<sup>35</sup> Ν. Τερζής, Ο Δελμούζος στη Φιλοσοφική Σχολή... όπ. π., σ. 20.

<sup>36</sup> Όπ. π., σ. 20-21.

δημοσιεύσει στην εφημερίδα των Αθηνών «Ελεύθερο Βήμα» δύο άρθρα (στις 21 και 22 Σεπτεμβρίου αντίστοιχα) με τίτλο «Η νέα εκπαιδευτική απόπειρα», στα οποία θα επικρίνει τα νέα νομοσχέδια. Ο Τουρκοβασίλης θα καλέσει σε απολογία (στις 30 Σεπτεμβρίου 1933) τον Δελμούζο για παράβαση καθήκοντος<sup>37</sup>. Ο Δελμούζος θα απολογηθεί με περισσή παρρησία λέγοντας μεταξύ άλλων ότι είναι: «*αναφαίρετο δικαίωμα κάθε πολίτης ν' εκφράζει την άποψή του*»<sup>38</sup>. Ο Υπουργός θα τον τιμωρήσει με πρόστιμο άξιο του μηνιαίου μισθού του<sup>39</sup>, αλλά η απόφαση αυτή θα ακυρωθεί από το Συμβούλιο Επικρατείας<sup>40</sup>.

Ο Δελμούζος θ' απολυθεί στις 13 Απριλίου 1935 στο πλαίσιο των εκκαθαρίσεων μετά το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα του 1935<sup>41</sup>. Διορίζεται πάλι στις 3 Απριλίου του 1936<sup>42</sup> και αντιμετωπίζει, λίγο αργότερα, την άγρια πολεμική που είχε εξαπολύσει εναντίον του ο μεταξικός υπουργός παιδείας Κ. Γεωργακόπουλος. Ο τελευταίος με την έναρξη του σχολικού έτους 1936-37 θα στείλει εγκύκλιο στα σχολεία, στην οποία αναφέρεται στην Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929, ενώ οι εμπνευστές της ως «*άνθρωποι ανίκανοι να περιλάβουν εις την μικράν ψυχήν των την απέραντον και ιεράν έννοιαν της Πατρίδος, εμφορούμενοι από ιδέας και θεωρίας ας εδημιούργησαν έκφυλα πνεύματα, επιχείρησαν την διάσεισιν αυτών τούτων των βάθρων, εφ' ων ανέκαθεν εστηρίχθη δια να μεγαλουργήσει το Ελληνικόν Έθνος. Προσεπάθησαν να υπονομεύσουν την θρησκείαν, την πατρίδα και την οικογένειαν*»<sup>43</sup>. Ο Δελμούζος θ' απαντήσει δημοσιεύοντας δύο άρθρα στην αθηναϊκή εφημερίδα «Πρωία» με τίτλο «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και ο κομμουνισμός», στα οποία αποσυνδέει τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό από τον Κομμουνισμό. Παράλληλα, υποβάλλει στον υπουργό μία έντονη αναφορά διαμαρτυρίας<sup>44</sup>. Ο υπουργός δε θ' απαντήσει στην αναφορά, την επόμενη, όμως, χρονιά το υπουργείο θα δημοσιεύσει ένα φυλλάδιο στο οποίο υπάρχουν πιο σκληρά σχόλια για τους οπαδούς της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο Δελμούζος θα παραιτηθεί. Θα αποκατασταθεί με βάση τη Συντακτική Πράξη 24/1945 «περί αποκαταστάσεως απολυθέντων υπαλλήλων» κατά τη διάρκεια της

<sup>37</sup> Η επιστολή του υπουργού υπάρχει και στο βιβλίο του Δελμούζου, *Μελέτες και Πάρεργα*, σ. 310-311.

<sup>38</sup> Αλ. Δελμούζος, *Μελέτες...*, όπ. π., σ. 312.

<sup>39</sup> Όπ. π., σσ. 316-318.

<sup>40</sup> Όπ. π., σσ. 319-325.

<sup>41</sup> Ν. Τερζής, Ο Δελμούζος στη Φιλοσοφική Σχολή... όπ. π., σ. 22.

<sup>42</sup> Όπ. π., σ. 22.

<sup>43</sup> Αλ. Δελμούζος, *Μελέτες...*, όπ. π., σ. 326.

<sup>44</sup> Όπ. π., σσ. 327-328.

μεταξικής δικτατορίας, αλλά δύο μήνες μετά την αποκατάστασή του θα υποβάλει και τη δεύτερη και οριστική πια παραίτησή του.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος εργάστηκε ένα μικρό χρονικό διάστημα, περίπου 8 χρόνια- στο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στη νεοσύστατη τότε Φιλοσοφική Σχολή και 17,5 μήνες στο Πειραματικό Σχολείο. Σημαντική απόρροια, όμως, αυτής-της έστω και μικρής- παραμονής του στο Πειραματικό (εκτός των άλλων) ήταν το βιβλίο με τα Πρακτικά των παιδαγωγικών συνεδριών που εγκαινίασε και καθιέρωσε στο σχολείο αυτό. Η σπουδαιότητα αυτών των συνεδριών είναι μεγάλη, αφού *«αποβλέπουν επόπτης και προσωπικό μαζί να επεξεργαστούν, διατυπώσουν και εν συνεχεία να υιοθετήσουν μια συγκεκριμένη παιδαγωγική στάση που εκπηγάζει άμεσα από τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό»*<sup>45</sup>.

---

<sup>45</sup> Ν. Τερζής, Ο Δελμούζος στη Φιλοσοφική Σχολή... όπ. π., σ. 21.



## 1.7 Οι παιδαγωγικές απόψεις του Αλέξανδρου Δελμούζου

Κατά τα τέλη του 19<sup>ου</sup> και τις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα εμφανίζεται μία παιδαγωγική κίνηση η οποία ορίζεται ως «Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική». Η κίνηση αυτή θα ξεκινήσει από τη Γερμανία, αλλά σύντομα θα πάρει παγκόσμιες διαστάσεις<sup>46</sup>. Με τη Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική θα ξεκινήσει μία έντονη κριτική στο «παλαιό σχολείο» και θα προταθούν λύσεις, προκειμένου να επιτευχθεί η μεταρρύθμιση και η αναμόρφωσή του.

Πριν από την εμφάνιση της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής θα προηγηθεί μία προπαρασκευαστική φάση κατά την οποία αρχίζουν ν' αμφισβητούνται παλιές βεβαιότητες και έτσι, αρχίζει πια η αναζήτηση μίας νέας κατεύθυνσης στην εκπαίδευση, στο κέντρο της σχολικής πράξης της οποίας δε θα είναι πια ο δάσκαλος, αλλά ο μαθητής<sup>47</sup>.

Οι κύριοι εκπρόσωποι του κινήματος της προοδευτικής εκπαίδευσης στις Η.Π.Α είναι οι John Dewey, William Kilpatrick, Harold Rugg και ο George S. Counts. Ο John Dewey (1869-1952) θεωρείται ο βασικός εκπρόσωπος της προοδευτικής εκπαίδευσης, σε ηλικία 38 ετών θα εκδώσει το έργο του «Το παιδαγωγικό μου πιστεύω» (my pedagogic creed), εγκαινιάζοντας έτσι μια καινούρια εποχή στην παιδαγωγική επιστήμη<sup>48</sup>. Ο ίδιος πίστευε στην αλληλοεπίδραση σχολείου και ζωής, καθώς και στην προτεραιότητα της κοινωνικής αγωγής, γεγονός που φαίνεται στο χαρακτηρισμό που αποδίδει στη σχολική ζωή ως «an embryonic community life» (μια εμβρυακή κοινοτική ζωή). Για τον Dewey το σχολείο έχει διπλή αποστολή: από τη μία, ν' ασκήσει το παιδί σε βασικές κοινωνικές αρετές και από την άλλη να το προετοιμάσει για τη ζωή στην κοινωνία<sup>49</sup>. Η οργάνωση της σχολικής ζωής πρέπει να στηρίζεται πάνω σε κοινωνική βάση και το σχολείο ν' αποτελέσει κατοικία του παιδιού, στην οποία θα μαθαίνει μέσω της καθοδηγούμενης αυτενεργούς δράσης<sup>50</sup>. Ο δάσκαλος δεν αποτελεί κέντρο της σχολικής πράξης, αλλά πρέπει να έχει το ρόλο του μεσολαβητή που βάζει ερωτήματα και αμφισβητεί, χωρίς να εξαιρεί ούτε

<sup>46</sup> Ν. Τερζής, *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 30.

<sup>47</sup> Οπ. π., σ.31.

<sup>48</sup> H. Röhrs, *Το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης*, Θεσ/νίκη 1984, σ. 23.

<sup>49</sup> Οπ. π., σ.50.

<sup>50</sup> Α. Δανασσή-Αφεντάκη, *Η εξέλιξη της Παιδαγωγικής σκέψης (17<sup>ος</sup> – 20<sup>ος</sup> αι.)*, Β' έκδ., Αθήνα 1985, σ. 127.

τον ίδιο τον εαυτό του από αυτή τη διαδικασία<sup>51</sup>.

Η παιδαγωγική και διδακτική σκέψη του κινήματος της προοδευτικής εκπαίδευσης είναι άμεσα συνδεδεμένη με το «σχολείο εργασίας», το οποίο θα ταυτιστεί με τις νέες παιδαγωγικές αξίες και θα γίνει συνώνυμο της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής<sup>52</sup>. Κύριοι εκπρόσωποι του Σχολείου Εργασίας στη Γερμανία είναι οι Georg Kerschensteiner, Hugo Gaudig και Berthold Otto.

Ο Kerschensteiner θεωρείται ο εισηγητής του «Σχολείου Εργασίας»<sup>53</sup>. Καθοριστική συγκυρία υπήρξε η διάλεξη που έδωσε το 1908 στην εκκλησία του Αγίου Πέτρου της Ζυρίχης με αφορμή τη συμπλήρωση 162 χρόνων από τη γέννηση του Pestalozzi<sup>54</sup>. Ο τίτλος που επέλεξε για τη διάλεξή του ήταν «Το σχολείο του μέλλοντος, ένα σχολείο εργασίας»<sup>55</sup>. Ο Kerschensteiner θα διευκρινίσει ότι με τον όρο εργασία- για τον οποίο αποτελεί μία από τις πέντε μορφές ανθρώπινης δραστηριότητας, οι υπόλοιπες είναι το παιχνίδι, το παιχνίδι με κανόνες, η ενασχόληση και οι αθλητικές δραστηριότητες- δεν εννοεί μόνο την χειρωνακτική εργασία, αλλά και την πνευματική διάσταση του ανθρώπου<sup>56</sup>. Ο ίδιος θα μελετήσει τη διδακτική πράξη και θα δώσει μεγάλη βαρύτητα στην αυτενέργεια του μαθητή, στην έγερση του ενδιαφέροντός του από τον παιδαγωγό, στη βοήθεια προκειμένου να μάθει να δουλεύει ομαδικά, στην ανάπτυξη όχι μόνο ατομικών, αλλά και κοινωνικών δεξιοτήτων<sup>57</sup>.

Η εμφάνιση και η εξέλιξη της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής γίνεται την εποχή που βρίσκονται στη Γερμανία για σπουδές ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης και ο Δημήτρης Γληνός, οι πρωτεργάτες του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και αυτό δεν τους αφήνει ανεπηρέαστους<sup>58</sup>. Συγκεκριμένα, οι παιδαγωγικές απόψεις του Αλέξανδρου Δελμούζου έχουν δύο βασικές πηγές, τον δημοτικισμό και τη μεταρρυθμιστική παιδαγωγική κίνηση της Γερμανίας του τέλους του 19<sup>ου</sup> αιώνα και των αρχών του 20<sup>ου</sup> <sup>59</sup>.

Ο Δελμούζος μελετά τις εκπαιδευτικές εξελίξεις της Γερμανίας, επηρεάζεται

---

<sup>51</sup> H. Röhrs, όπ. π., σ. 53.

<sup>52</sup> Γ. Κοντομήτρος, *Η Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Βόλος 2006, σ. 223.

<sup>53</sup> Όπ. π., σ. 224.

<sup>54</sup> Όπ. π., σ. 225.

<sup>55</sup> Όπ. π., σ. 225.

<sup>56</sup> Όπ. π., σ. 227.

<sup>57</sup> Όπ. π., σ. 227- 230.

<sup>58</sup> Ν. Τερζής, *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου...*, όπ. π., σ. 30.

<sup>59</sup> Όπ. π., σ. 19.

από τις νέες ιδέες που προκύπτουν (γεγονός που συμβάλλει και στη διαμόρφωση των παιδαγωγικών του απόψεων) και ερχόμενος στην Ελλάδα προσπαθεί ν' αξιοποιήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο όλη αυτή την εμπειρία την οποία αποκόμισε.

Μια από τις βασικές επιδιώξεις στο παιδαγωγικό του σύστημα υπήρξε ο καθολικός ανθρωπισμός<sup>60</sup>, σύμφωνα με τον οποίο το σχολείο μπορεί να βοηθήσει το μαθητή τόσο στη σωματική όσο και στην πνευματική του ολοκλήρωση, τη διαμόρφωση μίας ηθικής και αυθύπαρκτης προσωπικότητας<sup>61</sup>. Ο Δελμούζος πρεσβεύει μια Ολιστική Παιδαγωγική, αφού επιδιώκει τη διαμόρφωση ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων όσον αφορά τη συναισθηματική, διανοητική και ψυχική καλλιέργεια και ανάπτυξη του παιδιού<sup>62</sup>. Στο σχολείο, όπως θα διατυπώσει και ο ίδιος στο γράμμα του προς τις μαθήτριες του Ανώτερου Δημοτικού Παρθενωγαγείου: «...όλες όμως αυτές οι γνώσεις πρέπει να τις αποκτήσει το παιδί μόνο του, με τη βοήθεια πάντοτε του δασκάλου, αλλά με τη δική του σκέψη και τη δική του παρατήρηση, δηλαδή με αυτενέργεια· να προετοιμαστεί δηλαδή έτσι, ώστε όταν τελειώσει το σχολείο να μπορεί και να ποθεί και να εξακολουθεί μόνο του τη μόρφωσή του. Όλα όμως αυτά προϋποθέτουν γερό σώμα γι' αυτό και η σωματική άσκησης πρέπει πάντοτε να προχωρεί μαζί με τη πνευματική<sup>63</sup>.

Σ' αυτή τη διαδικασία μάθησης αποφασιστικό ρόλο παίζει ο παιδαγωγός, ο οποίος «παρεμβαίνει συμβουλευτικά και με το παράδειγμά του συμβάλλει στη δημιουργία αυθύπαρκτων, αυτόνομων και ελεύθερων ατόμων και δημοκρατικών-χρηστών πολιτών»<sup>64</sup>. Επιπλέον, ο παιδαγωγός οφείλει να βοηθήσει το μαθητή να καλλιεργήσει και το συναισθηματικό του κόσμο, δίνοντας βαρύτητα και σε μαθήματα όπως η Ιστορία της τέχνης, η Ιχνογραφία, η Ζωγραφική, η Ωδική, η Χειροτεχνία, η Μουσική<sup>65</sup>.

Τέλος, είναι σημαντικό ν' αναφερθούμε και στο γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Δελμούζος θέτει στο κέντρο της σκέψης του τον κοινωνικό ρόλο του σχολείου (εκτός από το σχολείο του Βόλου). Απαραίτητο στοιχείο κάθε εκπαιδευτικής προσπάθειας αποτελεί η άμεση συνάρτηση με την ίδια την κοινωνία. Το σχολείο δε λειτουργεί ως ένα αποκομμένο σύστημα από την κοινωνική πραγματικότητα. Ο Δελμούζος δίνει

<sup>60</sup> Ν. Τερζής, *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου...*, όπ. π. σ. 175.

<sup>61</sup> Αναλυτικά για το παιδαγωγικό σύστημα του Αλέξανδρου Δελμούζου βλ. Τερζής Ν., όπ. π., σ. 175-211.

<sup>62</sup> Χρ. Αντωνίου, «Οι παιδαγωγικές θέσεις του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου σήμερα», *Μακεδόν*, 6 (1999), σ.141-142.

<sup>63</sup> Α. Δελμούζος, *Το κρυφό...*, σ. 267.

<sup>64</sup> Χρ. Αντωνίου, όπ. π., σ. 142.

<sup>65</sup> Χρ. Αντωνίου, όπ. π., σ. 142 και Ν. Τερζής, όπ. π., σ. 186-189.

μεγάλη βαρύτητα στην οργάνωση της σχολικής ζωής και της εύρυθμης ομαδικής εργασίας των μαθητών, αφού για τον ίδιο ο σχολικός θεσμός «είναι συνέχεια ζωής, της ομαδικής και όχι το χάσμα και αντίφαση. Κέντρο όχι το παιδί, αλλά τα παιδιά, όχι τα άτομα, αλλά η ομάδα.»<sup>66</sup>

---

<sup>66</sup> Ν. Τερζής, *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου...*, όπ. π., σσ. 201-202.

## **2. Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΩΤΕΡΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ**

## **2.1 Η ίδρυση και η λειτουργία του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου**

Οι αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα βρίσκουν το ελληνικό σχολείο να ταλανίζεται από πολλά προβλήματα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αλέξανδρος Δελμούζος, στο σχολείο επικρατούσε η στείρα απομνημόνευση, ο μαρασμός της κριτικής ικανότητας των παιδιών, ο περιορισμός της πνευματικής ζωής του έθνους στον κλασικό Ελληνισμό- μέσα από κείμενα των κλασικών, στα οποία και επέμεναν μόνο στη γραμματική και την τεχνολογία-, η λεξικράτεια και ο φόβος να χαρακτηρίζει τη σχέση δασκάλου- μαθητή<sup>67</sup>. Υπήρχε, δηλαδή, επιτακτική ανάγκη μεταρρύθμισης, η οποία θα συνέβαλλε ουσιαστικά και στον κοινωνικό εκσυγχρονισμό.

Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών δεν προβλεπόταν από την ελληνική νομοθεσία κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Σχολεία όπως το Αρσάκειο, επαρχιακά παραρτήματά του και ιδιωτικά παρθεναγωγεία ήταν υπεύθυνα για τη μόρφωση των μελλοντικών διδασκαλισσών και λειτουργούσαν με σύστημα που ελάχιστα διέφερε από τα προγράμματα μέσης βαθμίδας των σχολείων αρρένων, αλλά η πλειοψηφία των κοριτσιών δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει στις σπουδές αυτές, αφού έπρεπε να μετακομίσει κατά κύριο λόγο στην Αθήνα. Επιπλέον, τα σχολεία που είχαν ιδρυθεί από ξένες αποστολές δεν μπορούσαν ν' ανταποκριθούν στις μορφωτικές ανάγκες των κοριτσιών<sup>68</sup>.

Την επιτακτική ανάγκη κάλυψης όλων αυτών των κενών αντιλαμβάνεται και ο Βολιώτης γιατρός Δημήτριος Σαράτσης (1871-1951)- ο οποίος χαρακτηρίζεται από τον Δελμούζο ως «ανήσυχη ψυχή, με πλατιά ανθρωπιστική μόρφωση, με τα μάτια γυρισμένα στην πραγματική ζωή και ακοίμητο τον πόθο να βοηθήσει στην καλλιέργεια και την ανύψωσή της<sup>69</sup>- και προτείνει την ίδρυση ενός Ανώτερου Παρθεναγωγείου από το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Παγασών. Στην εισήγησή του προς το Δημοτικό Συμβούλιο αναφέρει ότι το σχολείο: *«αφ' ενός πρέπει να τείνει εις μόρφωσιν του πνεύματος και δημιουργίαν χαρακτήρος και αφ' ετέρου να χορηγήση όλας εκείνας τας πρακτικάς γνώσεις δια των οποίων η σημερινή μαθήτρια θα καταστή*

<sup>67</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ.11.

<sup>68</sup> Σ. Ζιώγου- Καραστεργίου, Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη 1983, σ.128-129.

<sup>69</sup> Ε.Π. Παπανούτσος, όπ. π., σ. 41.

εν τω μέλλοντι πρότυπον μητρός, συζύγου και νοικοκυράς»<sup>70</sup>. Για το σκοπό αυτό τα κορίτσια θα διδάσκονταν εκτός από πρακτικά μαθήματα, όπως μαγειρική, κηπουρική, χειροτεχνία, γι' αυτό αναζητούσε ένα χώρο που ν' ανταποκρίνεται στις συγκεκριμένες απαιτήσεις, και ξένη γλώσσα (κυρίως γαλλικά), νεοελληνική γλώσσα και φιλολογία και αρχαίους Έλληνες συγγραφείς από μετάφραση<sup>71</sup>. Η πλειοψηφία των δημοτικών συμβούλων θα συμφωνήσει με τη δημιουργία του νέου Σχολείου, καθώς και με την οικονομική στήριξη της λειτουργίας του. Η λειτουργία του μηχανισμού δημιουργίας του σχολείου τίθεται στα τέλη του Σεπτεμβρίου 1908. Οι πρώτες φροντίδες είχαν να κάνουν με την αναζήτηση του διευθυντή του Σχολείου και του διδακτικού προσωπικού, την εξεύρεση του κατάλληλου κτιρίου και την προσέλκυση και εγγραφή μαθητριών.

Την περίοδο εκείνη ο Αλέξανδρος Δελμούζος δημοσίευσε στην εφημερίδα των Αθηνών «Ακρόπολις» (3-7 Ιουνίου 1908) μία μελέτη με τίτλο «Πρόσωπα και Πράγματα» για το γλωσσικό ζήτημα. Ο Σαράτσης θα διαβάσει τ' άρθρα του Δελμούζου και θα ζητήσει πληροφορίες για τον τελευταίο- αφού δεν τον γνώριζε προσωπικά- από τον καθηγητή Νικόλαο Πολίτη. Εκείνος θα τον συστήσει με ενθουσιασμό<sup>72</sup> και αναλαμβάνει να ρωτήσει τον Δελμούζο αν δέχεται να διευθύνει το Παρθεναγωγείο. Ο Δελμούζος θα δεχτεί με τον όρο να έχει απόλυτη ελευθερία στην οργάνωσή του<sup>73</sup>. Προσλαμβάνεται ως διευθυντής του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Βόλου στις 29 Σεπτεμβρίου 1908. Η έλευσή του στο Βόλο θ' αντιμετωπιστεί από αρκετούς με επιφύλαξη και από τον πρώτο κιόλας χρόνο θ' αρχίσουν οι αντιδράσεις. Τα παιδιά, όμως, θα δείξουν στις οικογένειές τους τον νέο τρόπο εργασίας του σχολείου, τη μεγάλη προσπάθεια, την αφοσίωση και την αγάπη του Δελμούζου για το σχολείο και τις μαθήτριες και έτσι ο δημοσιογραφικός πόλεμος και οι αντιδράσεις θα σταματήσουν και το σχολείο θα λειτουργήσει με ευρυθμία τα δύο πρώτα χρόνια<sup>74</sup>.

Το κτίριο στο οποίο θα στεγαζόταν το σχολείο βρέθηκε και νοικιάστηκε για ένα χρόνο με ενέργειες των μελών της Εφορείας. Επρόκειτο για ένα διώροφο σπίτι με αυλή και κήπο, το οποίο ήταν ιδιοκτησία του γιατρού Κωνσταντίνου Εγγλέζου. Την

<sup>70</sup> Χ. Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο του Βόλου, τ. Β', Αθήνα 1989, σ. 16.

<sup>71</sup> Ε.Π. Παπανούτσος, όπ. π., σ. 41.

<sup>72</sup> Στο αρχείο του Δελμούζου στη βιβλιοθήκη της Άμφισσας υπάρχει το απαντητικό τηλεγράφημα που στέλνει ο Σαράτσης στον Πολίτη ως απάντηση στα θερμά σχόλια του τελευταίου για τον Δελμούζο: «Δελμούζος εγκρίνεται ενθουσιωδώς. Παρακαλώ ειδοποιήσατέ του αναχώρησιν αύριον...»

<sup>73</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 25.

<sup>74</sup> Ε.Π. Παπανούτσος, όπ. π., σ. 43.

άνοιξη του 1909 νοικιάστηκε απέναντι από το σχολείο ένα περιφραγμένο οικόπεδο, ώστε ν' αποτελέσει χώρο άσκησης των μαθητριών στη γυμναστική και την κηπουρική<sup>75</sup>. Την επόμενη χρονιά (1909-1910) το σχολείο μεταστεγάστηκε σ' ένα άλλο οίκημα, ιδιοκτησίας της Ευφ. Βαρουζάκη. Κανένα από τα δύο κτίρια δε σώζεται σήμερα, ενώ η σύγχρονη οικιστική εικόνα της πόλης δε βοηθάει στην ανάπλαση του χώρου, όπου λειτούργησε το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο<sup>76</sup>.

Η πρόσληψη του εκπαιδευτικού προσωπικού έγινε με προκαταρκτικές συνεννοήσεις του Δ. Σαράτση- σε συνεργασία με τον Αλέξανδρο Δελμούζο- με τους εκπαιδευτικούς- από το σύνολο των εκπαιδευτικών που υπήρχε την εποχή εκείνη στο Βόλο<sup>77</sup>.

Το σχολείο ξεκίνησε τη λειτουργία του με την εγγραφή 35 μαθητριών ηλικίας 12-14 ετών στην Α' τάξη. Η πρόσκληση για την εγγραφή των κοριτσιών πραγματοποιήθηκε μέσω των τοπικών εφημερίδων και κυρίως με την προσωπική παρέμβαση του Δ. Σαράτση, ο οποίος απευθύνθηκε στους κύκλους των γνωριμιών του, στους κατοίκους του Βόλου. Οι περισσότερες μαθήτριες είχαν απολυτήριο της ΣΤ' τάξης του Δημοτικού Παρθεναγωγείου, κάποιες απ' αυτές είχαν παρακολουθήσει τη Ζ' πρόσθετη τάξη και κάποιες άλλες είχαν απολυτήριο ιδιωτικών ανώτερων παρθεναγωγείων ή της σχολής καλογραιών<sup>78</sup>. Στις μαθήτριες υπήρχε ανομοιογένεια, τόσο όσον αφορά την ηλικία, όσο και τους τίτλους σπουδών που αυτές κατείχαν. Ωστόσο, είχε αποφασιστεί ότι την πρώτη χρονιά θα λειτουργήσει μία μόνο τάξη. Την επόμενη χρονιά, όποιες από τις μαθήτριες, που παρακολουθούσαν την Α' τάξη και θέλησαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους, επανεγγράφησαν στη Β' τάξη, ενώ μεγάλος αριθμός νέων μαθητριών γράφτηκαν στη Α' τάξη (υπήρχε μεγαλύτερη ομοιογένεια πια)<sup>79</sup>. Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και την τρίτη χρονιά.

Το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο, προκειμένου ν' αντιμετωπίσει μέρος των εξόδων του, δεχόταν την οικονομική ενίσχυση του Δήμου Παγασών. Ο Δ. Σαράτσης ζήτησε από το δήμο την οικονομική του συνδρομή, η οποία θα μπορούσε ν' αντισταθμιστεί με την κατάργηση των ανώτερων τάξεων του δημοτικού Παρθεναγωγείου. Τα υπόλοιπα έξοδα θα καλύπτονταν από τους γονείς των μαθητριών, αφού το Παρθεναγωγείο θα βοηθούσε ουσιαστικά στη μόρφωσή τους. Το

<sup>75</sup> Χ. Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο του Βόλου, τ. Α', Αθήνα 1989, σ. 112.

<sup>76</sup> Οπ. π., σ. 113.

<sup>77</sup> Οπ. π., σ. 112.

<sup>78</sup> Οπ. π., σ. 113.

<sup>79</sup> Οπ. π., σ. 113.



δημοτικό συμβούλιο δέχτηκε την πρόταση του Σαράτση, με αποτέλεσμα και τα τρία χρόνια λειτουργίας του σχολείου ο Δήμος επιχορηγούσε σταθερά το Παρθεναγωγείο, δίνοντας κάθε χρόνο το ποσό που ήταν απαραίτητο για να συντηρηθεί το σχολείο<sup>80</sup>.

Μέχρι την κατάργησή του το Α.Δ.Π. λειτούργησε χωρίς την έκδοση κρατικής άδειας για τη λειτουργία του, κάτι το οποίο γινόταν σχεδόν με όλα τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια. Παρόλα αυτά, όμως, η λειτουργία του ήταν γνωστή στον κρατικό μηχανισμό και το σχολείο συχνά δεχόταν επισκέψεις από διάφορους κρατικούς φορείς, οι οποίοι παρακολουθούσαν τη δουλειά που γινόταν σ' αυτό<sup>81</sup>

## **2.2 Το πρόγραμμα και η μέθοδος διδασκαλίας**

Ο σχεδιασμός του προγράμματος για το Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Βόλου έγινε έτσι από τον Αλέξανδρο Δελμούζο, ώστε να επιτευχθούν οι σκοποί της αγωγής που είχαν τεθεί<sup>82</sup>. Ο ίδιος δε δεσμεύτηκε από τα επίσημα προγράμματα, και για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι, βασίστηκε σε κάποιες αρχές. Καταρχάς, η διδασκαλία των ιστορικοφιλολογικών μαθημάτων περιορίστηκε τόσο ώστε να μένει αρκετός χρόνος, για να διδάσκονται επαρκώς τα φυσιογνωστικά και τα τεχνικά- καλλιτεχνικά μαθήματα<sup>83</sup>. Το κάθε μάθημα αποτελούσε ένα ολοκληρωμένο κύκλο, ο οποίος ξεκινούσε από τις αρχικές έννοιες και η ύλη περιοριζόταν στα ουσιώδη στοιχεία, τα οποία είχαν πρακτικό χαρακτήρα<sup>84</sup>.

Ο ελληνικός πολιτισμός και η εξέλιξή του αποτελούσαν ένα από τα σημαντικότερα αντικείμενα μελέτης στο Α.Δ.Π. Χωριζόταν σε τρεις περιόδους, την νεότερη, τη βυζαντινή και την αρχαία, έχοντας ως βάση *«τον νέο Ελληνισμό, τη σύγχρονη κοινωνία και τα προβλήματά της»*<sup>85</sup>. Οι κλασικοί συγγραφείς διδάσκονταν από μετάφραση, με αποτέλεσμα *«η αρχαία κληρονομιά να συνδυάζεται με τη νεοελληνική γραμματεία και παράδοση, να διδάσκεται και να χρησιμοποιείται η δημοτική γλώσσα και να εκτιμάται και να ενθαρρύνεται η περιφρονημένη νεοελληνική*

---

<sup>80</sup> Οπ. π., σ. 137.

<sup>81</sup> Οπ. π., σ. 114.

<sup>82</sup> Χ. Χαρίτος, παιδαγωγικές θέσεις του Αλέξανδρου Δελμούζου, στο: περ. Λόγος και Πράξη, τευχ. 28 (1986), σ. 41

<sup>83</sup> Οπ. π., σ. 41.

<sup>84</sup> Οπ. π., σ. 41.

<sup>85</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 30.

πραγματικότητα»<sup>86</sup>.

Η διδασκαλία των ιστοριοφιλολογικών μαθημάτων γινόταν με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην καταργείται η αυτοτέλεια του καθενός<sup>87</sup>. Επιπλέον, για τη διδασκαλία τους οι διδάσκοντες χρησιμοποιούσαν υλικό από άλλα μαθήματα- θεωρητικά ή πρακτικά- προκειμένου να κατανοήσουν καλύτερα οι μαθητές το αντικείμενο του μαθήματος (π.χ για τον αρχαίο ελληνισμό χρησιμοποιούσαν στοιχεία της ιστορίας, της αρχαίας τέχνης και αρχαία χορικά)<sup>88</sup>

Βασικός γλωσσικός σκοπός του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου ήταν η δημοτική γλώσσα (παράλληλα βέβαια διδασκόταν και η καθαρεύουσα για να την κατανοούν, αλλά και να τη γράφουν πιο απλά)<sup>89</sup>. Η διδασκαλία της δημοτικής είχε πολύ μεγάλη σημασία για τον Δελμούζο και αποτέλεσε ένα δύσκολο εγχείρημα για τον ίδιο, αφού οι μαθήτριες «ανακάτευαν» σε πολύ μεγάλο βαθμό τη δημοτική με την καθαρεύουσα. Έτσι ο Δελμούζος τροποποιεί την αρχική του απόφαση να διδαχθεί πρώτα η δημοτική και αργότερα να προχωρήσουν στη διδασκαλία της καθαρεύουσας και επιλέγει να συστηματοποιήσει τη δημοτική και την καθαρεύουσα, χρησιμοποιώντας κυρίως την έκθεση και τις γραπτές γλωσσικές ασκήσεις<sup>90</sup>.

Από τα πρακτικά μαθήματα ο Δελμούζος έδινε ιδιαίτερη στην ωδική, κύριος σκοπός της οποίας ήταν η καλλιέργεια της κατανόησης και της αγάπης του δημοτικού τραγουδιού, αλλά και στη γυμναστική, κατά τη διάρκεια της οποίας οι καθημερινές συστηματικές ασκήσεις συνδυάζονταν πάντα με το ελεύθερο παιχνίδι<sup>91</sup>. Επιπλέον, η ωδική (μαζί με τη χειροτεχνία, την ιχνογραφία, την ιστορία της τέχνης, τη γυμναστική, αλλά και τους σχολικούς περιπάτους στη φύση και την καλλιέργεια του κήπου) αποτελούσε ένα κομμάτι της αισθητικής αγωγής που επεδίωκε ο Δελμούζος. Η αισθητική καλλιέργεια των μαθητριών ήταν κάτι που τον ενδιέφερε ιδιαίτερα, μέσα σ' ένα πλαίσιο βιωματικής προσέγγισης της γνώσης, ενεργητικότητας και ελευθερίας<sup>92</sup>.

Ξεχωριστή θέση είχε, επίσης, στο πρόγραμμα του Παρθεναγωγείου η διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας. Πέρα από την κάλυψη πρακτικών αναγκών που συνεπάγεται η γνώση μιας ξένης γλώσσας, για την αστική τάξη αποτελούσε απόδειξη

---

<sup>86</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 42.

<sup>87</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 30.

<sup>88</sup> Όπ. π., σ. 30.

<sup>89</sup> Όπ. π., σ. 30.

<sup>90</sup> Όπ. π., σ. 148-149.

<sup>91</sup> Όπ. π., σ. 33.

<sup>92</sup> Χ. Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο του Βόλου, τ. Α', όπ. π., σ. 253-254.

λήψης «ευρωπαϊκής» ανατροφής των κοριτσιών. Η αστική τάξη, λοιπόν, επεδίωκε τη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας και, σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Χαρίτο, «το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει τον ταξικό χαρακτήρα του βολιώτικου Παρθεναγωγείου και εντάσσεται στη γενικότερη πεποίθησή μας ότι η λειτουργία του Σχολείου (...) ανήκει στο κλίμα των προσπαθειών της αστικής τάξης να υπερκεράσει σ' αυτή την περίοδο της νεοελληνικής ιστορίας σ' όλους τους τομείς την παλαιά «άρχουσα» τάξη»<sup>93</sup>.

Μία από τις σημαντικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Παρθεναγωγείου ήταν η μη χρησιμοποίηση των σχολικών βιβλίων στα περισσότερα μαθήματα. Τα μόνα εγχειρίδια που χρησιμοποιούσαν οι μαθήτριες ήταν το κείμενο του Ευαγγελίου για το μάθημα των θρησκευτικών και τα βοηθήματα για τη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας. Στο Παρθεναγωγείο, όμως, έγιναν και άλλες καινοτομίες, όπως η χρήση εποπτικών οργάνων (όπως χάρτες, όργανα φυσικής, πίνακες, σκελετοί ζώων) για τη βαθύτερη κατανόηση του περιεχομένου των μαθημάτων, οι περίπατοι στη φύση, ο σχολικός κήπος, η διδασκαλία στο ύπαιθρο, η νέα διάσταση που δόθηκε στις σχολικές εορτές, αλλά και η αξιοποίηση του παιχνιδιού όσον αφορά τόσο στη γνώση όσο και τη σχέση δασκάλου- μαθητή.

### 2.2.1 Τα αρχαία Ελληνικά

Ο τρόπος με τον οποίο διδάχτηκε το μάθημα των αρχαίων ελληνικών αποτέλεσαν μία από τις καινοτομίες του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου. Σε αντίθεση με άλλα σχολεία, στο Παρθεναγωγείο η διδασκαλία των αρχαίων και η έκταση των κειμένων περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό. Συγκεκριμένα το μάθημα είχε προγραμματιστεί να διδάσκεται στη δεύτερη και την τρίτη τάξη μία ώρα εβδομαδιαίως. Προκειμένου, όμως, να αποφευχθούν οι αντιδράσεις, το μάθημα διδάχτηκε και στην πρώτη τάξη- το σχολικό έτος 1908-1909- μία ώρα την εβδομάδα, στο δεύτερο και τρίτο τρίμηνο<sup>94</sup>. Ο περιορισμός της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών έγινε, προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός του μαθήματος «να πάρουν δηλαδή οι μαθήτριες κάποια ιδέα από τον πεζό λόγο των κλασικών, και κυρίως να ευκολυνθούν στην κατανόηση της Καινής Διαθήκης και νεοελληνικών κειμένων

---

<sup>93</sup> Οπ. π., σ. 257.

<sup>94</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ.233.

γγραμμένων σε αυστηρότερη καθαρεύουσα»<sup>95</sup>.

Στην Α' τάξη οι μαθήτριες διδάχτηκαν «Μύθους του Αισώπου» και μέρη από τη «ζωή του Αισώπου» από το αναγνωστικό του Willamowitz. Στη Β' τάξη η ύλη των αρχαίων περιλάμβανε τους «νεκρικούς διαλόγους» του Λουκιανού, προκειμένου «να ολοκληρωθεί η διδασκαλία (...) από την περιοχή του θανάτου στην αρχαία και τη νεώτερη Ελλάδα» και το «Λακωνικών αποφθέγματα» του Πλουτάρχου<sup>96</sup>. Τέλος, στη Γ' τάξη διδάχτηκαν μέρη από τον «Οικονομικό» του Ξενοφώντα.

Για τη διδασκαλία των Αρχαίων ο Δελμούζος ακολούθησε τη μέθοδο που χρησιμοποίησε και για τη διδασκαλία των θρησκευτικών. Ο ίδιος αναφέρει: «...προσπάθησα με τον ίδιο εμπειρικό και πρακτικό τρόπο που είχα διδάξει και την *Καινή Διαθήκη*»<sup>97</sup>. Ο Δελμούζος ξεκινούσε τη διδασκαλία του μαθήματος με την ανάγνωση του κειμένου, δε γινόταν κατά λέξη μετάφραση, αλλά ζητούσε τη νοηματική απόδοση από τις μαθήτριες. Στη συνέχεια προχωρούσε σε γλωσσική εξομάλυνση και έπειτα μελετούσαν κάποια συγκεκριμένα γραμματικά και συντακτικά φαινόμενα που συναντούσαν. Πρέπει να τονιστεί ότι ο Δελμούζος επέμενε στο να διαβάζουν πολλές φορές οι μαθήτριες το κείμενο, έτσι ώστε να συνηθίζουν στη γλώσσα του κειμένου και «να πλουτίζεται ασυνείδητα το σχετικό γλωσσικό υλικό»<sup>98</sup>. Στο τέλος της διδασκαλίας, προχωρούσε στη μελέτη σε βάθος των ιδεών του συγγραφέα μέσα από τις ερωτήσεις και τις απαντήσεις του δασκάλου και των μαθητριών<sup>99</sup>.

### 2.2.2 Τα Νέα Ελληνικά

Το μάθημα των Νέων Ελληνικών αποτέλεσε μία από τις βασικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Αλέξανδρου Δελμούζου. Τα Νέα Ελληνικά προσεγγίζονται και δουλεύονται πια μ' έναν διαφορετικό τρόπο απ' ότι γινόταν στην παραδοσιακή διδασκαλία. Μέσα από αυτό το μάθημα ο Δελμούζος προσπάθησε να «πλησιάσει την ψυχή του παιδιού και να του εμφυτεύσει την αγάπη στις μορφωτικές αξίες, τη γνώση του εαυτού του και του περιβάλλοντός, καθώς και τη σημασία της

---

<sup>95</sup> Οπ. π., σ. 233.

<sup>96</sup> Οπ. π., σ. 233.

<sup>97</sup> Οπ. π., σ. 233.

<sup>98</sup> Οπ. π., σ. 146.

<sup>99</sup> Οπ. π., σ. 147.

ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού», αλλά και «να θεμελιωθεί η παιδεία στη νεοελληνική ζωή και γλώσσα (...), να στηριχτεί η εκπαιδευτική πράξη στη νεοελληνική παράδοση και στη νεοελληνική γλώσσα»<sup>100</sup>.

Ο χρόνος διδασκαλίας των Νέων Ελληνικών αυξήθηκε κατά πολύ σε σχέση με το αντίστοιχο πρόγραμμα των άλλων σχολείων. Συγκεκριμένα, στην πρώτη τάξη διδασκόταν έξι ώρες την εβδομάδα, στη δεύτερη τέσσερις και στην τρίτη πέντε<sup>101</sup>.

### **2.2.2.1 Γλωσσική διδασκαλία**

Το αρχικό πλάνο για τη γλωσσική διδασκαλία ήταν να διδαχτούν πρώτα οι μαθήτριες τη δημοτική γλώσσα και, όταν θα κατανοούσαν πια το μηχανισμό της, θα προχωρούσαν στη διδασκαλία της καθαρεύουσας. Αυτό, όμως, δεν μπόρεσε να γίνει και, όπως αναφέρει ο Δελμούζος: «η καθαρεύουσα πήρε από τα πρώτα βήματά της τη θέση της στο σχολείο, σ' αυτήν γράφονταν οι περιλήψεις των μαθημάτων, και σ' αυτή εξακολούθησαν τα παιδιά να γράφουν τις εκθέσεις των»<sup>102</sup>, οι μαθήτριες, δηλαδή διδασκόντουσαν παράλληλα και τη δημοτική και την καθαρεύουσα.

Το γλωσσικό μάθημα διδασκόταν με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτευχθεί ο γλωσσικό σκοπός του Α.Δ.Π., ο οποίος, όπως τονίζει ο Δελμούζος: «δεν ήταν να μπορούν όσες θ' αποφοιτούσαν να γράφουν σωστά την καθαρεύουσα στην απλούστερη φάση της και να καταλαβαίνουν κείμενά της με αυστηρότερη μορφή, αλλά να κατέχουν ένα γλωσσικό όργανο έτσι, που να είναι σε θέση να εκφράζουν μ' αυτό και γραπτά όλον τον ψυχικό τους κόσμο, και μάλιστα η καθεμιά με την ατομική ιδιοτυπία της»<sup>103</sup>.

Το μάθημα της γλωσσικής διδασκαλίας ξεκινούσε «διαβάζοντας ταχτικά στην τάξη μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές εκθέσεις, και ένα από τα κύρια σημεία που είχαν να προσέξουν και διορθώσουν ήταν οι γλωσσικές ανωμαλίες. Σχετικά λάθη κοινά σε πολλές εκθέσεις έδιναν αφορμή για αντιπαράθεση και συστηματοποίηση σε ώρα ειδική για τη γραμματική διδασκαλία: π.χ. προθέσεις της καθαρεύουσας που συντάσσονται με γενική και αιτιατική, επιρρήματα, διάφορα είδη μετοχές κ.α και η αντίστοιχη έκφρασή τους στη δημοτική»<sup>104</sup>.

Η εξάσκηση των μαθητριών γινόταν μέσω παραδειγμάτων, τα οποία και

<sup>100</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 190-191.

<sup>101</sup> Όπ. π., σ. 191.

<sup>102</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 148.

<sup>103</sup> Όπ. π., σ. 150.

<sup>104</sup> Όπ. π., σ. 148-149.

δούλευαν οι ίδιες. Επιπλέον, μία από τις βασικές ασκήσεις ήταν να γράφουν στον πίνακα διάφορα θέματα, με ενιαίο περιεχόμενο το καθένα, και κάποια γραμματικά φαινόμενα και στη συνέχεια να τα μεταφέρουν από τη μία γλώσσα στην άλλη<sup>105</sup>.

Ήδη από τον δεύτερο χρόνο οι επιδόσεις των μαθητριών στο μάθημα είναι ήδη πολύ καλύτερες, *«η στοιχειώδης γραμματική των δύο γλωσσών συμπληρώνεται όλο και περισσότερο, το ξεχώρισμά τους εμπεδώνεται καλύτερα, και τόσο το δημοτικό, όσο και το λόγιο λεξιλόγιο πληθαίνει από νέα αντίστοιχα κείμενα. Στα χέρια των παιδιών μπορούν τώρα να δοθούν άφοβα και διδαχτικά βιβλία, όπως και βιβλία από τη μαθητική βιβλιοθήκη του Α.Δ.Π. για ιδιαίτερη μελέτη στο σπίτι.»*<sup>106</sup>.

Παρόλο, βέβαια, που οι επιδόσεις των μαθητριών βελτιώθηκαν αισθητά, ωστόσο η διδασκαλία και των δύο γλωσσών εμποδίζει τις μαθήτριες να αποφύγουν «ανωμαλίες στο τυπικό και τη φωνητική»<sup>107</sup>.

#### 2.2.2.2 Εκθέσεις

Το μάθημα της έκθεσης αποτελούσε ένα από τα πιο σημαντικά μαθήματα του Α.Δ.Π., αποτελούσε *«ένα από τα βασικά μέσα, μαζί, όμως, και κριτήρια της αγωγής»*<sup>108</sup>. Τον πρώτο χρόνο στο μάθημα της έκθεσης δινόταν βαρύτητα κυρίως στο γλωσσικό κομμάτι της έκθεσης. Από τον επόμενο, όμως, χρόνο άλλαξε η προσέγγιση του μαθήματος. Το μάθημα δε θα διδαχθεί, όπως διδασκόταν στα επίσημα σχολεία. Πρώτη μέριμνα του Δελμούζου ήταν- όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: *«να παραμεριστεί ο φόβος του χαρτιού»*<sup>109</sup>. Έτσι, πριν ξεκινήσουν τη συγγραφή της έκθεσης, έπρεπε να *«ξέρουν, να κατέχουν το περιεχόμενο που έχουν να γράψουν και έπειτα να έχουν στη διάθεσή τους ένα γλωσσικό όργανο που να μπορέ να εκφράσει το περιεχόμενο...»*<sup>110</sup>.

Τον πρώτο χρόνο, ο Δελμούζος γράφει για τις εκθέσεις των μαθητριών: *«τις έγραφαν τους πρώτους μήνες όπως είχαν συνηθίσει στην καθαρεύουσά τους, μια γλώσσα φτωχότατη, γεμάτη ακυρολεξίες, ασυνταξίες, επαναλήψεις και ανιαρότατες*

---

<sup>105</sup> Όπ. π., σ. 149.

<sup>106</sup> Όπ. π., σ. 149-150.

<sup>107</sup> Όπ. π., σ. 151.

<sup>108</sup> Όπ. π., σ. 151.

<sup>109</sup> Όπ. π., σ. 153.

<sup>110</sup> Όπ. π., σ. 153.

συνδέσεις.»<sup>111</sup>. Στη συνέχεια, όμως, τα πράγματα αλλάζουν. Όπως γράφει και ο Δελμούζος: «το δεύτερο χρόνο...οι μεταφράσεις των εκθέσεων από τη δημοτική στην καθαρεύουσα σχεδόν έλειψαν, οι μαθήτριες έγραφαν κανονικά στην πρώτη, ορισμένα όμως θέματα τα έδινα με τη σύσταση να τα γράψουν απ' ευθείας στην καθαρεύουσα...στο τέλος κιόλας του δεύτερου χρόνου έχουν σε μεγάλο βαθμό περιοριστή στα σχετικά γραπτά τους η λεξιλογική φτώχεια, οι ακυρολεξίες, τα πολλά γραμματικά και άλλα λάθη της πρώτης τάξης, και τον τρίτο χρόνο σχεδόν λείπουν, εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις.»<sup>112</sup>

Τα θέματα των εκθέσεων δεν ήταν τυπικά σχολικά θέματα, αλλά από βιώματα παιδιών, από γεγονότα που τους είχαν συγκινήσει, τους είχαν εντυπωσιάσει, από την οικογενειακή και σχολική τους ζωή (π.χ. από τη χθεσινή ημέρα, το πρωί όταν ξυπνώ, το βράδυ μετά το φαγητό, περίπατοι, εσπερινός στο εξωκκλήσι, το περιβόλι κ.α)<sup>113</sup>

Η διδασκαλία της έκθεσης ξεκινούσε με τον ορισμό του θέματος, έπειτα μέσα από κάποια ερωτήματα έθεταν το λογικό και χρονικό πλαίσιο του θέματος και έτσι «το κάθε παιδί μπορούσε να κινηθή μέσα στο θέμα ελεύθερα, και να δώσει κάτι δικό του και σε μορφή και περιεχόμενο»<sup>114</sup>.

Σε ό,τι αφορά τη διόρθωση των εκθέσεων ο Δελμούζος αναφέρει: «Πάντα κοίταξα όλες τις εκθέσεις, υπογράμμιζα με κόκκινο μελάνι ό,τι ήταν να διορθωθεί στο περιθώριο από το παιδί, κρατούσα όμως ταχτοποιημένες τις δικές μου σχετικές σημειώσεις, που θα μου χρσίμευαν για την κοινή εξέταση στην τάξη. Στην αρχή σημείωνα πάνω στα τετράδιά τους πάρα πολύ λίγα λάθη, μόνο τα πιο χτυπητά και από ορισμένα μονάχα είδη με ειδικό το καθένα τους σημάδι· αλλιώς το γραπτό των περισσότερων θα γινόταν αγνώριστο από τα κοκκινίσματα, και μάλιστα στις πολύ ανορθόγραφες»<sup>115</sup>. Σε κάθε μάθημα τονίζονταν ένα με δύο σημεία που ήταν τα πιο σημαντικά, ώστε να τ' αποφεύγουν οι μαθήτριες στις μελλοντικές τους εκθέσεις. Συγκεκριμένα ο Δελμούζος αναφέρει: «κρίση και διόρθωση γινόταν πάντα στην τάξη και ήταν ομαδική. Ξεχώριζα ένα δυό εκθέσεις χαρακτηριστικές, και τις διάβαζα (...) τονίζοντας με το διάβασμα ορισμένα σημεία που έπρεπε να διορθωθούν. Από τις εκθέσεις των άλλων έφερνα έπειτα όμοια παραδείγματα, που τα είχα συγκεντρώσει και ήταν υπογραμμισμένα με ειδικό σημάδι σε κάθε τετράδιο. Η τάξη έβρισκε το σωστό, και

<sup>111</sup> Όπ. π., σ. 148.

<sup>112</sup> Όπ. π., σσ. 149-150.

<sup>113</sup> Όπ. π., σσ. 154-155.

<sup>114</sup> Όπ. π., σ. 157.

<sup>115</sup> Όπ. π., σ. 158.

η διόρθωση, όταν ήταν σύντομη, γινόταν στο περιθώριο»<sup>116</sup>.

Είναι σημαντικό ν' αναφερθεί ότι υπήρχαν και περιπτώσεις όπου η διόρθωση και ο εντοπισμός αδυναμιών στα γραπτά κάποιων μαθητριών γινόταν κατ' ιδίαν στο γραφείο του Δελμούζου, για ν' αποφευχθεί «το δυσάρεστο αντίτυπο που έχει σ' ένα τέτοιο παιδί η σωστή, μα συχνά σκληρή κριτική των άλλων»<sup>117</sup>.

### 2.2.2.3 Τα Κείμενα

Μέσα στο πλαίσιο του μαθήματος των Νέων Ελληνικών οι μαθήτριες διδάσκονταν και κείμενα νεοελλήνων συγγραφέων, αλλά και κείμενα κλασικών ποιητών, από μετάφραση. Λόγω ακαταλληλότητας του υλικού που χρησιμοποιούσαν στα ελληνικά σχολεία<sup>118</sup>, το «Α.Δ.Π. χρειάστηκε να κάνει δικά του νεοελληνικά αναγνώσματα με υλικό σύμφωνο με τη γενική μορφωτική αρχή του, υλικό δηλαδή από τη ζωντανή παράδοση του έθνους»<sup>119</sup>. Στο έργο αυτό ο Δελμούζος αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες, αφού «το περισσότερο υλικό ήταν τότε σκόρπιο σε περιοδικά και εφημερίδες, και για πολύ λίγα έργα ή συγγραφείς υπήρχε πραγματική κριτική, κι αυτή όμως γενική και συχνότατα πολύ αόριστη (...) και στο Βόλο ούτε σχετική βιβλιοθήκη υπήρχε»<sup>120</sup>. Τα πρώτα έργα που επιλέγει ο Δελμούζος είναι εκείνα τα οποία τον είχαν συγκινήσει βαθιά, όταν ήταν νέος, το δημοτικό τραγούδι (το οποίο αποτέλεσε και το βασικό υλικό για τον πρώτο χρόνο) και ο Σολωμός<sup>121</sup>. Τα επόμενα δύο χρόνια βαρύτητα δόθηκε σε μεταφρασμένους κλασικούς συγγραφείς. Το υλικό που διδάσκονταν οι μαθήτριες συγκεντρώνονταν σε πολυγραφημένα αντίτυπα και έτσι κάθε μαθήτρια είχε το δικό της αναγνωστικό<sup>122</sup>.

Για τη διδασκαλία των κειμένων ο Δελμούζος δεν επέλεξε την εβρατιανή μέθοδο. Η διδασκαλία του ξεκινούσε με τον χωρισμό των ενοτήτων του έργου (αν ήταν σύντομο δινόταν ολόκληρο και έπειτα διδάσκονταν οι επιμέρους ενότητές του) και η διδασκαλία γινόταν ανά ενότητα. Στο τέλος, το μελετούσαν συνολικά. Η εξέταση του έργου σε ενότητες συνέβαλλε στο να «ξεδιαλύνονται οι δυσκολίες και να

---

<sup>116</sup> Όπ. π., σ. 159.

<sup>117</sup> Όπ. π., σ. 159.

<sup>118</sup> Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Δελμούζος: «η ύλη τους (...) ήταν όλη από την πιο αυστηρή λόγια παράδοση από τη δημοτική ούτε ψίχουλο» (Α. Δελμούζος, όπ. π., σ.161)

<sup>119</sup> Όπ. π., σ. 162.

<sup>120</sup> Όπ. π., σ. 163.

<sup>121</sup> Όπ. π., σ. 163.

<sup>122</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 201.



τονίζονται τα σημεία που βάθαιναν τη συνολική εντύπωση»<sup>123</sup>. Όσον αφορά τα καλαισθητικά στοιχεία του ποιήματος ο Δελμούζος απέφευγε να μπει σε διεξοδική διδασκαλία με αναφορές σε όρους και έννοιες της αισθητικής. Μεγάλη βαρύτητα έδινε στη γλώσσα, τις εικόνες και τις παρομοιώσεις. Επίσης «οδηγούσε τις μαθήτριες να προσέξουν σε απλές και σύνθετες λέξεις την κυριολεξία και τη ζωντάνια τους, νέες συνθέσεις (στρογγυλοφέγγαρη, κλωνόγυρτη κ.α), την αναγκαιότητα και παραστατικότητα επιθέτων και υποκοριστικών κλπ.»<sup>124</sup>. Επίσης, «Το σταμάτημα σε χαρακτηριστικές εικόνες και το απλό ερώτημα «τι βλέπετε;» ξεκαθάριζε την πλαστική εικόνα που έβλεπαν εμπρός των από την υποβλητική που χανόταν σε μουσική αοριστία»<sup>125</sup>. Παράλληλα, ο Δελμούζος τόνιζε ότι καθοριστικό ρόλο για την εντύπωση του έργου είναι «η εκφραστική μα φυσική απαγγελία»<sup>126</sup>.

Τη δεύτερη χρονιά, οι μαθήτριες διδάχτηκαν μέρη από τις ραψωδίες της Οδύσσειας, από τη μετάφραση του Πολυλά. Ο Δελμούζος έκανε προσπάθεια να συνδυάσει την ομηρική ποίηση με τη δημοτική. Η διδασκαλία της Οδύσσειας γινόταν και αυτή σε μικρές ενότητες, προκειμένου να εξοικειωθούν οι μαθήτριες με την ιδιότυπη γλωσσική μορφή της μετάφρασης και «ν' αρχίσουν να μπαίνουν στον κόσμο του ομηρικού έργου»<sup>127</sup>. Με την πάροδο του χρόνου οι μαθήτριες ήταν σε θέση να προετοιμάζουν κάποιους στίχους από το σπίτι πια. Η προετοιμασία γινόταν πιο αποτελεσματική με τις οδηγίες του διδάσκοντα, ανάλογα με το μέρος που είχαν να μελετήσουν, και έτσι «στο σχολείο πρόσεχαν κυρίως τη μορφή, τους δινόταν ακόμα η αφορμή να σκεφτούν μόνες των για μερικά ζητήματα, και να τους γεννηθούν απορίες, που τη λύση τους θα την έβρισκαν στην ώρα της διδασκαλίας»<sup>128</sup>.

### 2.2.3 Τα Μαθηματικά

Το μάθημα των μαθηματικών (αριθμητική και γεωμετρία) διδασκόταν δύο ώρες την εβδομάδα και στις τρεις τάξεις<sup>129</sup>. Η ύλη και η μεθοδολογία του μαθήματος επιλέχτηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετούν το βασικό σκοπό του μαθήματος,

<sup>123</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ.170.

<sup>124</sup> Όπ. π., σ. 171.

<sup>125</sup> Όπ. π., σ. 171.

<sup>126</sup> Όπ. π., σ. 169.

<sup>127</sup> Όπ. π., σ. 178.

<sup>128</sup> Όπ. π., σ. 178.

<sup>129</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σσ. 165-166.

ο οποίος εκτός του ότι αναδεικνυε την ειδική μορφωτική αξία των μαθηματικών, ήταν κυρίως πρακτικός<sup>130</sup> (άλλωστε, αυτό ήταν κάτι που χαρακτήριζε όλο το πνεύμα του Παρθεναγωγείου).

Όσον αφορά την ύλη στο μάθημα της αριθμητικής, όπως αναφέρει ο Δελμούζος: «αφού πρώτα εμπεδώνονταν καλά οι πράξεις των ακεραίων, προχωρούσαμε στους δεκαδικούς και κλασματικούς αριθμούς, δίνουμε έπειτα τους συμμιγείς και μερικές μόνο από τις μεθόδους, και καταλήγαμε στην Γ' τάξη στην πραχτική λογιστική»<sup>131</sup>. Στη Γεωμετρία η ύλη «περιοριζόταν στην πραχτική επιπεδομετρία, που τη συνέχιζε η πραχτική στερεομετρία με σχετικές πάντα ασκήσεις και προβλήματα της καθημερινής ζωής»<sup>132</sup>.

Για τον Δελμούζο αποτελούσε σημαντική επιδίωξη του μαθήματος οι μαθήτριες να έρθουν σε επαφή και να κατανοήσουν κάποιες μαθηματικές έννοιες, οι οποίες θα τους προσέφεραν πρακτική ωφέλεια στην καθημερινή τους ζωή.

Ούτε στο μάθημα αυτό γινόταν χρήση εγχειριδίων, αλλά «εκάστη μαθήτρια προσέχουσα κατά την ώραν της διδασκαλίας, ελάμβανε σημειώσεις επί των οποίων έπειτα σκεπτομένη και αναπολούσα επεξεργάζετο όλον το μάθημα...»<sup>133</sup>.

## 2.2.4 Οι Φυσικές Επιστήμες

Στο Α.Δ.Π. δόθηκε ιδιαίτερο βάρος στη διδασκαλία των φυσικών επιστημών- και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι περιορίστηκε η διδασκαλία των ιστορικοφιλολογικών μαθημάτων, προκειμένου να μένουν περισσότερες ώρες διδασκαλίας για φυσιογνωστικά μαθήματα<sup>134</sup>. Συγκεκριμένα, το μάθημα διδασκόταν τρεις ώρες την εβδομάδα και στις τρεις τάξεις και τις τρεις χρονιές.

Στην εισηγητική έκθεση του Σαράτση βρίσκουμε το σκοπό του μαθήματος: «είναι ανάγκη να γνωρίσωμεν καλά την περί ημάς φύσιν. Η κόρη η οποία θα μάθῃ να γνωρίζῃ τον κόσμον του περί αυτής ζωντα θα εμπνεύσῃ και εἰς τα τέκνα αυτής τον πόθον της παρατηρήσεως, και συνεπεία αυτής και τας μεθόδους δια των οποίων η

<sup>130</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 32.

<sup>131</sup> Όπ. π., σ. 32.

<sup>132</sup> Όπ. π., σ. 32-33.

<sup>133</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 166.

<sup>134</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 29.

φύσις γίνεται υποχείριος του ανθρώπου»<sup>135</sup>. Η ύλη του μαθήματος την πρώτη χρονιά κάλυπτε πεδία των επιστημών της βοτανικής, της ζωολογίας και της βιολογίας<sup>136</sup>. Συγκεκριμένα ο Δελμούζος αναφέρει: «...το κέντρο του βάρους έπεφτε στα ορυκτά, τα φυτά και τα ζώα του τόπου μας...»<sup>137</sup>. Στη δεύτερη και την τρίτη τάξη η ύλη κάλυπτε πεδία από την πειραματική φυσική και τη χημεία.

Όπως και στα μαθηματικά, έτσι και στο μάθημα των φυσικών επιστημών βασικός σκοπός ήταν η πρακτική ωφέλεια των κοριτσιών. Γι' αυτό το λόγο, η διδασκαλία δεν έμενε μόνο στην εκμάθηση θεωριών και φυσικών εννοιών, αλλά- και μέσω της βιωματικής μάθησης- και στην κατανόηση του φυσικού κόσμου. Σ' αυτό βοήθησαν αποτελεσματικά οι περίπατοι που οργάνωνε ο Δελμούζος, αλλά και ο σχολικός κήπος, μέσα από τον οποίο τα κορίτσια αποκτούσαν άμεση επαφή και εμπειρία από το φυσικό κόσμο.

Επιπλέον, είναι σημαντικό ν' αναφερθεί ότι υπήρχε μία λογική συνέχεια και αλληλουχία στην ύλη, αλλά και περιορισμός της έκτασής της. Ξεκινούσαν από τις βασικές έννοιες και «το κάθε μάθημα ή και τμήμα του μόνο ερχόταν στη σωστή ώρα του, ώστε οι γνώσεις του ενός να προετοιμάζουν ή ευκολύνουν την κατανόηση και του άλλου...με την κατάλληλη διάταξη της ύλης, το συσχετισμό του ενός με το άλλο μάθημα, και με τις μεγάλες συγκεντρωτικές ενότητες του τρίτου χρόνου (το δάσος π.χ, το νερό, η θάλασσα κ.α) γινόταν προσπάθεια να γίνεται συνειδητή στα παιδιά η ενότητα του φυσικού κόσμου, έτσι που στο τέλος ν' αντικρίζουν τη φύση ως ολότητα που την κινούν εσωτερικές δυνάμεις»<sup>138</sup>.

## 2.2.5 Τα Θρησκευτικά

Στο μάθημα των θρησκευτικών δινόταν ιδιαίτερη έμφαση «στη μορφή, τη δράση και τη διδασκαλία του Χριστού»<sup>139</sup>. Σκοπός του μαθήματος ήταν «να ζήσουν [οι μαθήτριες] το απλό μεγαλείο της θείας μορφής και ν' αγγίξουν την ψυχή τους το κρυστάλλινο βάθος της διδαχής του [του Χριστού]»<sup>140</sup>. Το μάθημα των θρησκευτικών

<sup>135</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 167.

<sup>136</sup> Όπ. π., σ. 167.

<sup>137</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 33.

<sup>138</sup> Όπ. π., σ. 33.

<sup>139</sup> Όπ. π., σ. 145.

<sup>140</sup> Όπ. π., σ. 145.

στο Α.Δ.Π.-όπως αναφέρει ο ίδιος ο Δελμούζος στην απολογία του- «έπρεπε όχι μόνο ν'αναπτύξη το θρησκευτικόν συναισθήμα των μαθητριών, αλλά και να τας οδηγήση να καταλάβουν, να αισθανθούν και να διαπλασθούν με ρήματα του Σωτήρος· να ιδούν τον Ιησούν παλαίοντα κατά της ανισότητος, κατά της διακρίσεως των ανθρώπων εις φύσει ελευθέρους και φύσει σκλάβους, κατά της φαινομενικής θρησκευτικότητος και του ζώντος έτι φαρισαϊσμού...να αισθανθούν βαθύτατα και να εννοήσουν το μεγαλείον της επί του Σταυρού αυτοθυσίας χάριν της αληθείας και της ηθικής...να παρακολουθήσουν έπειτα την ιστορίαν του Χριστιανισμού...και τέλος την συνύφασιν της Ορθοδοξίας με την ιστορίαν του Ελληνικού έθνους»<sup>141</sup>. Μελετώντας τη σκοποθεσία του μαθήματος, παρατηρούμε ότι γίνεται προσπάθεια, αφενός, να συνδεθεί η θρησκευτική διδασκαλία με σύγχρονους προβληματισμούς, αλλά και πάγια κοινωνικά αιτήματα (ισότητα, ελευθερία, καταπίεση, αυτοθυσία, ηθική κ.α) και, αφετέρου, να καταδειχθεί η άρρηκτη σχέση Ορθοδοξίας και ελληνισμού<sup>142</sup>.

Στον αρχικό σχεδιασμό του προγράμματος του Α.Δ.Π., τα θρησκευτικά θα διδάσκονταν μία ώρα την εβδομάδα και στις τρεις τάξεις. Τελικά, αποφασίστηκε το μάθημα να διδάσκεται δύο ώρες εβδομαδιαίως για την Α' και τη Β' τάξη. Και για την Γ' τάξη, άλλοτε, μία ώρα και, άλλοτε, δύο ώρες τη βδομάδα- όπως ίσχυε και στα αντίστοιχα σχολεία<sup>143</sup>.

Ο Δελμούζος στο έργο του «Σαν παραμύθι» παρουσιάζει αναλυτικά τη διδακτέα ύλη των θρησκευτικών, προκειμένου ν' αποδείξει ότι το μάθημα υπήρχε εξ αρχής στο σχεδιασμό του προγράμματος του Α.Δ.Π. Συγκεκριμένα, η Α' τάξη διδασκόταν την «ιδιωτική και δημόσια ζωή του Χριστού ως την είσοδό του στα Ιεροσόλυμα (εισαγωγή σε γεωγραφικά, ιστορικά, κοινωνικά στοιχεία της εποχής, ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, η γέννηση του Χριστού, η προσκύνηση των μάγων, η φυγή στην Αίγυπτο και η επιστροφή στη Ναζαρέτ, ο Ιησούς δώδεκα χρόνων στο ναό, ο Ιωάννης ο Βαπτιστής και το κήρυγμά του, η βάπτιση του Ιησού, ο Ιησούς στην έρημο, ο Ιησούς στη Ναζαρέτ, οι πρώτοι μαθητές του Ιησού, ο Ιησούς ευλογεί τα παιδιά, επιλογή από τα θαύματα και τις παραβολές, η επί του όρους ομιλία, η αποστολή των μαθητών του Ιωάννη προς τον Ιησού, η ομολογία του Πέτρου, ο θάνατος του Ιωάννη). Στη Β' τάξη διδασκόταν η δράση του Χριστού στα Ιεροσόλυμα

<sup>141</sup> Η Δίκη του Ναυπλίου-στενογραφημένα πρακτικά, Αθήναι 1976, σ. 234.

<sup>142</sup> Σ. Χαραλαμπίδης, Η θρησκευτική αγωγή στο εκπαιδευτικό έργο του Αλέξανδρου Δελμούζου, Θεσσαλονίκη 2007, σς. 69-70.

<sup>143</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 162.

(τι απαιτεί ο Ιησούς από τους μαθητές του, προς τα Ιεροσόλυμα, ο Ιησούς κατά των Φαρισαίων, η μύρωσή του, ο προδότης, ο μυστικός δείπνος, Γεσθημανή, ο Ιησούς στο συνέδριο, η στάση του Πέτρου, ο Ιησούς μπροστά στον Πιλάτο, η σταύρωση, η ταφή, η ανάσταση, η ανάληψη). Τέλος στην Γ' τάξη διδάσκονταν τις Πράξεις των Αποστόλων, με κέντρο βάρους στη μορφή και τη δράση του Αποστόλου Παύλου (η εκλογή του Ματθία, το θαύμα της Πεντηκοστής, η ζωή της πρώτης χριστιανικής κοινότητας, οι Απόστολοι στο συνέδριο, ο θάνατος του Στεφάνου, ο διωγμός των χριστιανών στα Ιεροσόλυμα, η επιστροφή του Σαύλου στο Χριστιανισμό, ο Παύλος στη Δαμασκό και στα Ιεροσόλυμα, η πρώτη αποστολική οδοιπορία του, η δεύτερη οδοιπορία- Ασία, Φιλίππους, Θεσσαλονίκη, Βέροια, Αθήνα, Κόρινθο, επιστροφή στην Αντιόχεια, ο Παύλος στα Ιεροσόλυμα- σύλληψη, απολογία, συνωμοσία, παραπομπή του στο Φήλικο, Φήστο και Αγρίππα, ο Παύλος στη Ρώμη)<sup>144</sup>.

Ο Δελμούζος – όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο- εργάστηκε στο μάθημα των θρησκευτικών, όπως και στο μάθημα των αρχαίων ελληνικών. Η διδασκαλία του στηριζόταν στα τρία πρώτα Ευαγγέλια, με κεντρικό το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο. Ο ίδιος αναφέρει ότι *«ο τρόπος αυτός της εργασίας, όπου μόνα τους τα παιδιά βγάζανε την ενότητα ή συμπλήρωναν τα κενά από τα ίδια τα κείμενα, τους είχε κινήσει από την αρχή το ενδιαφέρον και βοηθούσε στη συγκέντρωση της προσοχής»*<sup>145</sup>. Όσον αφορά τη γλωσσική διδασκαλία, αυτή *«άρχισε με τρόπο καθαρά εμπειρικό και πραχτικό»*<sup>146</sup>. Η διδασκαλία ξεκινούσε με την ανάγνωση του κειμένου και τη νοηματική απόδοσή του από τις μαθήτριες, με τη βοήθεια πάντα του δασκάλου, έπειτα προχωρούσε ο δάσκαλος στη γλωσσική και γραμματική εξομάλυνση. Όπως και στ' αρχαία ελληνικά, έτσι κι εδώ, ο Δελμούζος επέμεινε αρκετά στο να διαβάζουν οι μαθήτριες τα κείμενα, προκειμένου *«να συνηθίζη με την επανάληψη το αντί τους όλο και περισσότερο στη γλώσσα του κειμένου και να πλουτίζεται ασυνείδητα το σχετικό γλωσσικό υλικό»*<sup>147</sup>. Στην πορεία των μαθημάτων οι μαθήτριες άρχισαν να εξοικειώνονται με τη γλώσσα των κειμένων και έτσι *«η μετάφραση άρχισε να γίνεται από τις ίδιες τις μαθήτριες, στην αρχή από τις καλύτερες, σιγά σιγά όμως και από τις άλλες»*<sup>148</sup> και ο Δελμούζος συμπληρώνει *«διόρθωνα μόνον όταν σκόνταβε η κατανόηση και επέμεινα προπάντων στην απλή συνταχτική*

<sup>144</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σσ 145-147.

<sup>145</sup> Όπ. π., σ. 146.

<sup>146</sup> Όπ. π., σ. 146.

<sup>147</sup> Όπ. π., σ. 146.

<sup>148</sup> Όπ. π., σ. 146.

απόδοση που απαιτεί η γλώσσα μας»<sup>149</sup>.

Τις επόμενες δύο χρονιές το επίπεδο των μαθητριών ήταν πολύ καλύτερο και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν πολύ λιγότερες, με αποτέλεσμα να μπορούν να εμβαθύνουν περισσότερο στα νοήματα του κειμένου<sup>150</sup>.

## 2.2.6 Η Ιστορία

Το μάθημα της ιστορίας διδασκόταν και στις τρεις τάξεις δύο ώρες την εβδομάδα<sup>151</sup>. Τον πρώτο χρόνο το δίδασκε ο ίδιος ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ενώ τις επόμενες δύο χρονιές το δίδασκαν άλλοι φιλόλογοι. Σκοπός του μαθήματος ήταν να γνωρίσουν οι μαθήτριες τον ελληνικό πολιτισμό στην εξέλιξή του, στις τρεις, δηλαδή, μεγάλες περιόδους του, την αρχαία, τη βυζαντινή και τη νεώτερη με «*βάση, αφετηρία και τέρμα τον νέο Ελληνισμό, τη σύγχρονη κοινωνία και τα προβλήματά της*»<sup>152</sup>.

Η ύλη που διδάχτηκαν οι μαθήτριες την πρώτη χρονιά αφορούσε στο νέο Ελληνισμό και συγκεκριμένα τα χρόνια από το 1453 μέχρι τα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Τη δεύτερη και την τρίτη χρονιά ασχολήθηκαν με τον αρχαίο και βυζαντινό πολιτισμό αντίστοιχα<sup>153</sup>.

Το πρώτο βήμα που έκανε ο Δελμούζος για τη διδασκαλία του μαθήματος ήταν να επιλέξει το υλικό που θα δίδασκε και να το χωρίσει σε μεγάλες ενότητες (π.χ την περίοδο της τουρκοκρατίας τη χώρισε σε τέσσερις βασικές ενότητες: α) συμφορές των σκλάβων, β) περιοχή και οργάνωση του Νέου Ελληνισμού, γ) επαναστατικά κινήματα και δ) προετοιμασία της επανάστασης)<sup>154</sup>. Αυτές οι μεγάλες ενότητες περιλάμβαναν και άλλες μικρότερες με τα πιο χαρακτηριστικά γεγονότα, καταστάσεις ή πρόσωπα (π.χ στην πρώτη ενότητα αναλυόταν η αρπαγή χωραφιών και η φτώχεια, ο κεφαλικός φόρος, το παιδομάζωμα, ο εκπατρισμός πολλών Ελλήνων, ενώ στη

<sup>149</sup> Όπ. π., σ. 146.

<sup>150</sup> Ο ίδιος ο Δελμούζος αναφέρει: «οι δυσκολίες στη γλώσσα ήταν τώρα πολύ λιγότερες, η μετάφραση γινόταν ελεύθερη και ζωντανή, κάποτε μάλιστα δουλεύαμε αμέσως το κείμενο χωρίς να μεταφράζεται. Όσο προχωρούσαμε, παίρναμε και μεγαλύτερες ενότητες, οι ερωτήσεις λιγόστευαν, και βασική ήταν η προσπάθεια να μένη άμεση η επίδραση από το ίδιο το ιερό κείμενο, όπως από λογοτέχνημα αληθινό. Όταν όμως το θέμα το απαιτούσε, η διδασκαλία έπαιρνε μορφή δογματική, και στις ερωτήσεις του ο δάσκαλος απαντούσε ο ίδιος σε δικές του απορίες». Όπ. π., σ. 147.

<sup>151</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 183.

<sup>152</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 30.

<sup>153</sup> Για την ύλη που τελικά διδάχτηκε στη Β' και τη Γ' τάξη δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες, γιατί το μάθημα δε το δίδαξε ο Δελμούζος. Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 183.

<sup>154</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 235.

δεύτερη εκτός από την κεντρική Ελλάδα και τα νησιά, διδάσκονταν για τα κέντρα του ελληνισμού στις άλλες βαλκανικές χώρες, στα μεσογειακά παράλια, για την παιδεία, τις πεζικές και ναυτικές δυνάμεις κλπ.)<sup>155</sup>.

Η διδασκαλία γινόταν με «τον παλιό γνωστό αφηγηματικό τρόπο» και, όπως συμπληρώνει ο Δελμούζος, «αυτός μου ερχόταν τότε πιο φυσικός. Δεν προσπαθούσα να βγάλω από τα παιδιά το ιστορικό γεγονός, αλλά το έδινα απλά ο ίδιος, και όχι κομματιασμένο, παρά ολόκληρη ενότητα»<sup>156</sup>. Ο Δελμούζος, όμως, δεν έμενε μόνο στην αφήγηση, παρά στο τέλος έθετε ερωτήματα, προκειμένου να ενεργοποιήσει τα παιδιά να σκεφτούν, να προβληματιστούν πάνω σ' αυτά που είχαν ακούσει, χαρακτηρίζοντας πρόσωπα ή ενέργειες, αναζητώντας τα αίτια, συνδέοντας τα γεγονότα με τα προηγούμενα<sup>157</sup>.

Το βασικό βοήθημα του Δελμούζου ήταν η ιστορία του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, η οποία και επιλέχτηκε, γιατί ήταν η μόνη ιστορία που αντίκριζε συνθετικά όλη την νεοελληνική περίοδο<sup>158</sup>. Η ιστορία βέβαια αυτή δεν ήταν επαρκής για το μάθημα, αφού ο Δελμούζος επιθυμούσε να βρει «υλικό που να ζωντανεύει μια μορφή, ένα γεγονός ή κατάσταση»<sup>159</sup>. Πέρα, δηλαδή, από τις αμιγώς ιστορικές πηγές, έψαχνε υλικό στα δημοτικά τραγούδια, τις παραδόσεις και κυρίως σε βιογραφίες, μονογραφίες και απομνημονεύματα<sup>160</sup>.

Βασικό ρόλο στη διδασκαλία του Δελμούζου έπαιζαν τα εποπτικά μέσα. Σε κάθε μάθημα που παρέδιδε, υπήρχε πάντα ο γεωφυσικός χάρτης της βαλκανικής, ο οποίος βοηθούσε την κατανόηση πολλών πραγμάτων, π.χ «όταν εξηγούσε ως ένα σημείο την προνομιακή θέση που είχε για την επανάσταση η Πελοπόννησος, και τις δυσκολίες της Στερεάς, προπάντων της δυτικής, και της Θεσσαλίας ` όταν (...) έδειχνε τους δρόμους που αναγκαστικά θα έπαιρναν οι εχθρικοί στρατοί για την επίθεσή τους ή οι Έλληνες για την άμυνά τους, όταν ξεχώριζε τη στρατηγική σημασία στενών ή πόλεων κλπ.»<sup>161</sup>. Παράλληλα χρησιμοποιούσε σχεδιάγραμμα στον πίνακα, προκειμένου να καταγράψει τα σημαντικά γεγονότα<sup>162</sup>.

Στο μάθημα της ιστορίας οι μαθήτριες δεν είχαν σχολικά εγχειρίδια. Όταν

---

<sup>155</sup> Όπ. π., σ. 235.

<sup>156</sup> Όπ. π., σ. 237.

<sup>157</sup> Όπ. π., σ. 237.

<sup>158</sup> Όπ. π., σ. 235.

<sup>159</sup> Όπ. π., σ. 235.

<sup>160</sup> Όπ. π., σ. 236.

<sup>161</sup> Όπ. π., σ. 237.

<sup>162</sup> Σε ορισμένες περιπτώσεις τα παιδιά έφτιαχναν πρόχειρους ανάγλυφους τοπογραφικούς χάρτες σε υγρή άμμο.

τελείωναν την εξέταση μιας μεγάλης ενότητας, χρησιμοποιούσαν κάποιες περιλήψεις και επεσήμαναν τα κύρια σημεία της ενότητας. Αφού συγκέντρωναν όλο αυτό το υλικό, σχημάτιζαν ένα μονοσέλιδο πολυγραφημένο πίνακα, *«έτσι η κάθε μαθήτρια είχε εμπρός της π.χ ολόκληρη την ιστορική περίοδο της τουρκοκρατίας»*<sup>163</sup>. Αυτός ο τρόπος εργασίας αποδεικνυόταν πολύ αποτελεσματικός, αφού οι μαθήτριες μπορούσαν να έχουν *«καθολική εποπτεία μιας μεγάλης περιόδου, στήριζαν τη μνήμη τους όχι μόνο για τα ίδια τα γεγονότα, αλλά και για τη χρονική τοποθέτησή και αλληλουχία τους, και βοηθούσαν το συσχετισμό μεταξύ τους και με παράλληλες εκδηλώσεις ή καταστάσεις μιας εποχής»*<sup>164</sup>.

### 2.2.7 Ιστορία της Τέχνης

Το μάθημα της ιστορίας της τέχνης συστηματικά διδάχτηκε από τον Δελμούζο στη δεύτερη και την τρίτη τάξη μία ώρα εβδομαδιαίως. Το υλικό που άντλησε ο ίδιος για τη διδασκαλία ήταν από την αρχαία ελληνική τέχνη- ιδιαίτερα όσον αφορά τη γλυπτική και κάποια έργα της αρχιτεκτονικής- και από τη νεοελληνική τέχνη (συγκεκριμένα, ένα έργο του Λύτρα και περισσότερο του Γύζη, όπως ο Κανάρης, η παραμυθού, ο εγγονός, το κρυφό σχολειό κ.α)<sup>165</sup>.

Η διδασκαλία του μαθήματος παρουσίαζε αρκετές δυσκολίες, αφού η διδασκαλία μπορούσε να γίνει μόνο μέσα από κάποιες φωτογραφίες που είχε στη διάθεσή του το σχολείο<sup>166</sup>. Όπως είναι αναμενόμενο οι ζωγραφικοί πίνακες έχαναν πολλά στοιχεία από την παραστατικότητά τους και την καλλιτεχνική τους αξία μέσα από τις φωτογραφίες. Στο μάθημα αυτό, ωστόσο, ο Δελμούζος κατάφερε να έχει σημαντικά αποτελέσματα. Καταρχάς, κατάφερε να ενεργοποιήσει το ενδιαφέρον των μαθητριών του και να τις κάνει να ασχοληθούν ουσιαστικά με τη μελέτη του πίνακα. Το πρώτο βήμα της διδασκαλίας ήταν οι μαθήτριες να *«συλλάβουν εποπτικά το σύνολο, τη σύνθεση του έργου από το κέντρο της, π.χ τον παπά στο κρυφό σχολειό, την παραμυθού ή το μικρό σοφό στους αντίστοιχους πίνακες»*<sup>167</sup>. Έπειτα ο Δελμούζος προχωρούσε σε μια πιο ενδελεχή μελέτη του πίνακα. Ο διδάσκων βοηθούσε τις

<sup>163</sup> Όπ. π., σ. 238.

<sup>164</sup> Όπ. π., σ. 238.

<sup>165</sup> Όπ. π., σ. 240.

<sup>166</sup> Ο Δελμούζος αναφέρει: *«ευτυχώς κάποιος ανώνυμος δωρητής χάρισε στο Α.Δ.Π. τη μεγάλη συλλογή του Furtwangler και Urich, κι έτσι είχαμε πλούσιο υλικό από τους σπουδαιότερους καλλιτέχνες και τα πιο σημαντικά έργα»*, όπ. π., σ. 240.

<sup>167</sup> Όπ. π., σ. 241.



μαθήτριες να μελετήσουν λεπτομερώς τον πίνακα μέσα από μια σειρά ερωτήσεων (π.χ να βρουν τον τόπο της σκηνής, την ώρα, το φωτισμό, τη μερικότερη σύνθεση των προσώπων και τη σχέση τους με το κέντρο, να προσέξουν την έκφραση και την ψυχολογία τους, σε ποιο μέρος έχουμε τη σκηνή του κρυφού σχολειού, σε σπηλιά;, έχει παράθυρο;, πόρτα, το καντήλι δείχνει εκκλησία μα λείπουν οι εικόνες κλπ., πως εκφράζει ο καλλιτέχνης την προσοχή, το θαυμασμό κλπ.)<sup>168</sup>. Μέσα από αυτήν την προσέγγιση του μαθήματος επιτυγχανόταν η αισθητική καλλιέργεια των μαθητριών και η βελτίωση της παρατηρητικότητάς τους.

Όσον αφορά τη γλυπτική τέχνη και τα αρχιτεκτονικά δημιουργήματα του αρχαίου ελληνισμού, οι μαθήτριες παρακολούθησαν την εξέλιξή τους και μελέτησαν τους πιο κύριους σταθμούς τους. Ο Δελμούζος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι πέρα από κάποια εμπόδια που είχαν ν' αντιμετωπίσουν – μέσα σ' αυτά και η ηλικία των μαθητριών- ωστόσο «η διδασκαλία της αρχαίας τέχνης (...) δεν ήταν άγονη. Όπως στα κλασικά ποιητικά έργα, έτσι κι εδώ (...) κάποια πνοή της μεγάλης τέχνης άγγιξε την ψυχή τους. Και ακόμα με το αντίκρουσμά της φωτίστηκε κάπως και από άλλη σημαντικότερη εκδήλωσή του ο κλασικός πολιτισμός μας»<sup>169</sup>.

## 2.2.8 Η Γεωγραφία

Όταν ανέβαλε ο Δελμούζος τις μαθήτριες, οι γνώσεις τους στο μάθημα της γεωγραφίας ήταν ελλιπέστατες. Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό που περιγράφει στο έργο του «Το Κρυφό Σχολειό»: «*Άνοιξα το χάρτη κι είπα να μου δείξουν την Κωνσταντινούπολη, αφού πλανηθήκαμε και στη Μαδρίτη ακόμα, τέλος τη βρήκαμε...Άφησα τις περιπλανήσεις στα ξένα, και θέλησα να μάθω αν ξέρουν τουλάχιστον τον τόπο τους. Ρώτησα για το Πήλιο κι είπα να μου δείξουν με το χέρι τους που βρίσκεται. Γυρίσαμε κι εδώ σε νότο, ανατολή και δύση, ώσπου να πετύχωμε το σωστό προσανατολισμό*»<sup>170</sup>.

Το μάθημα της γεωγραφίας διδασκόταν δύο ώρες την εβδομάδα και στις τρεις τάξεις<sup>171</sup>. Στην πρώτη τάξη το περιεχόμενο του μαθήματος αφορούσε στην

---

<sup>168</sup> Όπ. π., σ. 241.

<sup>169</sup> Όπ. π., σ. 242.

<sup>170</sup> Όπ. π., σ. 42.

<sup>171</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σσ. 171-172.

πολιτική γεωγραφία της Ελλάδας, στη δεύτερη τάξη αντικείμενο του μαθήματος αποτελούσε η Ευρώπη και η Ασία, αντίστοιχα, και, τέλος, στην τρίτη τάξη αντικείμενο μελέτης αποτελούσε η γεωλογία και η οικονομική γεωγραφία, ενώ στο τέλος της χρονιάς γινόταν αναφορά στο ηλιακό σύστημα<sup>172</sup>.

Βασικός σκοπός του μαθήματος ήταν να μελετήσουν σε βάθος οι μαθήτριες τον Ελλαδικό χώρο και αυτό να συνδυαστεί και με άλλα σημαντικά θέματα: «...η πολιτική γεωγραφία συνυφαινόταν όσο ήταν δυνατό με τους γεωφυσικούς και οικονομικούς όρους και την αντίστοιχη ζωή των κατοίκων. Έπειτα έρχονταν οι άλλες χώρες σε γενικές ή και γενικότερες γραμμές ανάλογα με τη σημασία τους ή και τη σχέση τους με τον Ελληνισμό, και ο κύκλος έκλεινε με την ανασκόπηση της επιφάνειας της γης και τους μεγάλους δρόμους της συγκοινωνίας και του εμπορίου»<sup>173</sup>.

Για το μάθημα της γεωγραφίας δε χρησιμοποιούσαν κάποιο εγχειρίδιο, ωστόσο οι μαθήτριες έπρεπε μετά το πέρας κάθε διδακτικής ενότητας να φτιάξουν ένα τετράδιο- λεύκωμα με όλο το υλικό της περιοχής που μελέτησαν<sup>174</sup>.

## 2.2.9 Η Μουσική

Η Μουσική ήταν ένα από τα σημαντικά πρακτικά μαθήματα και ένας από τους βασικούς σκοπούς της ήταν «να καλλιεργήσει την κατανόηση και την αγάπη του δημοτικού τραγουδιού»<sup>175</sup>. Η διδασκαλία του μαθήματος γινόταν στην πρώτη τάξη δύο ώρες την εβδομάδα, στη δεύτερη και την τρίτη τάξη μία ώρα την εβδομάδα και γινόταν και επιπλέον μία ώρα την εβδομάδα συνδιδασκαλία και για τις τρεις τάξεις<sup>176</sup>.

Το αναλυτικό πρόγραμμα της Α' τάξης περιλάμβανε διδασκαλία θεωρητικών και πρακτικών ασκήσεων, αλλά και δημοτικά τραγούδια, ενώ, στη Β' τάξη περιλάμβανε πάλι θεωρητικές και πρακτικές ασκήσεις<sup>177</sup>. Η διδασκαλία των δημοτικών τραγουδιών κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος του μαθήματος της ωδικής και αποτελούσε μία από τις σημαντικότερες καινοτομίες του Παρθεναγωγείου. Από την απολογία του καθηγητή της Ωδικής, Βασιλείου Κόντη, στη δίκη του Ναυπλίου

---

<sup>172</sup> Όπ. π., σ. 172.

<sup>173</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ 33.

<sup>174</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 172.

<sup>175</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ 33.

<sup>176</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 175.

<sup>177</sup> Όπ. π., σ. 175.

αποκομίζουμε πολλά στοιχεία για τη μέθοδο και το περιεχόμενο του μαθήματος. Συγκεκριμένα ο ίδιος αναφέρει για τα τραγούδια που διδάσκονταν οι μαθήτριες: «...Όταν ο κ. Δελμούζος με εκάλεσεν ως καθηγητήν, μου είπε: «δημοτικά τραγούδια και βυζαντινήν μουσικήν ἡ αὐτή θα εἶναι ἡ βάσις τῆς μορφώσεως, τα δε ευρωπαϊκά μόνον ως επιβοηθητικά θα τα ἔχωμεν» Μου εσύστησε δε να κυττάζω παντού για δημοτικά τραγούδια, και πράγματι ἐκάναμεν μιαν καλὴν συλλογὴν με πολλοὺς κόπους. Ἐπρεπε να τρέχω εἰς γέροντας χωρικούς δια να συλλέγω κατάλληλον υλικόν. Ἐτσι ἐδιδάξαμεν τὴν Λαφίαν, Εσείς βουνά των Γρεβενών, το Κλεφτόπουλο, ἡσυχά που εἶναι τα βουνά, και πολλά ἄλλα. (...) Ο κ. Δελμούζος ἐζήτησε να τονισθὺν ἄσματα τοῦ Σολωμοῦ και ἄλλων και πράγματι κατόρθωσα και ἐτόνισα μόνος μου τὸν Ὑμνον εἰς τὴν Σημαίαν-Σαν ἥλιος σαν ἀόρατος αἰθέρας κοσμοφόρος... ἀπὸ τοὺς «Ελεύτερους πολιορκημένους» τοῦ Σολωμοῦ. Ἐπίσης, ἐτόνισα τὸν «Ετοιμοθάνατον Σουλιώτη» τὸν Μαρκορά και ἄλλα»<sup>178</sup>.

Εκτὸς ἀπὸ τὴ διδασκαλίαν τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, οἱ μαθήτριες διδάσκονταν μελοποιημένες προσευχές, απολυτίκια και ὕμνους (σε κάθε μάθημα τῆς ωδικῆς ὅλες οἱ μαθήτριες ἐψέλναν μία ἢ δύο προσευχές). Ἐπιπλέον, ἀντικείμενο τοῦ μαθήματος αποτελοῦσε και ἡ ἀρχαία μουσική. Ὅπως ἀναφέρει και ὁ καθηγητὴς τῆς Ωδικῆς: «για να λάβουν οἱ μαθήτριά μας ιδέαν τινά ἐκ τῆς ἀρχαίας μουσικῆς, ἐφέραμεν ἐπίτηδες βιβλία και ἐδιδάξαμεν εἰς τὸ πρωτότυπον, ἀφοῦ προηγουμένως τα ἐξήγει ὁ κ. Δελμούζος. Ἐτσι ἐδίδαξα τὸ “ἀκτὶς ἡλίου”...»<sup>179</sup>.

Τὸν πρῶτο χρόνον τοῦ σχολείου οἱ μαθήτριες ἐξέφραζαν μιὰ δυσἀρέσκεια ὅταν ἐπρεπε ν’ ἀσχοληθὺν με τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ περιστατικὸ που παραθέτει ὁ Δελμούζος: «στην ἀρχὴ τοῦ σχολείου ὁ δάσκαλος τῆς ωδικῆς θέλησε να διδάξῃ τὸ γνωστὸ δημοτικὸ τραγούδι Ἐσείς βουνά των Γρεβενών και πεύκα τοῦ Μετσόβου- λίγο να χαμηλώσετε...». Ὅλη ἡ τάξις ἐπαναστάτησε και δὲν ἤθελε να τραγουδήσῃ: «τι; Βλάχικα θα μάθωμε;»<sup>180</sup>. Αὐτὴ ἡ δυσἀρέσκεια, ὁμως, κάμφθηκε με τὴν πάροδο τοῦ χρόνου και οἱ μαθήτριες ἄρχισαν να προσεγγίζουν με ἐνδιαφέρον τὸ δημοτικὸ τραγούδι.

<sup>178</sup> Ὁπ. π., σσ. 175-176.

<sup>179</sup> Ὁπ. π., σσ. 176-177.

<sup>180</sup> Α. Δελμούζος, ὁπ. π., σ 57.

## 2.2.10 Η Γυμναστική

Ένας από τους βασικούς στόχους του παιδαγωγικού συστήματος του Δελμούζου ήταν ο καθολικός ανθρωπισμός<sup>181</sup>. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ο Δελμούζος θ' ενδιαφερθεί και για τη σωματική ευρωστία των μαθητριών του. Ο ίδιος σημειώνει: «... Ανθρωπισμός θα ειπεί να πλάθουμε ανθρώπους με γερό και ωραίο σώμα, με καθαρό στοχαστικό νου, με δυνατή θέληση και σεβασμό και αγάπη στους συνανθρώπους των»<sup>182</sup>.

Το μάθημα της γυμναστικής γινόταν δύο ώρες την εβδομάδα σε κοινές ώρες και για τις τρεις τάξεις<sup>183</sup>. Κατά τη διάρκεια του μαθήματος «οι καθημερινές συστηματικές ασκήσεις συνδυάζονταν πάντα με το ελεύθερο παιχνίδι»<sup>184</sup>. Επίσης, είναι γνωστό ότι η γυμναστική στο Α.Δ.Π. ήταν άμεσα συνδεδεμένη με αρκετές σχολικές εκδηλώσεις, οι οποίες βοηθούσαν τις μαθήτριες στην εμπέδωσή της<sup>185</sup>.

Ο Δελμούζος στο πλαίσιο του μαθήματος συνεργάστηκε με τον Ι. Χρυσάφη, ο οποίος θεωρείται πρωτοπόρος στη γυμναστική, και επηρεάστηκε από τις γνώσεις του<sup>186</sup>.

## 2.2.11 Τα Οικοκυρικά

Το μάθημα των οικοκυρικών περιελήφθη στο πρόγραμμα σπουδών στο πλαίσιο του σκοπού του Παρθεναγωγείου, κάθε μαθήτρια να «καταστή εν τω μέλλοντι πρότυπον μητρός, συζύγου και νοικοκυράς»<sup>187</sup>. Βασικός σκοπός, άλλωστε, του Παρθεναγωγείου ήταν να παρέχει πρακτικές γνώσεις, οι οποίες θα βοηθούσαν άμεσα τις μαθήτριες στην καθημερινή τους ζωή. Το μάθημα διδασκόταν τρεις ώρες την εβδομάδα και στις τρεις τάξεις<sup>188</sup>. Όπως αναφέρεται στην εισηγητική έκθεση του Σαράτση, για την εισαγωγή του μαθήματος στο πρόγραμμα του Α.Δ.Π. εμπνεύστηκε από τα ξένα εκπαιδευτικά ιδρύματα, «... εισάγω και το μάθημα της νοικοκυροσύνης,

<sup>181</sup> Ν. Τερζής, *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, όπ. π. σ. 175.

<sup>182</sup> Όπ. π., σ. 176.

<sup>183</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 180.

<sup>184</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 33.

<sup>185</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 180.

<sup>186</sup> Όπ. π., σ. 180.

<sup>187</sup> Όπ. π., σ. 181.

<sup>188</sup> Όπ. π., σ. 181.

*όπως τούτο διδάσκεται εις τα ελβετικά σχολεία, με υποδιαιρέσεις την υγιεινήν και νοσηλευτικήν καθαριότητα του οίκου, κηπευτικήν και μαγειρικήν· παρ' αυτό δε θα είναι και το μάθημα της κοπτικής, ραπτικής και κεντητικής, αφιερούμενον (...) εις ασπρόρουχα και φορέματα χρήσιμα δια τον οικογενειακόν βίον»<sup>189</sup>.*

Ο Σαράτσης δίδασκε το μάθημα της υγιεινής στις μαθήτριες- αφού ο ίδιος ήταν γιατρός- μία ώρα εβδομαδιαίως στη δεύτερη και την τρίτη τάξη. Στο πλαίσιο του μαθήματος δίδασκε στα κορίτσια τι θα έπρεπε να κάνουν σε περιπτώσεις μικροατυχημάτων και εκδήλωσης κάποιων ασθενειών μέχρι να έρθει ο γιατρός. Επίσης, στο τέλος των μαθημάτων ο Σαράτσης τους έκανε μαθήματα παροχής πρώτων βοηθειών σε περιπτώσεις τραυματισμού και ασφυξίας<sup>190</sup>.

Το μάθημα της μαγειρικής δεν μπόρεσε τελικά να γίνει λόγω έλλειψης διδασκόντων. Αντιθέτως, η ραπτική και η κοπτική διδάχτηκε συστηματικά στο Παρθενγωγείο και τις τρεις χρονιές<sup>191</sup>, παρέχοντας γνώσεις απολύτως χρήσιμες για τις μελλοντικές νοικοκυρές.

## 2.2.12 Η Γαλλική Γλώσσα

Το μάθημα της γαλλικής γλώσσας είχε ξεχωριστή θέση στο πρόγραμμα του Παρθενγωγείου. Αυτό γίνεται εμφανές και από το γεγονός ότι το μάθημα διδασκόταν πέντε ώρες σε κάθε τάξη και για τις τρεις χρονιές<sup>192</sup>.

Το σκοπό του μαθήματος τον βρίσκουμε στην εισαγωγική έκθεση του Σαράτση: «... την κοινωνίαν ημών κατέχει ο πόθος της γνώσεως ξένης γλώσσης, η οποία πράγματι συντελεί εις τελειότεραν μόρφωσιν (...) Τούτο άλλωστε επιθυμούσι και οι γονείς, οι οποίοι χάριν αυτής στέλλουν τά τέκνα των εις τας καλογηρικές σχολάς, παραβλέποντες τα μειονεκτήματα τά οποία παρακολουθούν την εν αυταίς διδασκαλίαν (...) Δι' όλους αυτούς τους λόγους εισήγαγον άφθονον την διδασκαλίαν της Γαλλικής, ίνα εκπληρωθη διακαής πόθος της κοινωνίας ημών, η οποία θα δύναται να επιδείξη τας μελλούσας μητέρας και συζύγους γλωσσομαθείς μεν, αλλά κατ' ουδέν υστερούσας υπό την έποψιν πατριωτικών αισθημάτων, τα οποία είναι δι' ημάς δια των αιώνων

---

<sup>189</sup> Όπ. π., σ. 181.

<sup>190</sup> Όπ. π., σ. 182.

<sup>191</sup> Όπ. π., σ. 182.

<sup>192</sup> Όπ. π., σ. 173.

ζυμωμένα μετά της ορθοδοξίας»<sup>193</sup>.

Στην Α' τάξη αντικείμενο του μαθήματος ήταν η εισαγωγή στη γαλλική γλώσσα και στη Β' τάξη «γλώσσα και φιλολογία». Για τις μεθόδους διδασκαλίας που ακολουθήθηκαν ο Δελμούζος δε δίνει πολλά στοιχεία. Ο ίδιος αναφέρει ότι στο μάθημα των γαλλικών αντιμετώπισαν πολλαπλά προβλήματα και τ' αποτελέσματα του πρώτου χρόνου δεν ήταν ικανοποιητικά<sup>194</sup>. Αυτό το αποδίδει, καταρχάς, στο ότι οι μαθήτριες, οι οποίες είχαν φοιτήσει στα εξατάξια παρθεναγωγεία, είχαν πολλές ελλείψεις στο μάθημα, αλλά και στο ότι η καθηγήτρια των γαλλικών πρώτη φορά δίδασκε σε ελληνικό σχολείο και οι νέες μέθοδοι που ακολουθούσαν στο Παρθεναγωγείο ήταν κάτι πρωτόγνωρο για την ίδια<sup>195</sup>. Τη δεύτερη χρονιά η Εφορεία του Παρθεναγωγείου έφερε μια νέα καθηγήτρια- η οποία δε γνώριζε ελληνικά- με ειδικό δίπλωμα για τη διδασκαλία του μαθήματος. Μέσα στις αρμοδιότητές της, εκτός από τη διδασκαλία, ήταν να βγαίνει με τα παιδιά περίπατο δύο φορές την εβδομάδα<sup>196</sup>.

Ο Δελμούζος αναφέρει ότι οι γνώσεις των κοριτσιών της Α' τάξης στο μάθημα των γαλλικών ήταν ανύπαρκτες, ενώ κάποιες από τις μαθήτριες της Β' τάξης είχαν κάποιες γνώσεις από τα σπίτια τους. Όσον αφορά τη διδασκαλία του μαθήματος την περιγράφει ως εξής: *«Με τις μικρές τα πήγαινε η υποδιευθύντρια καλά, και σιγά σιγά άρχισαν να συνηθίζουν δασκάλα και παιδιά. Με τις μεγάλες όμως (...) είχε δυσκολίες πολλές από λάθος που χρειάστηκε να περάση αρκετός καιρός για να διορθωθή. Αντί να προσαρμοστή στις λίγες γνώσεις που είχαν στα γαλλικά οι πολλές μαθήτριες, και να εκμεταλλεύεται για τη συνεννόηση της λίγες προχωρημένες, άφησε χωρίς να το καταλαβαίνει να παρασύρεται από τις τελευταίες, τόσο, που η διδασκαλία γινόταν κυρίως γι' αυτές»*<sup>197</sup>.

Τέλος είναι σημαντικό ν' αναφερθεί ότι για το μάθημα των γαλλικών υπήρχαν βιβλία, κάτι που δεν υπήρχε σχεδόν σε κανένα από τα υπόλοιπα μαθήματα.

<sup>193</sup> Όπ. π., σ. 173.

<sup>194</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 117.

<sup>195</sup> Ο Δελμούζος σε αρκετά σημεία αναφέρει τη στιχομυθία που είχε με την καθηγήτρια των γαλλικών, όταν ενημέρωνε τους εκπαιδευτικούς για τις μεθόδους που θ' ακολουθούσαν στο Παρθεναγωγείο και η πρώτη ερώτηση που του έθεσε η συγκεκριμένη καθηγήτρια ήταν ποιο σύστημα ποινών θ' ακολουθήσουν.

<sup>196</sup> Όπ. π., σ. 117.

<sup>197</sup> Όπ. π., σ. 117-118.

### 2.2.13 Ιχνογραφία- Ζωγραφική

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στο μάθημα της Ιχνογραφίας και της Ζωγραφικής για δύο λόγους, όπως μας αναφέρει. Πρώτον, γιατί και σ' αυτό το μάθημα ήταν πολύ διαφορετική η μέθοδος διδασκαλίας που ακολουθούσαν και, δεύτερον, γιατί σ' αυτό το μάθημα φαίνεται ότι καλύτερα αποτελέσματα επιτυγχάνονται, όταν δίνεται στο μαθητή ελευθερία έκφρασης<sup>198</sup>.

Στο Παρθεναγωγείο σκοπός του μαθήματος ήταν *«η καλαισθητική αγωγή και η αποκάλυψη των κρυμμένων καλλιτεχνικών τάσεων των μαθητριών και ταυτόχρονα (...) η ανάπτυξη των ψυχικών χαρισμάτων των μαθητριών»*<sup>199</sup>. Το μάθημα διδασκόταν δύο ώρες εβδομαδιαίως στην Α' και την Β' τάξη και τρεις ώρες την εβδομάδα στην Γ' τάξη<sup>200</sup>.

Το μάθημα της ιχνογραφίας ήταν υποχρεωτικό στο δημοτικό και στο ελληνικό σχολείο και είχε επιρροές από παλαιότερα γερμανικά πρότυπα. Στην αρχή, σκοπός του μαθήματος ήταν να μάθουν οι μαθήτριες την «απεικόνισιν ευθειών γραμμών, ως καθέτων, οριζοντίων και πλαγίων, και διαφόρων σχημάτων εξ ευθειών και καμπυλών συγκειμένων»<sup>201</sup>. Έπειτα, σκοπός του μαθήματος ήταν η εκμάθηση του σχεδιασμού της καμπύλης γραμμής και, συγκεκριμένα *«η καμπύλη γραμμή από της απεικονίσεως του τεταρτοκυκλίου μέχρι της απεικονίσεως των απλουστάτων κυκλικών κοσμημάτων»* και η *«απεικόνισις διαφόρων σχημάτων εξ ευθειών και καμπυλών συμαπαρτιζομένων»* και, τέλος, *«τα σπουδαιότατα των διδαγμάτων της σκιαγραφίας καθ' υποδείγματα»*<sup>202</sup>.

Η μέθοδος διδασκαλίας, όμως, των σχολείων διέφερε κατά πολύ από τη μέθοδο του Παρθεναγωγείου. Στα δημοτικά οι μαθητές χρησιμοποιούσαν τυπωμένα τετράδια ιχνογραφίας στα οποία υπήρχαν συγκεκριμένες τελείες, τις οποίες και έπρεπε να ενώσουν οι μαθητές, για να δημιουργήσουν το συγκεκριμένο σχήμα. Επιπλέον, σ' αυτά τα τετράδια υπήρχαν και έτοιμα για αντιγραφή υποδείγματα. Αυτά, όμως, τα έτοιμα σχήματα λειτουργούσαν σαν τυφλοσύρτης για τα παιδιά και δεν άφηναν κανένα περιθώριο ελεύθερης έκφρασης και δημιουργίας στους μαθητές, αλλά

---

<sup>198</sup> Όπ. π., σ. 242.

<sup>199</sup> Χ. Χαρίτος, όπ. π., σ. 177.

<sup>200</sup> Όπ. π., σ. 177.

<sup>201</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 243.

<sup>202</sup> Όπ. π., σ. 243.

και δεν τους προκαλούσε κανένα ενδιαφέρον<sup>203</sup>.

Στο Παρθεναγωγείο δε χρησιμοποιήθηκαν τα παραδοσιακά τετράδια της ιχνογραφίας με τις τυπωμένες τελείες, αλλά η άσκηση του ματιού και του χεριού των μαθητριών ξεκίνησε με τα φυσικά αντικείμενα, και, συγκεκριμένα, με τα πιο απλά φύλλα<sup>204</sup>. Στην αρχή, βέβαια, υπήρξαν προβλήματα με τις μαθήτριες, αφού είχαν μάθει να δουλεύουν μ' ένα συγκεκριμένο τρόπο, αντιγράφοντας το φύλλο (βάζοντάς το πάνω στο χαρτί και χαράζοντας το σχήμα), αλλά και με το δάσκαλο, ο οποίος είχε μάθει να δουλεύει με τον παραδοσιακό τρόπο<sup>205</sup>.

Σιγά σιγά αρχίζουν να ξεπερνιούνται τα προβλήματα και οι μαθήτριες συνηθίζουν το ελεύθερο σχέδιο, αρχικά, και, αργότερα, προχωρούν σε πιο σύνθετα σχέδια. Το θέμα που έπρεπε να σχεδιάσουν ήταν σχεδόν πάντα κοινό για όλη την τάξη, όπως ένα φύλλο, ένα άνθος, ένα βάζο κλπ. Στην πορεία της εργασίας στο Παρθεναγωγείο, οι μαθήτριες κινήθηκαν με μεγαλύτερη ελευθερία, με αποτέλεσμα να βελτιωθούν πολύ οι εργασίες τους- ιδιαίτερα μετά τον πρώτο χρόνο. Οι ίδιες έδειχναν μεγαλύτερο ενδιαφέρον πια για το μάθημα σε σημείο να ιχνογραφούν ή να ζωγραφίζουν στο σπίτι τους, ακόμα και στις διακοπές τους<sup>206</sup>.

## **2.3 Η σχολική ζωή στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο**

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος έδωσε μεγάλη βαρύτητα, αφενός, στο σωστό σχεδιασμό του προγράμματος του Α.Δ.Π. και, αφετέρου, στην επιλογή των κατάλληλων διδακτικών μεθοδολογιών, προκειμένου να έχει τα καλύτερα αποτελέσματα στη διδασκαλία των μαθημάτων του Παρθεναγωγείου. Μεγάλη προσοχή έδωσε, όμως, και στην παροχή μίας υγιούς σχολικής ζωής στις μαθήτριες, αφού όπως ανέφερε: *«η αίθουσα της διδασκαλίας δε φτάνει. Χρειάζεται ακόμα γι' αυτό*

---

<sup>203</sup> Όπ. π., σ. 243.

<sup>204</sup> Όπ. π., σ. 243.

<sup>205</sup> Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό που περιγράφει ο Δελμούζος με τον δάσκαλο της ιχνογραφίας: *«Στο μάθημα της ιχνογραφίας συμφωνήσαμε με τον ειδικό καθηγητή ν' αρχίσουν τα παιδιά από πολύ απλά φύλλα, να τα μετρούν και να παίρνουν τη μορφή μόνο με το μάτι, και να τη σκιστάρουν μια και καλή χωρίς σβησίματα και ο δάσκαλος όμως να διορθώνει χωρίς να σβηνει το λαθεμένο. Μόλα ταυτα ο ειδικός ειχε πάντα τη γομολάστιχα στην τσέπη, και όταν φαινόμενουν πώς δεν έβλεπα, την έδινε κρυφά από μένα στη μαθήτρια, για να εξαφανίση την άστοχη γραμμή»*, όπ. π., σ.39.

<sup>206</sup> Όπ. π., σ. 244-245.



πολυμερή, πλούσια κι εντατική σχολική ζωή»<sup>207</sup>.

Αναπόσπαστο κομμάτι της σχολικής ζωής υπήρξε ο σχολικός κήπος του Α.Δ.Π. Η εργασία στο περιβάλλον του Παρθεναγωγείου γινόταν κατά ομάδες «για να αναπτυχθή το πνεύμα της αλληλεγγύης, χωρίς βλάβη της ατομικής πρωτοβουλίας, και να κεντηθή καλύτερα η άμιλλα των παιδιών...»<sup>208</sup>. Οι ομάδες δημιουργήθηκαν από τις ίδιες τις μαθήτριες, για να υπάρχει μεγαλύτερη ζωντάνια και αρμονία. Το περιβάλλον χωρίστηκε σε δέκα τμήματα και το κάθε τμήμα δουλευόταν από 2-5 μαθήτριες<sup>209</sup>. Αν και στην αρχή αντιμετωπίστηκαν κάποια προβλήματα, στην πορεία η εργασία στο περιβάλλον υπήρξε αποτελεσματική τόσο στην ανάπτυξη των κινητικών και εκφραστικών δεξιοτήτων των μαθητριών, όσο και στην ανάπτυξη της αλληλεγγύης και της ευγενούς άμιλλας στις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Μία τέτοια εργασία, άλλωστε, μπορεί όχι μόνο ν' αναπτύξει την αγάπη των μαθητών για τη γη και τη φύση εν γένει, αλλά και να τροφοδοτήσει το συναισθηματικό τους κόσμο, κάνοντας θελκτικότερη τη σχολική ζωή (ο Δελμούζος δε χρειάστηκε να επέμβει πολλές φορές- κυρίως σε μικρότερες μαθήτριες έγινε αυτό- για να επιβάλλει την τάξη).

Σημαντικό κομμάτι της σχολικής ζωής, όμως του Α.Δ.Π. αποτελούσαν και οι περίπατοι και οι εκδρομές. Ήταν μία ακόμα μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Δελμούζου, που σκοπό είχε «πρώτα να υπηρετήσουν [οι σχολικοί περίπατοι και οι εκδρομές] το γενικό σκοπό κάθε σχολείου, να συντελέσουν δηλαδή στη μόρφωση χαρακτήρων δυναμώνοντας τις σωματικές, τις πνευματικές και τις ηθικές δυνάμεις των παιδιών και δεύτερο να υποβοηθήσουν τη βαθύτερη κατανόηση σε ορισμένα μαθήματα, ιστορικά, φυσιογνωστικά και άλλα»<sup>210</sup>. Οι περίπατοι ήταν προγραμματισμένοι να γίνονται ένα απόγευμα τη βδομάδα- συχνά και δύο απογεύματα- και πολλές φορές αφιέρωναν όλη την ημέρα, για να πάνε εκδρομή σε πιο μακρινά μέρη. Στους περιπάτους αυτούς, ο Δελμούζος προσπαθούσε να βοηθήσει τις μαθήτριες να αποβάλλουν το φόβο τους για τη φύση<sup>211</sup>, ν' αυξηθεί η παρατηρητικότητά τους και κάθε μαθήτρια «ν' αποκτήσει την πείρα που η πόλη ή η τρεμούλα του πατέρα και της μητέρας της εμποδίζει να παλέψει με φυσικές δυσκολίες και να μάθει να τις

---

<sup>207</sup> Ν. Τερζής, όπ. π., σ. 205.

<sup>208</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 96.

<sup>209</sup> Όπ. π., σ. 96.

<sup>210</sup> Όπ. π., σ. 83.

<sup>211</sup> Ο Δελμούζος αναφέρει χαρακτηριστικά παραδείγματα από τους πρώτους περιπάτους: «Κορίτσια 11-14 χρόνων κοίταζαν με τρόμο το ύψος το κωμικό για την ηλικία τους, και δεν αποφάσισαν ν' ανεβουν παρά ύστερα από κατηγορική προσταγή. Κατεβαίνοντας έπειτα το λόφο έτρεμαν να πηδήσουν από μισό μέτρο ύψος ή τά έχαναν ολότελα όταν έβρισκαν εμπρός των πέτρες μεγάλες.», όπ. π., σσ 84-85.

υπερνικά»<sup>212</sup>.

Ο Δελμούζος αξιοποιούσε όλες τις δυνατότητες που του δινόταν στους περιπάτους, προκειμένου να «δυναμώσει και τις πνευματικές δυνάμεις των κοριτσιών». Αντιπροσωπευτικό είναι το παράδειγμα που αναφέρει, όταν σ' έναν περίπατό τους τους δίδαξε το ποίημα «Τρελλή Μάνα» του Διονύσιου Σολωμού και πόσο μεγάλη αποδοχή είχε αυτή του η διδασκαλία από τις μαθήτριες<sup>213</sup>.

Περίπατοι, όμως, πραγματοποιούνταν και με σκοπό «να (...) δώσουν τα εποπτικά μέσα ή τα μέσα της εφαρμογής σε διάφορα μαθήματα, φυσιγνωστικά και άλλα»<sup>214</sup>. Αυτοί οι περίπατοι, βέβαια, δεν είχαν πάντα τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα, γιατί δεν υπήρχε η δυνατότητα να συνοδεύσει τις μαθήτριες στον περίπατο και ο δάσκαλος για τα φυσιγνωστικά μαθήματα, με αποτέλεσμα πολλές απορίες που είχαν οι μαθήτριες να μην μπορούν να βρουν απάντηση και να μένουν στο αισθητικό κομμάτι της εκδρομής. Όπως, όμως, σημειώνει ο Δελμούζος: «... κι έτσι ακόμα οι περίπατοι του σχολείου μας είχαν μεγάλη επίδραση στη γενική μόρφωση των παιδιών...»<sup>215</sup>.

## 2.4 Τα Αθείκ

Από την αρχή της ίδρυσης του Α.Δ.Π. υπήρξαν αντιδράσεις με διάφορα επιχειρήματα από κάποια μέλη της τοπικής κοινωνίας του Βόλου. Τα επιχειρήματα αυτά αφορούσαν είτε στην ηθική πλευρά του εγχειρήματος (ο νεαρός διευθυντής στο Παρθεναγωγείο), είτε στην οικονομική- κοινωνική πλευρά (χρήματα του Δήμου με τα οποία σπουδάζουν κόρες πλουσίων) είτε στο γλωσσικό ζήτημα (έργο μαλλιαριστών)

Τα πνεύματα θα ηρεμήσουν τα δύο πρώτα χρόνια, αλλά τον τρίτο χρόνο ένα επεισόδιο στο Παρθεναγωγείο με τον Μητροπολίτη Δημητριάδος Γερμανό θα πυροδοτήσει πάλι τις αντιδράσεις. Στις 10 Φεβρουαρίου 1911 ο Επίσκοπος επισκέφτηκε αιφνιδιαστικά το σχολείο, μπαίνοντας από τη σκάλα υπηρεσίας, και ζήτησε από την επιστάτρια να τον οδηγήσει στην Α' τάξη, όπου δίδασκε η Π. Χριστάκου. Όταν ο Επίσκοπος μπήκε στην τάξη, η Χριστάκου ρώτησε ποιο μάθημα θα ήθελε να παρακολουθήσει, και εκείνος ζήτησε θρησκευτικά. Η καθηγήτρια

---

<sup>212</sup> Όπ. π., σ. 83.

<sup>213</sup> Ν. Τερζής, όπ. π., σ. 207.

<sup>214</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 94.

<sup>215</sup> Όπ. π., σ. 95.

εξέτασε τις μαθήτριες στην «Επί του όρους Ομιλία». Στη δίκη για τη διδασκαλία της καθηγήτριας ο Επίσκοπος κατέθεσε ότι «εδίδασκεν τους μακαρισμούς σχετικώς καλά, αλλά ως κείμενο μόνο και ουχί ως θα το εδίδασκε εις καθηγητής της θεολογίας»<sup>216</sup>.

Στη διάρκεια του μαθήματος ο Δεσπότης ρώτησε την καθηγήτρια, αν το πρωί η μέρα αρχίζει με προσευχή. Η απάντηση της καθηγήτριας θα είναι αρνητική και αυτό θα προκαλέσει την οργή του Δεσπότη, ο οποίος θα ξεσπάσει λέγοντας: «Γαλλικό και Γερμανικό το κάνατε το σχολείο αυτό;»<sup>217</sup>.

Από εκείνη τη μέρα οι εξελίξεις θα είναι ραγδαίες. Το επεισόδιο της επίσκεψης θα δημοσιευθεί την επόμενη μέρα στην εφημερίδα «Κήρυξ», η οποία τασσόταν εναντίον του Παρθεναγωγείου (σε αντίθεση με την εφημερίδα Θεσσαλία). Θ' ακολουθήσει μία σειρά από συκοφαντικά άρθρα εναντίον του Παρθεναγωγείου, τα οποία ξεσήκωναν την κοινή γνώμη. Στις 2 Μαρτίου 1911 ο Κήρυκας θα δημοσιεύσει μία ανακοίνωση με την οποία καλούσε το λαό να συμμετάσχει σε συλλαλητήριο κατά του Παρθεναγωγείου. Η κατάσταση που επικράτησε ήταν τόσο έκρυθμη, ώστε το πλήθος να φτάσει σε σημείο να ζητήσει την πυρπόληση του σχολείου και της οικίας του Δελμούζου. Η ένταση εκτονώθηκε, όταν έμαθαν ότι υπήρχε αστυνομική δύναμη και έτσι αποφεύχθηκαν τα έκτροπα<sup>218</sup>. Την ίδια μέρα θα συνεδριάσει το Δημοτικό Συμβούλιο του Βόλου και κάτω από την πίεση των αντιδράσεων θα αποφασίσει την κατάργηση του Α.Δ.Π.

Τα «Αθεϊκά» του Βόλου περιλαμβάνουν τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν την περίοδο Φεβρουαρίου- Μαρτίου του 1911 και το χρονικό διάστημα από την κατάργηση του Α.Δ.Π. μέχρι τη δίκη του Ναυπλίου.

Το κλείσιμο του σχολείου και η αναχώρηση του Δελμούζου από το Βόλο δε στάθηκαν ικανά να κλείσουν την υπόθεση. Από τα μέσα Μαρτίου 1911 ο εισαγγελέας Βόλου Γουλιέλμος Τόμαν θα ξεκινήσει τη διενέργεια ανακρίσεων, οι οποίες θα διαρκέσουν ως το τέλος Ιουνίου του 1911. Τον Ιούλιο του 1911 αναλαμβάνει τη διενέργεια νέου κύκλου ανακρίσεων ο εφέτης- ανακριτής, Τιμολέων Αμπελάς. Τον Ιανουάριο του 1912 εκδίδεται βούλευμα από το Εφετείο της Λάρισας, το οποίο παραπέμπει το Δελμούζο- μαζί με έντεκα ακόμα άτομα- σε δίκη. Η εκδίκαση της υπόθεσης θα καθυστερήσει δύο χρόνια, λόγω των βαλκανικών πολέμων και τελικά θα πραγματοποιηθεί στις 16-28 Απριλίου 1914 στο Εφετείο Ναυπλίου (εκφράστηκαν

<sup>216</sup> Η Δίκη του Ναυπλίου, όπ. π., σ. 7.

<sup>217</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 249.

<sup>218</sup> Όπ. π., σ. 252.

φόβοι ότι αν εκδικαζόταν στη Λάρισα υπήρχε πιθανότητα να σημειωθούν ταραχές). Η πολύκροτη δίκη θα τελειώσει με την έκδοση αθωωτικής απόφασης για όλους τους κατηγορουμένους.

Μετά το πέρας αυτής της δοκιμασίας ο Αλέξανδρος Δελμούζος θα συνεχίσει από άλλα πόστα πια την προσπάθεια για την βελτίωση της εκπαιδευτικής πράξης.

### **3. Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΡΑΣΛΕΙΟ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ**

### **3.1 Η ίδρυση και η λειτουργία του Μαράσλειου Διδασκαλείου**

Η δεκαετία του 1920 αποτελεί μία περίοδο για την Ελλάδα, η οποία χαρακτηρίζεται από πολιτική αστάθεια. Η Μικρασιατική καταστροφή (1922) θα επιφέρει σημαντικές αλλαγές τόσο στον πολιτικό, όσο και στον κοινωνικό, γεωγραφικό, αλλά και πολιτιστικό τομέα της χώρας. Υπογράφεται η συνθήκη της Λωζάνης (1923), το 1924 το κόμμα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της χώρας (μόλις για 4 μήνες) και στις 25 Μαρτίου του ίδιου χρόνου η δημοκρατία αποτελεί το νέο σύστημα διακυβέρνησης της χώρας. Μέχρι το 1928 υπάρχει μία διαδοχή κυβερνήσεων και πραξικοπημάτων.

Αστάθεια, όμως, παρατηρείται και στον τομέα της εκπαίδευσης. Από το 1920 μέχρι το 1928 (έχουμε 34 αλλαγές κυβερνήσεων) 25 διαφορετικοί υπουργοί θα περάσουν από το υπουργείο παιδείας. Μέσα σ' αυτό το κλίμα μιας γενικότερης ανακατάταξης, παρατηρούνται κάποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσονται η ίδρυση της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας το 1922, η αναδιοργάνωση του Μαράσλειου Διδασκαλείου με διευθυντή τον Αλέξανδρο Δελμούζο το 1923, η λειτουργία της Παιδαγωγικής Ακαδημίας με διευθυντή το Δημήτρη Γληνό το 1924 (η οποία είχε ιδρυθεί ήδη το 1920 με το νόμο 2243)<sup>219</sup>, η ίδρυση της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης το 1924, αλλά και η ίδρυση του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1925.

Το 1910 το Διδασκαλείο Αθηνών θα μετονομαστεί σε «Μαράσλειο Διδασκαλείο» από το όνομα του ευεργέτη Γρηγόρη Μαρασλή, ο οποίος παραχώρησε το κτίριο στο οποίο στεγάστηκε το Διδασκαλείο<sup>220</sup>. Το Μαράσλειο θα λειτουργήσει ως τετρατάξιο διδασκαλείο μέχρι το 1915, ενώ από το 1916 θα μετατραπεί σε τριτάξιο μέχρι το 1923, οπότε με το Νομοθετικό Διάταγμα 1 της 15<sup>ης</sup> Οκτωβρίου 1923 θα λειτουργήσει πάλι με τέσσερις τάξεις και θα προσαρτηθεί πια στην Παιδαγωγική Ακαδημία<sup>221</sup>. Ως τετρατάξιο διδασκαλείο θα λειτουργήσει ένα μόνο χρόνο, κατά το ακαδημαϊκό έτος 1923-1924<sup>222</sup>. Τον επόμενο χρόνο θα μετατραπεί σε πεντατάξιο (σύμφωνα με το Διάταγμα 6 της 25<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 1924)<sup>223</sup>.

Όταν έγινε η πρόταση για τη διεύθυνση του Μαράσλειου Διδασκαλείου στον

<sup>219</sup> Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Αθήνα 2005, σ.88

<sup>220</sup> Χ. Αντωνίου, *Η εκπαίδευση των Ελλήνων δασκάλων (1828-2000)*, Αθήνα 2002, σ.51.

<sup>221</sup> Όπ. π. σ. 70.

<sup>222</sup> Από την αρχή είχε αποφασιστεί να λειτουργήσει δοκιμαστικά το Μαράσλειο ως τετρατάξιο.

<sup>223</sup> Όπ. π., σσ. 74-75.

Αλέξανδρο Δελμούζο, ο ίδιος βρισκόταν στο Μόναχο της Γερμανίας. Ο Δελμούζος θα εκφράσει τις αμφιβολίες του γι' αυτό το εγχείρημα. Συγκεκριμένα γράφει στον φίλο του εκπαιδευτικό, Χρίστο Λαμπράκη: «...Όλοι οι Αθηναίοι, οι δικοί μας, μου έγραψαν. Δυστυχώς δε μ' έπεισαν. Νομίζω ότι υπερτιμούν τις δυνάμεις που υπάρχουν, εννοώ τις παιδαγωγικές υπερτιμούν τον αριθμό των ευσυνείδητων δημοτικιστών δασκάλων και άλλων, υπερτιμούν τη δύναμη, την εσωτερική δύναμη της Επαναστάσεως, νομίζοντας ότι μπορεί να τα κάνει όλα... Έπειτα υποτιμούν την αντίδραση και τη σημασία της αντίδρασης μιας κοινωνικής τάξεως ολόκληρης, της αστικής, της κυρίαρχης δηλαδή τάξεως που γεννά και τροφοδοτεί την κοινή γνώμη... δεν ξέρω αν γελιέμαι από μακριά στην εκτίμηση της σημερινής πραγματικότητας στην Ελλάδα. Φοβούμαι πως όχι. Θα πάω και θα ιδώ, και σχετικά με ό,τι βρω θ' αποφασίσω. Μα πάω με κρύα καρδιά. Για πολιτική δεν είμαι ικανός»<sup>224</sup>.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος δε θα διαψευσθεί στις προβλέψεις του. Ερχόμενος στην Ελλάδα, όμως, οι δισταγμοί του θα καμφθούν από τους φίλους του και από τη μεγάλη του επιθυμία να γίνει μία ουσιαστική εκπαιδευτική προσπάθεια, η οποία θα οδηγούσε στην παροχή ουσιαστικής παιδείας στους μελλοντικούς δασκάλους.

Τον Οκτώβριο του 1923 αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Μαράσλειου Διδασκαλείου και όπως αναφέρει και ο ίδιος: «Δύο λόγοι έσπρωξαν στην απόφαση αυτή. Ο ένας θάλεγα εξωτερικός, που βγαίνει από τα ίδια τα πράγματα άμα τα' αντικρύσουμε αντικειμενικά. Ο άλλος εσωτερικός μια ανάγκη που πηγάζει από μέσα μας και δεν ησυχάζει ώσπου να βρη με τον ένα ή τον άλλο τρόπο κάποια ικανοποίηση. Ήταν η ίδια η ανάγκη που με είχε σπρώξει άλλοτε στο Βόλο: να μορφώσωμε ζωντανούς ανθρώπους καλύτερους από τη δική μας τη γενιά, και να στηθή με τον καιρό ένα σχολείο αληθινό απάνω στη δική μας ζωή»<sup>225</sup>.

Με την ανάληψη της διεύθυνσης ο Δελμούζος προσπάθησε να διευθετήσει τρία βασικά ζητήματα: πρώτον, να έχει ελευθερία στην επιλογή του προσωπικού και την οργάνωση του προγράμματος, δεύτερον, το Μαράσλειο να λειτουργήσει δοκιμαστικά ένα χρόνο ως τετρατάξιο διδασκαλείο, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες των μαθητών και, τέλος, ν' αναβληθεί η ίδρυση της Παιδαγωγικής Ακαδημίας για ένα χρόνο, προκειμένου ν' αρχίσουν να διαφαίνονται τα πρώτα δείγματα δουλειάς του Διδασκαλείου<sup>226</sup>.

<sup>224</sup> Ε.Π. Παπανούτσος, όπ. π., σσ. 84-85.

<sup>225</sup> Α. Δελμούζος, Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο 1923-1926, Αθήνα 1929, σ. 7.

<sup>226</sup> Όπ. π., σ. 16.

Ο Δελμούζος, όμως, είχε ν' αντιμετωπίσει και κάποια προβλήματα. Καταρχάς, είχε ν' αντιμετωπίσει τη μεγάλη «ποικιλία», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Ο διορισμός του προσωπικού στα Διδασκαλεία γινόταν τυχαία και έτσι *«...ήταν φυσικό να βρίσκει κανείς σ' αυτό τις πιο μεγάλες αντιθέσεις, και δίπλα στον ικανό να είναι ο πιο ανίκανος ή ο δάσκαλος ο ακατάλληλος για το έργο ενός διδασκαλείου»*<sup>227</sup>. Επίσης, ο Δελμούζος είχε ν' αντιμετωπίσει προβλήματα που είχαν να κάνουν με τις κτιριακές εγκαταστάσεις του διδασκαλείου, το μεγάλο αριθμό των μαθητών σε κάποια μαθήματα, τις ελλείψεις των μαθητών ως προς τις γνώσεις τους (συγκεκριμένα ο ίδιος αναφέρει: *«σχολικές γνώσεις είχαν αρκετές, μερικοί μάλιστα πολλές· σχεδόν όμως όλες κομματιασμένες, κουρέλια, χωρίς ενότητα και λογικό ειρμό»*<sup>228</sup>), αλλά και τα οικονομικά προβλήματα των μαθητών, τα οποία ανάγκαζαν τους περισσότερους από αυτούς να δουλεύουν, γεγονός το οποίο επηρέαζε τις επιδόσεις τους.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος έκανε μεγάλες προσπάθειες για την καλύτερη οργάνωση του Μαράσλειου από τον πρώτο κιόλας χρόνο. Από τα πρώτα μελήματά του ήταν να διευθετήσει το θέμα του προσωπικού, αφού *«αυτό έπρεπε να γίνει η ψυχή που θα τα εμψύχωνε όλα, ο κάθε δάσκαλος να γίνει ζωντανό μέλος ενός συνόλου που να το καθρεφτίζει και να το στηρίζει με την εργασία του, από τις τόσες ατομικές προσπάθειες και δυνάμεις να μορφωθεί σιγά σιγά ένα πνεύμα κοινό, ένα περιβάλλον απρόσωπο που να κινή τις παιδικές ψυχές προς ένα σκοπό»*<sup>229</sup>. Σ' αυτό το πλαίσιο έγιναν οι απαραίτητες ενέργειες προκειμένου το προσωπικό που θα διοριζόταν στο διδασκαλείο ν' εκπληρώνει τις αναγκαίες προϋποθέσεις. Για την επίτευξη των στόχων που τέθηκαν, απαραίτητη ήταν και η συνεργασία των εκπαιδευτικών. Γι' αυτό και κάθε εβδομάδα πραγματοποιούσαν μία συνεδρίαση, στην οποία *«συγκεντρωνόταν όλη η εργασία του Μαρασλείου»*<sup>230</sup>.

Τέλος, είναι σημαντικό ν' αναφερθούμε στην άμεση σχέση που υπήρχε ανάμεσα στο Μαράσλειο Διδασκαλείο, την Παιδαγωγική Ακαδημία και τα προσαρτημένα πρότυπα Δημοτικά Σχολεία. Οι καθηγητές μέσης εκπαίδευσης που μετεκπαιδεύονταν στην Παιδαγωγική Ακαδημία θα δίδασκαν στο Μαράσλειο ως «δόκιμοι» και μετά το πέρας των σπουδών τους θα διορίζονταν στα Διδασκαλεία. Οι υποψήφιοι δάσκαλοι του Μαράσλειου θα δίδασκαν ως «δόκιμοι» στα δύο

---

<sup>227</sup> Όπ. π., σ. 17.

<sup>228</sup> Όπ. π., σ. 18.

<sup>229</sup> Όπ. π., σ. 23.

<sup>230</sup> Όπ. π., σ. 23.



προσαρτημένα πρότυπα Δημοτικά Σχολεία<sup>231</sup>.

### 3.2 Το πρόγραμμα και η μέθοδος διδασκαλίας

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος στο έργο του «οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο» θα καταγράψει αναλυτικά τις γενικές αρχές που έθεσε σαν βάση της εργασίας όλων των εκπαιδευτικών στο Μαράσλειο, οι οποίες επιθυμούσε να διέπουν όλο το σύστημα αγωγής εν γένει.

Για τον Δελμούζο η παιδεία *«είναι ένα από τα πιο σπουδαία μέσα για την ατομική και τη συνολική προκοπή. Σκοπός της είναι να υπηρετήσει και να κάμει καλύτερη τη ζωή του ανθρώπου»*<sup>232</sup>. Με την παιδεία συνδέει άμεσα τη ψυχική καλλιέργεια, την ελευθερία, αλλά και την αγάπη. Αποτελεί προσωπική προσπάθεια του κάθε ανθρώπου, και παράλληλα δεν μπορεί ν' αποκοπεί από την ομάδα<sup>233</sup>. Η παιδεία θα βοηθήσει τον άνθρωπο να καλλιεργηθεί ηθικά, να οικειοποιηθεί τις υψηλές ανθρωπιστικές αξίες και να μπορέσει να επιτύχει την ηθική του αυθυπαρξία. Αυτό, βέβαια, μπορεί να πραγματοποιηθεί, εφόσον αξιοποιηθούν όλα αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που ο κάθε άνθρωπος έχει, τα οποία επηρεάζονται και από τις καταστάσεις τις οποίες καθημερινά βιώνει. Αυτό σημαίνει ότι *«η παιδεία κάθε τόπου μπορεί να μορφώσει, ν' αναπτύξει δηλαδή συστηματικά, τον ψυχικό αυτό κόσμο προς ένα σκοπό, μονάχα αν στηρίζεται στη σύγχρονή του πραγματικότητα»*<sup>234</sup>. Και συνεχίζει λέγοντας ότι *«γι' αυτό το μόνο εκφραστικό μέσο και ο κύριος γλωσσικός σκοπός της παιδείας μας δεν μπορεί να είναι άλλος παρά η δημοτική»*<sup>235</sup>. Ο Δελμούζος αναζητάει μία παιδεία, η οποία θα βασίζεται στο «εθνικό χρώμα» και στην παράδοση του τόπου του, δε θα είναι αποκομμένη από την πραγματικότητα και την καθημερινή ζωή των παιδιών, θ' αναδεικνύει την εθνική καλλιέργεια, την αγάπη, το σεβασμό, την επιθυμία για μόρφωση, την κοινωνική αρετή και την ομαδικότητα.

Με βάση αυτές τις γενικές αρχές, ο Δελμούζος πίστευε ότι πρέπει να

<sup>231</sup> Χ. Αντωνίου, όπ. π., σ. 73.

<sup>232</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 34.

<sup>233</sup> «Ο άνθρωπος, όμως, δε ζη μόνος του, με τον εαυτό του και για τον εαυτό του, παρά ζη πάντα και παντού ομαδική ζωή», όπ. π., σ. 34.

<sup>234</sup> Όπ. π., σ. 38.

<sup>235</sup> Όπ. π., σ. 38.

καταρτίζεται το πρόγραμμα των σχολείων. Το υλικό που θα επιλεγόταν έπρεπε να συμβαδίζει με τα ενδιαφέροντα, αλλά και την ψυχολογία του παιδιού ανάλογα με την ηλικία του.

Ένα από τα σημαντικά θέματα που έπρεπε να επιλυθεί ήταν η κατάρτιση του προγράμματος του Διδασκαλείου. Αποφασίστηκε, λοιπόν, ότι «*η ύλη για την επαγγελματική μόρφωση θα είναι πάνω κάτω η ίδια που ορίζει το επίσημο πρόγραμμα των διδασκαλείων*»<sup>236</sup>. Προκειμένου να καταστεί όσον το δυνατόν πιο αποτελεσματική αυτή η επιλογή, ο Δελμούζος πήρε κάποιες αποφάσεις. Καταρχάς, να χωριστεί το πεντατάξιο διδασκαλείο σε δύο τμήματα. Σ' ένα τριτάξιο, το οποίο θα έδινε στα παιδιά μια γενική μόρφωση, και σ' ένα διτάξιο, το οποίο θα αφορούσε στην επαγγελματική τους μόρφωση. Στη συνέχεια να περιοριστεί το υλικό της διδασκαλίας «*διαλέγοντας απ' αυτό ό,τι μπορούν να καταλάβουν πραγματικά τα παιδιά*»<sup>237</sup> και τέλος, να γίνει μία προσπάθεια στο πρώτο τμήμα για να προετοιμάσουν όσο γίνεται τους μελλοντικούς δασκάλους για τα παιδαγωγικά και ψυχολογικά μαθήματα<sup>238</sup>. Στόχος και των δύο τμημάτων ήταν «*να θεμελιώνη συνήθειες και να κινή προβλήματα σχετικά, έτσι, που να συνηθίση το παιδί ν' αντικρίζη την πραγματικότητα με το μάτι του παιδαγωγού*»<sup>239</sup>. Η παιδαγωγική κατάρτιση, αλλά και η πρακτική άσκηση των υποψήφιων δασκάλων αποτελούσαν δύο από τις βασικές επιδιώξεις του Μαράσλειου Διδασκαλείου. Παράλληλα, όμως, «*το πεντατάξιο διδασκαλείο εκτός από τον επαγγελματικό του σκοπό έχει σκοπό να δώσει και να συμπληρώση όσα στοιχεία από τη γενική μόρφωση είναι απαραίτητα για ένα μελλοντικό δάσκαλο*»<sup>240</sup>. Ο Δελμούζος πίστευε ότι, για να μπορέσει ένας υποψήφιος δάσκαλος ν' αποκτήσει θεωρητική, αλλά και πρακτική μόρφωση, είναι απαραίτητο «*να συνηθίση στην επιστημονική σκέψη και γενικά να δουλέψη βαθύτερα και πλατύτερα τις ψυχικές του λειτουργίες και ικανότητες...να πλουτίση και να βαθύνη το ψυχικό του περιεχόμενο, να ανοίξουν τα μάτια του σε όλο το φυσικό και τον ηθικό κόσμο, στην ανθρώπινη ψυχή και τους θησαυρούς της*»<sup>241</sup> και γι' αυτό θα χρειαστεί «*βαθύτερη θρησκευτική και γλωσσική μόρφωση*»<sup>242</sup>, (...), *στοιχεία που θα τον βοηθήσουν να γνωρίση την εξέλιξη του*

<sup>236</sup> Όπ. π., σ. 60.

<sup>237</sup> Όπ. π., σ. 61.

<sup>238</sup> Όπ. π., σ. 61.

<sup>239</sup> Όπ. π., σ. 61.

<sup>240</sup> Όπ. π., σ. 63.

<sup>241</sup> Όπ. π., σ. 64.

<sup>242</sup> Όσον αφορά στη γλώσσα αναφέρει: «*Θα πρέπει να κατέχη την ελληνική γλώσσα στην εξέλιξή της από την αττική διάλεκτο ως σήμερα, και στις δύο μορφές της, τη λόγια και τη δημοτική. Κι ακόμη μια ξένη γλώσσα που θα του είναι χρησιμώτατη και για το ειδικό έργο του*»,

ελληνικού πολιτισμού στα σπουδαιότερα στάδιά της και από τους ξένους πολιτισμούς τουλάχιστο ό,τι είναι απαραίτητο για να καταλάβη καλύτερα το δικό μας»<sup>243</sup> και, τέλος, «πρέπει να γυμνάση τις τεχνικές του δεξιότητες ως το σημείο που να μπορή να τις μεταχειρίζεται στη διδασκαλία του με καλά αποτελέσματα»<sup>244</sup>.

Το πρόγραμμα του πρώτου τμήματος του πεντατάξιου διδασκαλείου περιλάμβανε τα εξής μαθήματα: Θρησκευτικά, Νέα Ελληνικά, Αρχαία Ελληνικά, Ιστορία, Ξένη γλώσσα, Μαθηματικά, Γεωγραφία, Γεωλογία-Ορυκτολογία, Χημεία, Βοτανική, Ζωολογία, Σωματολογία του παιδιού, Φυσική, Γεωπονία-Ζωοκομία, Ιχθυογραφία- Καλλιγραφία, Χειροτεχνία, Ωδική και Μουσική, Γυμναστική και μία ελεύθερη επιλογή (για τη Β' και τη Γ' τάξη). Το πρόγραμμα του δεύτερου τμήματος (που περιλάμβανε την Δ' και την Ε' τάξη) απαρτιζόταν από τα εξής μαθήματα: Θρησκευτικά, Νέα Ελληνικά, Αρχαία Ελληνικά, Ιστορία, Πολιτική Αγωγή, Ξένη γλώσσα, Κοσμογραφία, Βιολογία, Φυσική, Γεωπονία-Ζωοκομία, Υγιεινή-Νοσηλευτική, Ψυχολογία, Γενική Διδακτική, Ειδική Διδακτική (ασκήσεις), Γενική Παιδαγωγική, Ιχθυογραφία, Χειροτεχνία, Ωδική και Μουσική, Γυμναστική και μία ελεύθερη επιλογή (για την Ε' τάξη υπήρχε και κάποιο προαιρετικό μάθημα). Τον πρώτο χρόνο, η πρώτη τάξη του τετρατάξιου διδασκαλείου<sup>245</sup> είχε συνολικά 36 ώρες διδασκαλίας, ενώ στις δύο τελευταίες τάξεις του τριτάξιου διδασκαλείου είχαν 38 ώρες διδασκαλίας. Ο Δελμούζος αντιλήφθηκε γρήγορα ότι επρόκειτο για ένα εξαντλητικό πρόγραμμα και έτσι τον δεύτερο χρόνο καμία τάξη δεν έπρεπε να έχει πάνω από 35 ώρες την εβδομάδα. Τα μαθήματα γινόταν μόνο το πρωί από τις οχτώ ως τη μία και δέκα (ενώ τον πρώτο χρόνο είχαν μάθημα από τις οχτώ ως τη μία και από τις τρεις ως τις πέντε) και το μάθημα διαρκούσε 40 λεπτά (εκτός από την Ωδική και τη Γυμναστική που γινόταν σε έξι ημίωρα).

Μ' αυτόν τον τρόπο εξασφαλιζόταν περισσότερος χρόνος για τη σχολική ζωή, και τα παιδιά είχαν μεγαλύτερη διάθεση για τις διάφορες δραστηριότητες που είχαν στο Μαράσλειο<sup>246</sup>. Τον τρίτο χρόνο, ο Δελμούζος φρόντισε, ώστε το πρόγραμμα να

---

όπ. π., σ. 64.

<sup>243</sup> Όπ. π., σ. 64.

<sup>244</sup> Όπ. π., σ. 64.

<sup>245</sup> Για το τετρατάξιο διδασκαλείο ο Δελμούζος αναφέρει: «...ήταν κάτι προσωρινό, δοκιμαστικό, που το δεύτερο κιόλας χρόνο το αντικατέστησε το πεντατάξιο. Το πρόγραμμά του ήταν το ίδιο με του πεντατάξιου διδασκαλείου και στις γενικές γραμμές και στα μαθήματα. Κι εδώ χωρίσαμε δύο τμήματα, διτάξια όμως και τα δύο, το πρώτο για τη γενική μόρφωση και το δεύτερο για τη επαγγελματική», όπ. π., σ. 127.

<sup>246</sup> Όπ. π., σσ. 117-118.

ελαφρυνθεί ακόμα περισσότερο<sup>247</sup>.

Μία από τις εκκρεμότητες που έπρεπε να διευθετήσει ο Δελμούζος, όταν ανέλαβε τη διεύθυνση, ήταν το πρόγραμμα που θ' ακολουθούσαν για τις δύο τελευταίες τάξεις του παλιού τριτάξιου διδασκαλείου. Ο ίδιος αναφέρει σχετικά: «*Η πρώτη μας απόφαση για τις τάξεις αυτές ήταν να τις αφήσουμε να εξακολουθήσουν το συνηθισμένο δρόμο που είχαν πάρει ως τότε (...) δεν κρατήσαμε την απόφασή μας αυτή, και γρήγορα η προσπάθεια έγινε γενική για όλες τις τάξεις του Μαρασλείου. Έτσι βέβαια δεν μπορούσε να μείνη ανέγγιχτο το επίσημο πρόγραμμα του τριτάξιου, που και γι' άλλους ακόμα λόγους έπρεπε ν' αλλάξει*»<sup>248</sup>. Ο Δελμούζος αποτυπώνει μ' έναν πολύ σαφή τρόπο την κατάσταση που επικρατούσε στο Διδασκαλείο, περιγράφοντας την πρώτη επαφή που είχε με τα παιδιά της Γ' τάξης: «*όταν πρωτοπήγα στην Γ' τάξ, ρώτησα για την εργασία πού είχαν κάμει τα δύο περασμένα χρόνια και για το πρόγραμμα πού λογάριαζαν ν' ακολουθήσουν αυτό το χρόνο. Ήταν συνηθισμένοι να τους σέρνουν στα τυφλά, να μην κοιτάζουν πίσω τους, μέσα τους και εμπρός των, και το ερώτημά μου τους παραξένεψε*»<sup>249</sup>. Ο Δελμούζος θα προσπαθήσει να ενεργοποιήσει τα παιδιά από την αρχή, ώστε να σταματήσουν τα ίδια να παραμένουν παθητικοί δέκτες γεγονότων και συνθηκών που αφορούσαν στην ίδια τους τη μόρφωση. Μέσα από τον διάλογο, προσπάθησε να διερευνήσει το επίπεδο των γνώσεων, τις ελλείψεις, αλλά και τα ενδιαφέροντα των μαθητών. Τα παιδιά συνεδρίασαν για πρώτη φορά με τους καθηγητές τους και μπόρεσαν τα ίδια πια ν' αναδείξουν ελλείψεις και προβλήματα και να προτείνουν λύσεις<sup>250</sup>.

Όσον αφορά την Β' τάξη του τριτάξιου διδασκαλείου, ο ίδιος αναφέρει ότι: «*δεν μπορούσε βέβαια να γίνη ό,τι έγινε με την Τρίτη τάξη. Εδώ τα παιδιά ήταν λιγώτερο ώριμα και για το πρόγραμμα χρειάζονταν γνώσεις που δεν τις είχαν. Κι εδώ όμως κοιτάξαμε με παρόμοια έρευνα να ιδούν τις ελλείψεις τους, να συνεργαστούν μαζί μας για το πρόγραμμά τους, να το νιώσουν σαν ανάγκη δική τους και να μη σέρνονται ανίδια στα τυφλά, χωρίς να ξέρουν που πάνε και γιατί. Και σ' αυτήν την τάξη*

<sup>247</sup> Συγκεκριμένα, αναφέρει: «Αντί για κάθε 8 κάναμε κάθε 15 μέρες προσκοπισμό και εργασίες του σχολείου, τη μία εβδομάδα προσκοπισμό και την άλλη απόγεμα εργασίας και συνεδρίαση της τάξης. Συνεδρίαση της κοινότητας γινόταν μονάχα κάθε 21 μέρες. Έτσι έμεναν ελεύθερα τέσσερα, και κάθε τρίτη εβδομάδα τρία απογέματα. Σε τέτοια λύση μας έφερε η πείρα και η ανάγκη. Τα παιδιά δεν παραπονέθηκαν για κούραση ούτε κι εμείς καταλάβαμε κάτι τέτοιο 'το εναντίο, έδειχναν τώρα μεγαλύτερη προθυμία και όρεξη.», όπ. π., σ. 118.

<sup>248</sup> Όπ. π., σ. 127.

<sup>249</sup> Όπ. π., σ. 127.

<sup>250</sup> Παρατηρούμε τα παιδιά να ζητάνε μαθήματα εκτός του επίσημου αναλυτικού προγράμματος, όπως ασκήσεις στην πρακτική αριθμητική και τη γεωμετρία, στοιχεία της μαθηματικής γεωγραφίας και γεωγραφία της Ελλάδας, όπ. π., σ. 131.

*χρειάστηκε αλλού να περιορίσωμε το υλικό κι αλλού να πάρωμε ύλη από τον περασμένο χρόνο, είχαμε όμως εμπρός μας δυό χρόνια, και μπορούσαμε να κινηθούμε πιο ελεύθερα και να γυρέψωμε πιο πολλά»<sup>251</sup>.*

Ο Δελμούζος δε θα παραλείψει ν' αναφερθεί και στις ελλείψεις που υπήρξαν στο πρόγραμμα του Μαρασλείου. Καταρχάς, αναφέρει ότι υπήρχε ισορροπία ανάμεσα στα ιστορικοφιλογολικά και τα φυσιογνωστικά μαθήματα, ενώ κανονικά θα έπρεπε να δίνεται βαρύτητα στον ένα ή τον άλλο κλάδο, ανάλογα με την κλίση των παιδιών· αυτό, όμως, θα γινόταν εφικτό μόνο αν το διδασκαλείο «είχε ολόκληρο εξατάξιο γυμνάσιο με δύο χωριστά τμήματα, ένα πραγματικό και ένα κλασικό»<sup>252</sup>. Επίσης, παρόλο που οι ώρες των μαθημάτων είχαν μειωθεί (το πρόγραμμα στο Μαρασλείο ήταν λιγότερο βαρύ από τα προγράμματα άλλων σχολών), το πρόγραμμα παρέμενε πολύ φορτωμένο, γεγονός που στερούσε πολλές φορές από τα παιδιά την ευκαιρία ν' ασχοληθούν με εξωσχολικές δραστηριότητες. Επιπρόσθετα, στις ελλείψεις του προγράμματος ο Δελμούζος αναφέρει ότι αναγκάστηκε να περιορίσει τις ώρες διδασκαλίας των Μαθηματικών και αυτό ήταν κάτι που δεν μπορούσε ν' αποφύγει σ' ένα πεντατάξιο διδασκαλείο. Στις ελλείψεις του προγράμματος ο Δελμούζος θα συμπληρώσει τον περιορισμένο αριθμό ωρών διδασκαλίας της ξένης γλώσσας (ιδανική κατάσταση θεωρούσε να διδάσκεται η ξένη γλώσσα 5 ώρες εβδομαδιαίως σε κάθε τάξη).

Για τη μέθοδο διδασκαλίας που ακολουθήθηκε στο Μαρασλείο θα γράψει διεξοδικά<sup>253</sup> ο Αλέξανδρος Δελμούζος, αφού «για το σκοπό της παιδείας το πρόγραμμα ενός σχολείου είναι βέβαια μέσο σπουδαίο, μονάχο του όμως αυτό είναι ανώφελο χωρίς τη σωστή μέθοδο και τη σχολική ζωή»<sup>254</sup>.

Στο Μαρασλείο Διδασκαλείο χρησιμοποιήθηκαν τεχνικές και στοιχεία από το «Σχολείο Εργασίας». Ο Δελμούζος θα προσπαθήσει να εφαρμόσει μεθόδους τις οποίες είδαμε να χρησιμοποιεί και στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Βόλου. Μία βασική τεχνική, η οποία χρησιμοποιήθηκε στο Μαρασλείο, ήταν «η ελεύθερη συνομιλία» ανάμεσα στα παιδιά, «είναι μορφή της ομαδικής εργασίας, όπου όλη μαζί η τάξη δουλεύει για ένα κοινό σκοπό, να λύση ένα πρόβλημα που έχει εμπρός της (...) τα παιδιά παίρνουν στα χέρια τους το πρόβλημα και ανάλογα με τη δύναμή τους το

---

<sup>251</sup> Όπ. π., σ. 132.

<sup>252</sup> Όπ. π., σ. 120.

<sup>253</sup> Είχε σκοπό να γράψει μια πιο αναλυτική μελέτη για τη μέθοδο εργασίας στο Μαρασλείο Διδασκαλείο, σ' ένα δεύτερο τόμο, κάτι που τελικά δεν μπόρεσε να γίνει.

<sup>254</sup> Όπ. π., σ. 74.

γυρίζουν από παντού, το εξετάζουν, στην έρευνα αυτή το κάθε παιδί δίνει ό,τι μπορεί, άλλο περισσότερο κι άλλο λιγότερο, κι έτσι όλοι μαζί δουλεύοντας για τον ίδιο σκοπό προχωρούν στη λύση»<sup>255</sup>. Η «ελεύθερη συνομιλία», όμως, δε γίνεται χωρίς όρια, χωρίς να υπόκειται σε κάποιο πλαίσιο και να διεξάγεται με κάποιες προϋποθέσεις. Σε αντίθετη περίπτωση υπάρχει κίνδυνος «να ξεπέση σε συζητομανία και λογοκοπία»<sup>256</sup>, να ξεφεύγουν δηλαδή τα παιδιά από το βασικό θέμα συζήτησης που έχει τεθεί και να καταλήξουν να συζητούν άσκοπα για μη συναφή θέματα, όπως υπαρκτός είναι και ο κίνδυνος του «κομματισμού», να υπάρξει, δηλαδή, πόλωση σε δύο αντίθετες απόψεις μαθητών, με αποτέλεσμα τη δημιουργία δύο αντιμαχόμενων στρατοπέδων, ή και ακόμα, η συζήτηση να μονοπωλείται από μαθητές που τους διακρίνει το θάρρος και η ηγετική τάση, αφήνοντας τα υπόλοιπα παιδιά να σιωπούν<sup>257</sup>. Γι' αυτό η «ελεύθερη συνομιλία» προϋποθέτει τη ύπαρξη ενός ρυθμού, προκειμένου να λαμβάνει μέρος στη συζήτηση όλη η τάξη. Ο Δελμούζος θ' αναφερθεί και στην τεχνική της «ελεύθερης συνομιλίας», την οποία πρέπει να μάθουν τα παιδιά, δηλαδή «να συνηθίσουν ν' ακούνε καλά τον ένα και τον άλλο συμμαθητή τους όταν μιλάει, να τον προσέχουν και να καταλαβαίνουν σωστά ό,τι λέει, να παρακολουθούν τη συζήτηση και να μιλούν μονάχα, όταν κάτι έχουν να προσθέσουν»<sup>258</sup>.

Καθοριστικό ρόλο στην επίτευξη ενός εποικοδομητικού διαλόγου- και γενικά της εκπαιδευτικής διαδικασίας- παίζει πάντα ο δάσκαλος. Ο δάσκαλος με τις γνώσεις τους, αλλά και το παράδειγμά του παίζει κυρίως έναν καθοδηγητικό ρόλο, καθώς δείχνει στο παιδί το δρόμο που πρέπει ν' ακολουθήσει, προκειμένου να πετύχει το στόχο του. Ο Δελμούζος θα γράψει για το δάσκαλο ότι: «είναι στο σχολείο και χρειάζεται για να συνηθίσει το παιδί στη δουλειά· και γι' αυτό πρέπει να τ' οδηγή συστηματικά με υπομονή, με επιμονή και γνώση, ώσπου να φτάσει το παιδί στο σημείο που να μπορεί να δουλέυει μόνο του· το κάθε παιδί χωριστά και όλη η τάξη μαζί»<sup>259</sup>.

Ένα τρίτο στοιχείο της μεθόδου εργασίας στο Μαράσλειο ήταν η εργασία των ομάδων- αν και εφαρμόστηκε κάπως περιορισμένα. Εκεί οι μαθητές μιας τάξης χωρίζονταν σε ομάδες και η κάθε ομάδα αναλάμβανε να επιλύσει κάποιο πρόβλημα ή

---

<sup>255</sup> Όπ. π., σ. 308.

<sup>256</sup> Όπ. π., σ. 308.

<sup>257</sup> Ο Δελμούζος περιγράφει μ' έναν πολύ ουσιαστικό τρόπο αυτήν την κατάσταση: «και ακόμα ο καθένας καταλαβαίνει τί μπορεί να γίνη στην ψυχή των διάφορων παιδιών που κάθονται στα θρανία και ακούνε μόνο τους λίγους κι αυτά σιωπαίνουν: συναίσθημα αδικίας ή κατωτερότητας, κλονισμένη αυτοπεποίθηση και δειλία, ή αδιαφορία ή μίσος, και σε μερικά αποτράβηγμα τέλειο και κλείσιμο στον εαυτό τους.», όπ. π., σ. 310.

<sup>258</sup> Όπ. π., σ. 312.

<sup>259</sup> Όπ. π., σ. 313.

να μελετήσει κάποιο θέμα. Στο τέλος, κάθε ομάδα ανακοίνωνε τα πορίσματα της εργασίας τους στην τάξη. Η εργασία σε ομάδες, βέβαια, γινόταν με κάποιες προϋποθέσεις και, κυρίως, με την καθοδήγηση και την επίβλεψη του δασκάλου<sup>260</sup>.

### 3.2.1 Τα Ιστορικοφιλολογικά Μαθήματα

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος έγραφε για το στόχο των ιστορικοφιλολογικών μαθημάτων ότι «δεν είναι μονάχα να μάθουν στο παιδί καλύτερα ένα γλωσσικό όργανο που του χρειάζεται στην πραχτική του ζωή, ή να του μάθουν την ιστορία του έθνους του και μερικά φιλολογικά και καλλιτεχνικά έργα, για να το φρονηματίσουν και να του μορφώσουν τη σκέψη και τις άλλες ψυχικές λειτουργίες. Αλλά γυρεύουν ακόμα ν' ανοίξουν τα μάτια του παιδιού στον ηθικό κόσμο, στην ανθρώπινη ψυχή και τους θησαυρούς της. Να του δώσουν τα στοιχεία για να νιώση- ο καθένας ανάλογα με τη δύναμή του και την εμπειρία του- τον άνθρωπο και την αποστολή του, τον εαυτό του, την κοινωνία και τον τόπο του»<sup>261</sup>.

Κέντρο των ιστορικοφιλολογικών μαθημάτων στο Μαράσλειο- όπως και στο Παρθεναγωγείο του Βόλου- ήταν ο ελληνικός πολιτισμός («από τη μακρόχρονη ιστορία του και το πλουσιώτατο περιεχόμενό του παίρνομε μονάχα λίγες από τις μεγάλες μορφές και λίγα από τα πιο χαρακτηριστικά έργα που ταιριάζουν με την ψυχολογία και τη δύναμη των παιδιών, ακόμα και με το σκοπό του διδασκαλείου, και που η σημασία τους είναι καθολική»<sup>262</sup>).

Και σ' αυτά τα μαθήματα- όπως και στα φυσιογνωστικά που θα δούμε παρακάτω- έγινε προσπάθεια το κάθε μάθημα να διατηρήσει την αυθυπαρξία του, αλλά, παράλληλα, το καθένα «θα φωτίζει σύγχρονα και τ' άλλα παράλληλα συγγενικά μαθήματα, και το ίδιο πάλι θα φωτίζεται απ' αυτά και όλα μαζί θα συμπληρώνουν ολοένα και περισσότερο την εικόνα του ελληνικού πολιτισμού»<sup>263</sup>. Αυτό γίνεται αντιληπτό από την επιλογή του υλικού του κάθε μαθήματος. Παρατηρούμε ότι ο Δελμούζος προσπάθησε ώστε τα θέματα να «συνομιλούν», ν' αναδεικνύουν τη

---

<sup>260</sup> Όπ. π., σσ. 315-316.

<sup>261</sup> Όπ. π., σ. 87-88.

<sup>262</sup> Όπ. π., σ. 88.

<sup>263</sup> Όπ. π., σ. 89.

συνέχεια στους μαθητές. Ο ίδιος περιγράφει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: «...από τους πεζούς προτιμήσαμε τον Πλούταρχο, γιατί ταιριάζει με το σκοπό του διδασκαλείου. Από τη βυζαντινή πάλι περίοδο δίνουμε το θρησκευτικό δράμα «Χριστός πάσχων», όχι για μελέτη, παρά για να μιλήση ο δάσκαλος με τα παιδιά (...) και ύστερα γιατί απέναντί του έχουμε έργο όπως «η θυσία του Αβραάμ»<sup>264</sup>.

### 3.2.1.1 Τα Αρχαία Ελληνικά

Για το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών ο Δελμούζος γράφει: «Από τους κλασικούς άλλους θα τους διαβάσουν τα παιδιά σε μετάφραση και άλλους στο πρωτότυπο. Στο πρωτότυπο δίνουμε τους πεζούς, προπάντων τους αττικούς, κι έτσι θα μπορέσουν να μάθουν την αττική διάλεκτο που στάθηκε η βάση για τη νεοελληνική γλώσσα. Από τη βάση αυτή θα παρακολουθήσουν τη γλώσσα μας στην εξέλιξή της ως σήμερα και στις δύο της παραδόσεις, τη λογία και τη δημοτική»<sup>265</sup>.

Στην Α' τάξη το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών διδάσκονταν 5 ώρες. Από το πρωτότυπο μελετούσαν Ξενοφώντα (τα τελευταία βιβλία από τα Ελληνικά), Ηρόδοτο (το Δ' και το Ε' βιβλίο) και τη γραμματική της αττικής διαλέκτου. Από τα μεταφρασμένα κείμενα μελετούσαν την Ομήρου Οδύσσεια και κάποια μέρη από την Ιλιάδα. Από τον τομέα της τέχνης<sup>266</sup> μελετούσαν: μυκηναϊκή, αρχαϊκή – στο πλαίσιο αυτής της ενότητας οργάνωναν εκδρομή στο κεντρικό αρχαιολογικό μουσείο και στο μουσείο της Ακρόπολης- επιτύμβια ανάγλυφα, ληκύθους.

Στη Β' τάξη (4 ώρες διδασκαλίας) το μάθημα περιλάμβανε από το πρωτότυπο διδασκαλία δύο ρητορικών λόγων του Λυσία και το Α' βιβλίο του Θουκυδίδη. Από μετάφραση δύο ως τρεις τραγωδίες του Σοφοκλή και αποσπάσματα από τον Θεόκριτο. Από την τέχνη μελετούσαν το αρχαίο θέατρο, την αρχιτεκτονική, αγγειοπλαστική και γλυπτική του Ε' αιώνα (Μύρων, Πολύκλειτος) και την Ακρόπολη (Φειδίας, Ικτίνος)

Στη Γ' τάξη (3 ώρες διδασκαλίας) από το πρωτότυπο διδάσκονταν το Β' βιβλίο του Θουκυδίδη και αποσπάσματα από το «περί παιδων αγωγής» του

---

<sup>264</sup> Όπ. π., σ. 91.

<sup>265</sup> Όπ. π., σ. 89.

<sup>266</sup> Ο Δελμούζος γνωρίζει την ξεχωριστή θέση της τέχνης ως μαθήματος, ωστόσο εδώ την εντάσσει στα ιστορικοφιλολογικά μαθήματα για λόγους ευκολίας.



Πλούταρχου-ίσως και από τους παράλληλους βίους. Από μετάφραση δύο τραγωδίες του Ευριπίδη και από την τέχνη μελετούσαν την τέχνη του 4<sup>ου</sup> αιώνα (Πραξιτέλης, Σκόπας, Λύσιππος), την τέχνη της αλεξανδρινής και ρωμαϊκής εποχής (σχετικά έργα στο κεντρικό αρχαιολογικό μουσείο).

Στην Δ' τάξη (1 ώρα) οι μαθητές διδάσκονταν από το πρωτότυπο ένα διάλογο του Πλάτωνα και από μετάφραση μία τραγωδία του Αισχύλου και ένα διάλογο του Πλάτωνα. Από τον τομέα της τέχνης μελετούσαν τη βυζαντινή αρχιτεκτονική και ζωγραφική και από τη μεσαιωνική ευρωπαϊκή τέχνη, τον γοτθικό ρυθμό.

Στην Ε' τάξη, στο δεύτερο εξάμηνο (2 ώρες), διδάσκονταν για την πνευματική σύσταση, τη μέθοδο και τη μορφωτική επίδραση των ιστορικοφιλολογικών- και άλλων- μαθημάτων.

### ***3.2.1.2 Τα Νέα Ελληνικά***

Για τον Αλέξανδρο Δελμούζο ήταν πολύ σημαντικό ν' αναδειχθεί η δημοτική παράδοση, και η εξέλιξή της, στο Μαράσλειο. Γι' αυτό και βάση της διδασκαλίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας ήταν η μελέτη του δημοτικού τραγουδιού και του Σολωμού. Από το πρόγραμμα έλειπε η διδασκαλία ξένης λογοτεχνίας (εκτός από τη μελέτη μεγάλων ξένων λογοτεχνών που γινόταν σε κάποια μαθήματα επιλογής) και αυτό ήταν κάτι που προβλημάτιζε το Δελμούζο, ο οποίος επιθυμούσε οι μαθητές να διδάσκονται κάποια μεγάλα έργα ξένων λογοτεχνών, όπως του Σαίξπηρ.

Το περιεχόμενο των Νέων Ελληνικών είχε ως εξής: στην Α' τάξη (4 ώρες διδασκαλίας) το μάθημα περιλάμβανε:

- Δημοτικά τραγούδια (μοιρολόγια, χάρου, ξενιτιάς, από τις παραλογές, Εθνικός ύμνος-στροφή 1-17)
- Νεοελληνικά διηγήματα
- Γραμματική δημοτικής-εκθέσεις
- Εικόνες Γκύζη κ.α.

Στη Β' τάξη (4 ώρες διδασκαλίας):

- Δημοτικά τραγούδια και παραδόσεις (παραλογές κ.α)
- Σολωμός (Λάμπρος κ.α)

- Νεοελληνικά διηγήματα (σχετικά με τον βυζαντινό πολιτισμό)
- Γραμματική δημοτικής-εκθέσεις
- Εικόνες νεοελληνικές

Στην Γ' τάξη (4 ώρες διδασκαλίας):

- Αποσπάσματα από τα πτωχοδρομικά- Διγενής Ακρίτας- ακριτικά τραγούδια
- Μέρη από το «Χριστός Πάσχων»
- Το ρομάντζο: μέρη από το Βέλθανδρος και Χρυσάντζα. Κρητική σχολή: η θυσία του Αβραάμ. Μέρη από τον Ερωτόκριτο
- Δημοτικά τραγούδια. Σολωμός
- Νεοελληνικά διηγήματα (Παπαδιαμάντης- ιστορικά διηγήματα του Ράδου)

Στην Δ' τάξη (3 ώρες διδασκαλίας):

- Λόγια παράδοση: 18<sup>ος</sup> αιώνας, το γλωσσικό ζήτημα. Κοραΐς, Βηλαράς, Ραγκαβής, Σούτσοι, κοντισμός
- Δημοτική παράδοση: Οι δημοτικοί θησαυροί, Σολωμός, Κάλβος, Βαλαωρίτης, Ροΐδης, Ψυχάρης. Λυρική ποίηση, διήγημα, δράμα (Παπαδιαμάντης, Παλαμάς κ.α)
- Νεοέλληνες ζωγράφοι

### **3.2.1.3 Η Ιστορία**

Η ιστορία για τον Δελμούζο ήταν ένα από τα βασικότερα ιστοριοφιλολογικά μαθήματα. Για τον ίδιο το μάθημα της ιστορίας είχε ένα διττό σκοπό. Έναν πνευματικό, οπότε σκοπός της ιστορίας ήταν «να μορφώσει την ιστορική σκέψη του παιδιού όσο γίνεται σ' αυτή την ηλικία, να το συνηθίσει δηλαδή ν' αντικρύζει και να κρίνει τα ιστορικά φαινόμενα σωστά: να κοιτάζει να εξακριβώνει ένα φαινόμενο, να γυρεύει τις αιτίες του, να μαντεύει τις συνέπειές του και να εκτιμά τη σημασία του όπως

*πρέπει»<sup>267</sup> και έναν πρακτικό- ηθικό, οπότε το μάθημα της ιστορίας πρέπει να συμβάλλει στο «να γνωρίσει το παιδί τον τόπο του από τη δική του μεριά, να το κατατοπίσει στη σύγχρονη κοινωνία και τα προβλήματά της, και να του ανοίξει εμπρός του μια γόνιμη προοπτική για το μέλλον. Με την πολύτιμη ανθρώπινη εμπειρία της, με τα ζωντανά της μαθήματα και για το άτομο και για το σύνολο θα κάμει το παιδί να καταλάβει καλύτερα και τον εαυτό του και την εθνική του ομάδα με τα ελαττώματα και τα προτερήματά της, να την εκτιμήσει σωστά και να νιώσει το χρέος του σ' αυτή και σα μέλος της ομάδας και σαν πολίτης. Αλλά και (...) θα δείξει στο παιδί τη θέση που έχει το σύνολο αυτό και τα προβλήματά του μέσα σε όλη γενικά την κίνηση της ανθρωπότητας και θα το κάμει να ιδεί και τους άλλους λαούς σα συναγωνιστές που αγωνίζονται για τον ίδιο απόμακρο σκοπό.»<sup>268</sup>.*

Το υλικό του μαθήματος αντλούνταν κυρίως από την εξέλιξη της ελληνικής ιστορίας<sup>269</sup>, την οποία δε μελετούσαν αποκομμένα, αλλά συνδυάζοντάς την με την παγκόσμια ιστορία (επιμένουν στις πιο χαρακτηριστικές εποχές και καταλήγουν στη σύγχρονη κοινωνία και τα προβλήματά της). Ο Δελμούζος γράφει χαρακτηριστικά: *«Έτσι είναι απαραίτητο η ιστορία μας να δίνεται σαν ένα ζωντανό αντιπροσωπευτικό κομμάτι της ανθρώπινης ιστορίας, να κατατοπίζεται γενικά μέσα στην παγκόσμια ιστορία και ειδικότερα να εξετάζονται πιο πλατιά όσα γεγονότα και λαοί είχαν μεγαλύτερη επίδραση στο δικό μας δρόμο.»<sup>270</sup>.*

Στην Α' τάξη το μάθημα διδασκόταν 2 ώρες, και περιλάμβανε την ιστορία των αρχαίων χρόνων ως τους διαδόχους και τα κυριότερα σημεία από την ιστορία των ανατολικών λαών. Στη Β' τάξη το μάθημα διδασκόταν 2 ώρες, και περιλάμβανε την περίοδο από τα αρχαία και μέσα χρόνια, από τους διαδόχους ως την ακμή της βυζαντινής αυτοκρατορίας (ως τη Μακεδονική δυναστεία) και τα κυριότερα γεγονότα από τη ρωμαϊκή ιστορία και τη μεσαιωνική ιστορία της Ευρώπης μέχρι την ίδια εποχή, δηλαδή ως τη Μακεδονική Δυναστεία.

Και στη Γ' τάξη το μάθημα της ιστορίας διδασκόταν 2 ώρες, και περιλάμβανε

---

<sup>267</sup> Όπ. π., σσ. 67-68.

<sup>268</sup> Όπ. π., σ. 68.

<sup>269</sup> *«Τα παιδιά πρέπει να γνωρίσουν στα κύρια στάδιά της, στην εξέλιξή της από τα πρώτα της βήματα ως τη σημερινή εποχή. Ν' ακολουθήσουν έναν ολόκληρο λαό στους αγώνες που κάνει ανάμεσά του και με ξένους για να συντηρήσει και να καλυτερέψει τη ζωή του. Να ιδουν πως η ομαδική αυτή ζωή με τις εξωτερικές της αντιθέσεις δε μένει στάσιμη, παρά εξελίσσεται και αλλάζει μορφές, και άλλοτε υψώνεται ψηλά και ανθίζει ο πολιτισμός της (...) και άλλοτε πέφτει, γκρεμίζεται στη δυστυχία και στερεύει, για να σηκωθεί πάλι αργά ή γρήγορα με νέα προσπάθεια.»*, όπ. π., σ. 69.

<sup>270</sup> Όπ. π., σσ. 68-69.

την περίοδο από τη μακεδονική δυναστεία ως την ελληνική επανάσταση και τα κυριότερα γεγονότα από τη μεσαιωνική και νέα ιστορία της Ευρώπης.

Τέλος, στη Δ' τάξη (2 ώρες διδασκαλίας) οι μαθητές μελετούσαν την περίοδο από την ελληνική περίοδο μέχρι τη σύγχρονη τους εποχή και κάποια σημαντικά γεγονότα από την παγκόσμια ιστορία<sup>271</sup>.

Για την επιτυχημένη διδασκαλία της ιστορίας ο Δελμούζος πίστευε ότι είναι απαραίτητο να παρουσιάζεται εξελικτικά, σα «μια αλυσίδα από αίτια και αποτελέσματα»<sup>272</sup>. Επίσης, είναι σημαντικό να μη δίνεται βαρύτητα μόνο σε συγκεκριμένα γεγονότα, παρά να παρουσιάζονται όλοι οι τομείς μιας ιστορικής περιόδου π.χ. οικονομικός, κοινωνικός, πολιτιστικός, στοιχεία από την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, ήθη και έθιμα (σ' αυτό σημαντική είναι και η συμβολή των υπόλοιπων μαθημάτων). Παράλληλα, οι μαθητές πρέπει να μελετούν τα γεγονότα μέσα από τις πρωτογενείς πηγές, τις οποίες θα μάθουν να δουλεύουν με τη βοήθεια και την καθοδήγηση του εκπαιδευτικού. Επιπρόσθετα, στο μάθημα της ιστορίας έμεναν κυρίως στις πιο χαρακτηριστικές ιστορικές περιόδους και δεν επέμεναν πολύ σε λεπτομέρειες, προτιμούνταν η παρουσίαση και η μελέτη εξεχουσών προσωπικοτήτων και σημαντικές πολιτικές και πνευματικές καταστάσεις. Και σ' αυτό, όμως, θα συμπληρώσει χαρακτηριστικά ο Δελμούζος: *«Αυτό όμως δε θα ειπεί πως πρέπει να γίνη το μάθημα της ιστορίας άχρωμο με τη γενικότητα. Συχνά έχουμε λεπτομέρειες, ένα ανέκδοτο π.χ., ένα επεισόδιο, μια σκηνή, που ζωντανεύουν εμπρός μας μια ολόκληρη κατάσταση, την ομαδική ψυχολογία, μια προσωπικότητα κτλ. Είναι μάλιστα κάποτε και γεγονότα που μπορεί να φαίνονται λεπτομερειακά μέσα σ' ένα σύνολο, η μορφωτική όμως και η ιστορική τους ακόμα σημασία είναι μεγάλη. Έτσι π.χ. ο χορός του Ζαλόγγου, ο γέρο Καψάλης στο πολιορκημένο Μεσολόγγι κ.α»*<sup>273</sup>.

---

<sup>271</sup> Όπ. π., σσ. 92-95.

<sup>272</sup> Όπ. π., σ. 70.

<sup>273</sup> Όπ. π., σ. 72.

### 3.2.2 Τα Θρησκευτικά

Σκοπός του μαθήματος των θρησκευτικών ήταν «να μορφώσουν το θρησκευτικό συναίσθημα και να στηρίζουν την παιδική ψυχή στο δρόμο του ιδανικού της. Έπειτα να δώσουν στα παιδιά τα στοιχεία για να γνωρίσουν μια σπουδαιότητα εκδήλωση του πολιτισμού μας. Κέντρο στο θρησκευτικό μάθημα θα είναι η μορφή του Χριστού και η διδασκαλία του. Αυτή θα πρέπει να τη ζήσουν τα παιδιά μελετώντας την από τις πρώτες πηγές. Ύστερα ακολουθώντας την εξέλιξη της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας να γνωρίσουν μερικές από τις πιο σημαντικές θρησκευτικές φυσιογνωμίες και μερικά από τα σπουδαιότερα μνημεία που έχει να δείξει η εκκλησιαστική φιλολογία και τέχνη»<sup>274</sup>.

Το μάθημα διδασκόταν 2 ώρες στην Α', τη Β' και τη Γ' τάξη και 1 ώρα στη Δ' τάξη. Ως προς τις ώρες διδασκαλίας του μαθήματος δε γίνονται κάποιες αλλαγές, ακολουθούνται οι οδηγίες των νομοθετικών διαταγμάτων. Στα τριτάξια διδασκαλία το μάθημα των θρησκευτικών διδάσκεται 6 ώρες, ενώ στα πεντατάξια 8 ώρες<sup>275</sup>.

Όσον αφορά το περιεχόμενο του μαθήματος, στην Α' τάξη οι μαθητές διδάσκονταν: «Πρώτο εξάμηνο: Ιουδαϊκός πολιτισμός. Συνομότατα η ιστορία των Εβραίων. Μέρη από την Παλαιά Διαθήκη (εκλογές Μπαλάνου). Δεύτερο εξάμηνο: Η ζωή του Χριστού και η διδασκαλία του από τα τρία πρώτα Ευαγγέλια. Η δράση του στην Γαλιλαία (στην ωδική: προσευχές τονισμένες).

Στη Β' τάξη: «Πρώτο εξάμηνο: Η ζωή του Χριστού και η διδασκαλία του από τα Ευαγγέλια. Η δράση του στα Ιεροσόλυμα. Δεύτερο εξάμηνο: Πράξεις Αποστόλων. Παύλος. Η πρώτη χριστιανική κοινότητα (στην ωδική: προσευχές τονισμένες).

Στη Γ' τάξη: «Σύντομη εκκλησιαστική ιστορία και κατήχηση. Οι Πατέρες. Εκκλησιαστικοί ύμνοι (Ρωμανός ο μελωδός και Ανδρέας ο Κρήτης. Στην ωδική: στοιχεία εκκλησιαστικής μουσικής).

Στην Δ' τάξη: «Σύντομα οι άλλες θρησκείες. Λειτουργική. Εκκλησιαστική ποίηση. Τα απολυτίκια «των δεσποτικών και θεομητορικών εορτών», που διδάσκονται στο δημοτικό. (στην ωδική: στοιχεία εκκλησιαστικής μουσικής)<sup>276</sup>.

Μελετώντας τη διάρθρωση του περιεχομένου του μαθήματος των θρησκευτικών παρατηρούμε ότι έχουμε μια ολοκληρωμένη παρουσίαση της Θείας

<sup>274</sup> Όπ. π., σ. 86.

<sup>275</sup> Χ. Αντωνίου, όπ. π., σσ. 71-77.

<sup>276</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σσ. 86-87.

Οικονομίας και το πώς εκπληρώνεται το προφητικό μήνυμα της Παλαιάς Διαθήκης με την έλευση, τη σταύρωση και την ανάσταση του Ιησού Χριστού. Παράλληλα, παρατηρούμε ότι μελετάται- έστω και σύντομα- η πορεία της ορθόδοξης εκκλησίας μέσα στο χρόνο, η πατερική παράδοση, αλλά και διάφορες εκφάνσεις της θρησκευτικής ζωής του χριστιανού, όπως είναι οι εκκλησιαστικοί ύμνοι, η εκκλησιαστική ποίηση, η λειτουργική, η βυζαντινή ζωγραφική κλπ. Τέλος, είναι σημαντικό ν' αναφερθεί ότι το πρόγραμμα των θρησκευτικών προέβλεπε διδασκαλία- έστω και σύντομη- άλλων θρησκειών. Πρόκειται για μία καλή ευκαιρία να βοηθήσει το μάθημα των θρησκευτικών να δημιουργηθεί ένα κλίμα διαλόγου, αλληλοκατανόησης, σεβασμού, καταλλαγής και άρσης των προκαταλήψεων<sup>277</sup>.

### 3.2.3 Τα Μαθηματικά

Σκοπός του μαθήματος των Μαθηματικών στο Μαράσλειο Διδασκαλείο ήταν *«να συνηθίσουν τα παιδιά να λύνουν εύκολα και με ασφάλεια τα διάφορα αριθμητικά και γεωμετρικά προβλήματα, που παρουσιάζει η καθημερινή πρακτική ζωή»*<sup>278</sup>.

Στην Α' τάξη το μάθημα διδασκόταν 3 ώρες, ενώ στη Β' και τη Γ' τάξη από 2 ώρες. Το περιεχόμενο του μαθήματος στην Α' τάξη περιλάμβανε:

- Επανάληψη της πρακτικής αριθμητικής. Άσκηση σε σχετικά προβλήματα.
- Από την Άλγεβρα: θετικούς και αρνητικούς αριθμούς, αλγεβρικές παραστάσεις και εξισώσεις πρώτου βαθμού.
- Από τη Γεωμετρία: ευθεία γραμμή, γωνίες και τρίγωνα.

Στη Β' τάξη:

- Προβλήματα από την πρακτική αριθμητική και αριθμητικά προβλήματα που λύνονται με την Άλγεβρα
- Από τη Γεωμετρία: τετράπλευρα, πολύγωνα, κύκλοι, εμβαδά.

Στη Γ' τάξη:

---

<sup>277</sup> Σ. Χαραλαμπίδης, όπ. π., σ. 101.

<sup>278</sup> Α. Δελμούζος, όπ. π., σ. 97.

- Από την Άλγεβρα: προόδους, λογάριθμους, ανατοκισμούς, χρεολύσια.
- Από τη Γεωμετρία: όμοια σχήματα και στερεομετρία (τα κυριότερα στερεά σώματα, υπολογισμός επιφανειών και όγκων)<sup>279</sup>.

Και στο Μαράσλειο Διδασκαλείο ο Δελμούζος ακολουθεί μία τακτική την οποία είδαμε και στο Παρθεναγωγείο του Βόλου. Τον ενδιαφέρει οι γνώσεις που θ' αποκτήσουν οι μαθητές ν' ανταποκρίνονται στις καθημερινές τους ανάγκες και να τους βοηθούν να λύνουν πρακτικά, καθημερινά θέματα. Επιπλέον, ένας από τους σημαντικούς στόχους του μαθήματος είναι *«να μορφώνη και τη μαθηματική σκέψη των παιδιών»*<sup>280</sup>.

Προκειμένου να εξασκηθούν τα παιδιά στις μαθηματικές έννοιες και τα μαθηματικά προβλήματα, αξιοποιούσαν όλες τις ευκαιρίες που τους παρείχε η σχολική τους ζωή, όπως *«τα έσοδα και τα έξοδα των ομάδων σε εκδρομές, πολυήμερα ταξίδια και στα διάφορα τμήματα του σχολικού κήπου, το συσσίτιο, το συνεταιριστικό κατάστημα της κοινότητας για σχολικά είδη κτλ.»*<sup>281</sup>.

### 3.2.4 Τα Φυσιογνωστικά Μαθήματα

Σκοπός των φυσιογνωστικών μαθημάτων ήταν *«ν' ανοίξουν τα μάτια του παιδιού στο φυσικό κόσμο, τις δυνάμεις και τους νόμους που τον κυβερνούν. Στις φυσικές επιστήμες θα ζήσει το παιδί την προσπάθεια του ανθρώπου για να νιώση και να εξουσιάση τη φύση, και θα καταλάβη έτσι καλύτερα την ανθρώπινη ψυχή κι ένα μεγάλο μέρος από τον πολιτισμό της. Κι ακόμα μπαίνοντας στην πνευματική σύσταση των φυσιογνωστικών γενικά και ιδιαίτερα του κάθε μαθήματος, θα μορφώσει πολύμερα τις ψυχικές του ικανότητες»*<sup>282</sup>.

Τα φυσιογνωστικά μαθήματα διδάσκονταν και στις πέντε τάξεις. Συγκεκριμένα, οι μαθητές διδάσκονταν στην Α' τάξη 3 ώρες Χημεία (στο πρώτο εξάμηνο), 5 ώρες βοτανική (2 ώρες στο πρώτο και 3 ώρες στο δεύτερο εξάμηνο) και 2 ώρες Γεωλογία και Ορυκτολογία (στο δεύτερο εξάμηνο). Το περιεχόμενο των μαθημάτων διαρθρωνόταν ως εξής:

<sup>279</sup> Όπ. π., σσ. 97-98.

<sup>280</sup> Όπ. π., σ. 97.

<sup>281</sup> Όπ. π., σ. 98.

<sup>282</sup> Όπ. π., σ. 98.

- Χημεία: τα κυριότερα αμέταλλα στοιχεία και οι σπουδαιότερες ενώσεις τους.
- Βοτανική: οργανογραφία, ανατομία και φυσιολογία των φυτών. Από τη συστηματική λεπτομερέστερα τα πιο γνωστά φανερώγαμα. Τα κρυφόγαμα εξετάζονται πολύ συντομότερα.
- Γεωλογία και ορυκτολογία: γεωλογικά φαινόμενα, πετρογραφία (τα κυριότερα πετρώματα και τα ορυχτά συστατικά τους. Τα σπουδαιότερα μεταλλεύματα, προπάντων του σιδήρου), ιστορική γεωλογία.

Στη Β' τάξη οι μαθητές διδάσκονταν 2 ώρες Χημεία( στο πρώτο εξάμηνο), 2 ώρες ζωολογία και 2 ώρες φυσική (το δεύτερο εξάμηνο). Η διάρθρωση του περιεχομένου των μαθημάτων ήταν η εξής:

- Χημεία: τα κυριότερα μέταλλα από την ανόργανη χημεία. Τις σπουδαιότερες από τις λιπαρές και αρωματικές ενώσεις από την οργανική χημεία.
- Ζωολογία: πλατύτερα η συνομοταξία των σπονδυλωτών και μάλιστα ο άνθρωπος. Από τα ασπόνδυλα λεπτομερέστερα τα έντομα.
- Φυσική: θερμαντικό και μετεωρολογία.

Στην Γ' τάξη η φυσική διδασκόταν 2 ώρες. Το μάθημα της φυσικής περιλάμβανε διδασκαλία της βαρύτητας, της υδροστατικής, της αεροστατικής και της ακουστικής.

Στην Δ' τάξη οι μαθητές διδάσκονταν 4 ώρες φυσική (μηχανική, οπτική, μαγνητισμό, ηλεκτρισμό), 2 ώρες βιολογία (το δεύτερο εξάμηνο) και 2 ώρες κοσμογραφία (το πρώτο εξάμηνο).

Στην Ε' τάξη το μάθημα διδάσκονταν 2 ώρες, και οι μαθητές μελετούσαν, καταρχάς, μεγάλες ενότητες του φυσικού κόσμου και τις δυνάμεις και τους νόμους που τον κυβερνούν. Έπειτα, μελετούσαν το περιεχόμενο του καθενός από τα φυσιογνωστικά μαθήματα, την πνευματική του σύσταση, τη μέθοδο και τη μορφωτική του επίδραση, πως πρέπει να επιλέγεται η ύλη για το δημοτικό και ποια προβλήματα δημιουργούν και, τέλος, δούλευαν πάνω σε κάποιες ενότητες από την ύλη του δημοτικού, όπως ακριβώς θα τις δούλευαν και στο δημοτικό σχολείο<sup>283</sup>.

Όπως και στ' άλλα μαθήματα, έτσι και στα φυσιογνωστικά, ο Δελμούζος

---

<sup>283</sup> Όπ. π., σσ. 99-101.



ήθελε ν' ακολουθεί πιστά τις αρχές του Μαράσλειου Διδασκαλείου. Σκοπός του ήταν στο κάθε μάθημα να υπάρχει πάντα μια σύνδεση με τα υπόλοιπα μαθήματα, αλλά παράλληλα να διατηρείται η αυθυπαρξία του καθενός και ν' ακολουθείται η κατάλληλη για το καθένα μέθοδος. Γι' αυτό *«βάση στη διδασκαλία θα είναι το εργαστήριο, η συστηματική παρατήρηση και το πείραμα»*<sup>284</sup> και *«σε κάθε μάθημα χρειάζεται να περιοριστεί το υλικό στο ελάχιστο, κι απ' αυτό πάλι μέρη του να τα δουλέψει ο δασκαλιστής όσο γίνεται βαθύτερα και πιο λεπτομερειακά»*<sup>285</sup>. Συγκεκριμένα, στο μάθημα της Βοτανικής ο μαθητής μελετούσε λεπτομερώς ορισμένα φυτά (όργανα και φυσιολογία), και αυτή η οδός εκτός από τις γνώσεις που του παρείχε, τον έφερνε πιο κοντά στην ομορφιά της φύσης.

Αποτελούσε βασική μέριμνα του Δελμούζου, όσον αφορά τη διδακτική μεθοδολογία, να συγκεντρώνεται το υλικό που είχε δουλευτεί σε μεγάλες ενότητες και να συνδυαζόταν με τα διάφορα συγγενικά μαθήματα ως προς *«τις απόψεις και τα πορίσματά τους»*<sup>286</sup>. Παράλληλα, ήταν απαραίτητο *«να τονίζεται στο διδασκαλείο ιδιαίτερα η εφαρμογή των φυσικών επιστημών στη ζωή»*<sup>287</sup>. Τέλος, είναι πολύ σημαντικό ν' αναφερθεί ότι στη μέθοδο που προωθούσε ο Δελμούζος ήταν η προετοιμασία μαθημάτων μέσα στην τάξη, τα οποία θα καλούνταν να διδάξουν αργότερα στις σχολικές τάξεις. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος: *«Χωριστά μάλιστα πρέπει οι δόκιμοι να μελετήσουν ένα μέρος από τη σχετική ύλη του δημοτικού, δύο τρεις ενότητες, όπως θα δοθούν στα παιδιά των προτύπων. Γι' αυτό είναι απαραίτητο ο ειδικός καθηγητής να συνεργάζεται με τον παιδαγωγό και το γεωπόνο, που θα οδηγή στην τελευταία τάξη τους δασκαλιστές στο σχολικό κήπο»*<sup>288</sup>.

### 3.2.5 Γεωγραφία και Κοσμογραφία

Το μάθημα της γεωγραφίας διδασκόταν 2 ώρες στη Β' και τη Γ' τάξη και 1 ώρα στη Δ' τάξη. Σκοπός του μαθήματος ήταν *«να σχηματίσουν τα παιδιά μια εικόνα του φυσικού κόσμου, έπειτα να νιώσουν την αιτιατή σχέση που δένει τη ζωή των ανθρώπων με το περιβάλλον, και, τέλος, να γνωρίσουν καλύτερα τον τόπο τους και τα*

---

<sup>284</sup> Όπ. π., σ. 98.

<sup>285</sup> Όπ. π., σ. 98.

<sup>286</sup> Όπ. π., σ. 99.

<sup>287</sup> Όπ. π., σ. 99.

<sup>288</sup> Όπ. π., σ. 99.

*προβλήματά του»<sup>289</sup>.*

Το περιεχόμενο του μαθήματος στη Β' τάξη αφορούσε, πρώτον, στοιχεία από τη φυσική και μαθηματική γεωγραφία και, δεύτερον, τις βαλκανικές χώρες και κυρίως, την Ελλάδα. Στην Γ' τάξη οι μαθητές διδάσκονταν για τις ηπείρους, με έμφαση, κυρίως, στην Ευρώπη, τις παραμεσόγειες χώρες και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Τέλος, στην Δ' τάξη οι μαθητές διδάσκονταν κοσμογραφία<sup>290</sup>.

Κέντρο του μαθήματος της γεωγραφίας αποτελούσε η Ελλάδα, την οποία και μελετούσαν οι μαθητές *«από την άποψη της εδαφικής μορφολογίας, από την κλιματολογική, την οικονομική, την κοινωνική και πολιτική, και, τέλος, από την καλαισθητική άποψη»<sup>291</sup>*. Ο Δελμούζος θεωρούσε ότι πολύ σημαντική βοήθεια προσέφεραν σ' αυτήν τη μελέτη και άλλα μαθήματα, όπως τα ιστορικοφιλολογικά, τα γεωπονικά, αλλά και τα φυσιογνωστικά μαθήματα, όπως η γεωλογία.

Το βασικό εποπτικό μέσο που χρησιμοποιούσαν για το μάθημα ήταν ο χάρτης. Τέλος, είναι σημαντικό ν' αναφέρουμε ότι ο Δελμούζος πίστευε ότι τα πολυήμερα σχολικά ταξίδια αποτελούν ένα βασικό μέσο για να γνωρίσουν οι μαθητές τα μέρη του τόπου μας.

### **3.2.6 Η Σωματολογία του παιδιού**

Το μάθημα της Σωματολογίας διδασκόταν 1 ώρα εβδομαδιαίως. Σκοπός του μαθήματος ήταν η γνωριμία με το σώμα του παιδιού και την ομαλή ανάπτυξή του, γιατί, κατά τη γνώμη του, ο δασκαλιστής *«έτσι θ' αποκτήσει βάση σταθερή για την παιδική ψυχολογία, θα συνηθίσει στην παρατήρηση και την έρευνα του παιδιού και η δράση του στο σχολείο θα γίνει πολύ σκοπιμότερη και πιο αποτελεσματική»<sup>292</sup>*.

Το περιεχόμενο του μαθήματος περιλάμβανε: ανασκόπηση και συμπλήρωση της ανθρωπολογίας, περιόδους στη σωματική εξέλιξη του παιδιού, παράγοντες που την επηρεάζουν, σχέση σωματικής και ψυχικής εξέλιξης, σχολική παιδομετρία και ασκήσεις στα πρότυπα<sup>293</sup>.

---

<sup>289</sup> Όπ. π., σ. 96.

<sup>290</sup> Όπ. π., σ. 97.

<sup>291</sup> Όπ. π., σ. 96.

<sup>292</sup> Όπ. π., σ. 101.

<sup>293</sup> Όπ. π., σ. 101.

### 3.2.7 Η Γεωπονία και η Ζωοτεχνία

Το μάθημα της Γεωπονίας και της Ζωοτεχνίας διδασκόταν δύο ώρες στην Γ' τάξη, μιάμιση ώρα στην Δ' τάξη και μία ώρα στην Ε' τάξη (στην πέμπτη τάξη υπήρχε η δυνατότητα για τους διδασκαλιστές που είχαν μια ιδιαίτερη κλίση στο μάθημα να κάνουν μια ώρα επιπλέον). Σκοπός του μαθήματος για τον κάθε διδασκαλιστή ήταν *«να μάθη να φτιάχνει και να συντηρή ένα σχολικό κήπο, όπου τα παιδιά των προτύπων δε θ' αποκτούν μονάχα πείρα χρήσιμη για την πραχτική ζωή παρά θα ζουν όσο γίνεται και τα φυσιογνωστικά μαθήματα με τη δική τους δουλειά»*<sup>294</sup>.

Στην Γ' τάξη τα παιδιά μελετούσαν στοιχεία από τη γενική γεωργία, κηπουρική (ανθοκομία και λαχανοκομία), σηροτροφία (κυρίως για τα κορίτσια) και μελισσοκομία. Στην Δ' τάξη αντικείμενο μελέτης αποτελούσε η κηπουρική (δεντροκομία), η πτηνοτροφία, η γαλακτοκομία και η αγροικία. Τέλος, στην Ε' τάξη οι μαθητές εξασκούσαν στο σχολικό κήπο<sup>295</sup>.

Ο Δελμούζος προσπάθησε να εμπλουτίσει και αυτό το μάθημα με περαιτέρω δραστηριότητες. Στο πλαίσιο αυτό προβλεπόταν να υπάρχει η δυνατότητα στα ελεύθερα απογεύματα ο ειδικός καθηγητής να πηγαίνει τους μαθητές σε μέρη, όπου θα μπορούσαν να συμμετέχουν σε εργασίες, αλλά και να μελετούν διάφορες εγκαταστάσεις σχετικές με το μάθημα. Επιπλέον, οργάνωναν επιμορφωτικά σχολικά ταξίδια σε μικρές ομάδες με τη συνοδεία του παιδαγωγού, του γεωπόνου και του φυσικού. Σ' αυτές τις εκδρομές δινόταν η ευκαιρία στους μαθητές να εμπεδώνουν τις γνώσεις που τους παρείχε το σχολείο και να μελετούν *«τους τοπικούς όρους με την άποψη πως θα μπορούσε να γίνη καλύτερο το πρόγραμμα της σχολικής εργασίας και γενικώτερα πως θα μπορούσε το σχολείο να γίνη πραγματικό εκπαιδευτικό κέντρο μέσα στη μικρή κοινότητα»*<sup>296</sup>.

### 3.2.8 Η Υγιεινή

Σκοπός του μαθήματος της υγιεινής ήταν να *«τονώσει στους δασκαλιστές το φωτισμένο πραχτικό πνεύμα και να τους δώσει τις γνώσεις που χρειάζονται για να κρατούν γερή τη σωματική και πνευματική τους υγεία, και τη δική τους και των*

<sup>294</sup> Όπ. π., σσ. 101-102.

<sup>295</sup> Όπ. π., σ. 102.

<sup>296</sup> Όπ. π., σ. 102.

μαθητών τους»<sup>297</sup>.

Ο Δελμούζος τονίζει ότι και σ' αυτό το μάθημα- όπως και στα υπόλοιπα άλλωστε- πολύ σημαντικό ρόλο παίζει το βίωμα. Να μάθει, δηλαδή, ο μαθητής το πόσο σημαντικό είναι ν' ακολουθεί τους κανόνες υγιεινής, και αυτό να διέπει *«όλη την εργασία και τη ζωή του διδασκαλείου...έτσι που να του γίνουν συνήθεια και ανάγκη»*<sup>298</sup>.

Το μάθημα της υγιεινής διδασκόταν 2 ώρες στην Δ' τάξη και 1 ώρα στην Ε' τάξη. Συγκεκριμένα, στην Δ' τάξη ο μαθητής διδασκόταν:

- Γενική υγιεινή. Μικρόβια. Οι κυριότερες κολλητικές ασθένειες. Βιοτικές ανάγκες του ανθρώπου: αέρας, τροφές, νερό, φορέματα, κατοικία, λουτρά.
- Σχολική υγιεινή. Το υγιεινό διδακτήριο. Υγιεινή των μαθητών, της διδασκαλίας και του δασκάλου.
- Πρόχειρες βοήθειες.

Στην Ε' τάξη:

- Υγιεινή των ηλικιών, ιδιαίτερα της εφηβικής ηλικίας. Υγιεινή των φύλων<sup>299</sup>.

Το μάθημα στην Ε' τάξη διδασκόταν χωριστά στ' αγόρια απ' τα κορίτσια *«σύμφωνα με τις ανάγκες που έχουν τα δύο φύλα»*<sup>300</sup>. Το Διδασκαλείο εναρμονισμένο με τις αντιλήψεις και τις επιταγές της εποχής είχε ορίσει στο πρόγραμμά του τα κορίτσια να διδάσκονται επιπλέον και στοιχεία παιδοκομίας.

### 3.2.9 Τα Παιδαγωγικά

Σκοπός των παιδαγωγικών μαθημάτων- όπως καταγράφει διεξοδικά ο Δελμούζος- ήταν *«να βάλουν τα θεμέλια για την ειδική, την επαγγελματική μόρφωση των δασκαλιστών. Γι' αυτό πρέπει να τους δώσουν τα στοιχεία από τη θεωρία και*

---

<sup>297</sup> Όπ. π., σσ. 102-103.

<sup>298</sup> Όπ. π., σ. 103.

<sup>299</sup> Όπ. π., σ. 103.

<sup>300</sup> Όπ. π., σ. 103.

*πράξη της αγωγής και να τους οδηγήσουν στα βασικά προβλήματα της ελληνικής παιδείας. Προπάντων όμως να τους κατατοπίσουν στο δημοτικό μας σχολείο και τα προβλήματά του. Μα το πιο σπουδαίο είναι να τους συνηθίσουν ν' αντικρύζουν την πραγματικότητα με μάτι παιδαγωγού, να τονώσουν μέσα τους την αγάπη και την ευθύνη για το παιδί, την ανησυχία και την ανάγκη της δοκιμής, τον πόθο να καλυτερεύουν και τον εαυτό τους και τη δουλειά τους»<sup>301</sup>.*

Τα παιδαγωγικά μαθήματα διδάσκονταν στην Δ' τάξη (9 ώρες) και στην Ε' τάξη (15 ώρες το πρώτο εξάμηνο). Στην Δ' τάξη το μάθημα περιλάμβανε διδασκαλία γενικής ψυχολογίας με στοιχεία λογικής, παιδική ψυχολογία και ψυχολογία των ατομικών διαφορών, ψυχολογικές παρατηρήσεις στα παιδιά των προτύπων και, τέλος, γενική και ειδική διδακτική. Στο πρώτο εξάμηνο της Ε' τάξης τα παιδιά διδάσκονταν: ειδική διδακτική και ασκήσεις, γενική παιδαγωγική με στοιχεία ηθικής, ιστορία της παιδαγωγικής, βασικά προβλήματα της νεοελληνικής παιδείας και, τέλος, σχολική νομοθεσία. Το β' εξάμηνο προέβλεπε συστηματική εργασία στα πρότυπα<sup>302</sup>.

Παρατηρούμε ότι το περιεχόμενο του μαθήματος κάλυπτε ένα πολύ μεγάλο εύρος του αντικειμένου της παιδαγωγικής επιστήμης τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Για τον Αλέξανδρο Δελμούζο, όμως, η διδασκαλία των παιδαγωγικών δεν έμενε μόνο στις δύο τελευταίες τάξεις. Το ανήσυχο και διεισδυτικό πνεύμα του παιδαγωγού Δελμούζου ήξερε ότι για την επιτυχημένη διδασκαλία των παιδαγωγικών προϋποτίθετο προετοιμασία των μαθητών από την πρώτη τάξη. Γι' αυτό και ο ίδιος είχε οργανώσει τη μεθοδολογία κάποιων από τα υπόλοιπα μαθήματα ως εξής: «στα ιστορικοφιλογολικά θα προσέχωμε ξεχωριστά την ψυχολογική ανάλυση σε πρόσωπα και πράξεις. Έπειτα σιγά σιγά από το δεύτερο κιόλας χρόνο θα οδηγούμε τα παιδιά να κοιτάζουν ψυχολογικά τον εαυτό τους και να κάνουν εμπειρικές παρατηρήσεις απάνω σε μαθητές προτύπων. Θα δώσωμε ακόμα τον τρίτο χρόνο σωματολογία του παιδιού, που είναι μάθημα βασικό για την ψυχολογία του και τέλος θα μπορούσαν ίσως κι από τον τρίτο χρόνο οι δασκαλιστές να παρακολουθούν πραχτικές διδασκαλίες στα πρότυπα, και κάποτε να διδάσκουν και οι ίδιοι ευκολώτερο υλικό, να λένε π.χ. κάποια ιστορία, κι αυτό ολότελα εμπειρικά<sup>303</sup>. Έκανε μεγάλη προσπάθεια, προκειμένου το πρόγραμμα να είναι έτσι δομημένο, ώστε οι γνώσεις να μην είναι αποκομμένες από τις προηγούμενες και τις επόμενες και η «ειδική

---

<sup>301</sup> Όπ. π., σσ. 103-104.

<sup>302</sup> Όπ. π., σσ. 104-105.

<sup>303</sup> Όπ. π., σ. 61.

*θεωρητική μórφωση να μη χρειάζεται συχνά άλλο παρά να φωτίζει και να βάζει σε τάξη συνήθειες, παρατηρήσεις και παραστάσεις, που τις έχουν ζήσει κιόλας τα παιδιά στην εργασία τους και τη σχολική τους ζωή»<sup>304</sup>.*

Στην επίτευξη του στόχου τού μαθήματος ο Δελμούζος δίνει μεγάλη βαρύτητα στον ίδιο τον εκπαιδευτικό. Ο ρόλος του είναι καθοριστικός, αφού αποτελεί ζωντανό παράδειγμα το οποίο καλούνται ν' ακολουθήσουν οι μαθητές ως μελλοντικοί εκπαιδευτικοί, «ειδικά τα παιδαγωγικά είναι ανάγκη να ξεκινούν από την πράξη και τη ζωή και να ξαναγυρίζουν πάντα σ' αυτή, να τονίζουν τη βασική σημασία που έχει για το παιδί η προσωπικότητα του δασκάλου και να δώσουν στο πρόγραμμά τους ξεχωριστή θέση σε μεγάλες μορφές παιδαγωγών, που πρέπει όσο γίνεται να τις ζήσει ο δασκαλιστής»<sup>305</sup>.

### **3.2.10 Η Ιχνογραφία**

*Το μάθημα της ιχνογραφίας είχε ως σκοπό «να καλλιεργήσει στα παιδιά το φυσικό εκφραστικό μέσο της γραμμής. Να τα συνηθίσει να βλέπουν μορφές και εικόνες στις κύριες χαρακτηριστικές τους γραμμές και τα χαρακτηριστικά τους χρώματα, και τις πιο απλές από αυτές να τις ιχνογραφούν πιστά και ωραία. Να τους γνωρίσει ακόμα τα σημαντικότερα από τα έργα της ελληνικής ζωγραφικής και τέχνης. Και τέλος να τους συνηθίσει να είναι ευσυνείδητοι στη δουλειά τους, να τους μορφώσει το παρατηρητικό και την καλαισθησία και να τους τονώσει την αγάπη στη φύση»<sup>306</sup>.*

Η ιχνογραφία διδασκόταν από δύο ώρες στην Α', τη Β' και την Γ' τάξη και από μία ώρα στην Δ' και την Ε' (στην Ε' τάξη υπήρχε μία επιπλέον προαιρετική ώρα). Στην Α' τάξη οι μαθητές εξασκούσαν, όσον αφορά το ελεύθερο σχέδιο, σε απλά περιμετρικά επίπεδα, σε φύλλα κλπ.- και χωριστά και σε σύνολα- σε εικόνες από μνήμης, σε σκηνές της ζωής και στην καλλιγραφία. Στη Β' τάξη οι μαθητές εξασκούσαν σε στερεά αντικείμενα και προοπτικά επίπεδα (από το ελεύθερο σχέδιο), σε από μνήμης εικόνες και σκηνές της ζωής και στην καλλιγραφία. Στην Γ' τάξη αντικείμενο μελέτης αποτελούσαν στερεά αντικείμενα, ζώα κλπ. και στοιχεία προοπτικής. Τέλος, στην Δ' και την Ε' τάξη αντικείμενο του μαθήματος αποτελούσαν

---

<sup>304</sup> Όπ. π., σ. 104.

<sup>305</sup> Όπ. π., σ. 104.

<sup>306</sup> Όπ. π., σ. 105.

το ελεύθερο σχέδιο, το γραμμικό σχέδιο, οι σιλουέτες ανθρώπων και τα τοπία<sup>307</sup>. Εκτός, όμως, από τις προγραμματισμένες ώρες των μαθημάτων, οι μαθητές μπορούσαν να καλλιεργήσουν το ταλέντο τους με περαιτέρω εξάσκηση. Υπήρχαν πολλές ευκαιρίες ενασχόλησης με την ιχνογραφία- όπως και με τη ζωγραφική και τη γυμναστική- στη διάρκεια των απογευμάτων εργασίας, στη διακόσμηση του σχολείου, στις εκδρομές (με σκίτσα), στις σχολικές γιορτές (με σκιτσογραφία). Παράλληλα, μ' αυτές τις δραστηριότητες ο ειδικός καθηγητής είχε τη δυνατότητα να πηγαίνει τους μαθητές σε μουσεία και σε διάφορες εκθέσεις.

Στο μάθημα της ιχνογραφίας ο Δελμούζος βάζει τη μελέτη της θεωρίας σε δευτερεύουσα θέση- και «μονάχα όπου είναι απαραίτητη» η εργασία των μαθητών βασιζόταν στην παρατήρηση της φύσης και των αντικειμένων, γενικότερα, στο σχέδιο και την άσκηση. Επιπλέον, *«ανάλογα με τις ανάγκες και την κλίση των δύο φύλων θα τονίζεται στα κορίτσια περισσότερο το διακοσμητικό στοιχείο και στ' αγόρια η γραμμική ιχνογραφία»*<sup>308</sup>.

Όπως στο μάθημα της Χειροτεχνίας, έτσι και στην ιχνογραφία, ο Δελμούζος τονίζει πόσο σημαντική είναι η σύνδεσή της με τα ιστορικοφιλολογικά μαθήματα. Ο καθηγητής δανειζόταν θέματα από την αρχαία και βυζαντινή τέχνη (επίσης, μελετούσαν και έργα της λαϊκής τέχνης) με αποτέλεσμα οι μαθητές να κατανοούν καλύτερα τα φιλολογικά μαθήματα<sup>309</sup>.

### 3.2.11 Η Χειροτεχνία

Σκοπός του μαθήματος της χειροτεχνίας ήταν να *«γυμνάση το δασκαλιστή στους χειροτεχνικούς κλάδους του δημοτικού σχολείου έτσι που να μπορέση να τους διδάξει αποτελεσματικά. Να τον γυμνάσει όμως με τρόπο που μαζί με τις χειροτεχνικές δεξιότητες να του μορφώσει και τη βούληση, την ευσυνειδησία και την ακρίβεια στη δουλειά του, την καλαισθησία του, ακόμα και στα πιο κοινά πράγματα, και, τέλος, το*

---

<sup>307</sup> Όπ. π., σ. 106.

<sup>308</sup> Όπ. π., σ. 106.

<sup>309</sup> Για το μάθημα της ιχνογραφίας και της χειροτεχνίας ο Δελμούζος πρότεινε στους καθηγητές τα βιβλία της Χατζημιχάλη «Ελληνική Λαϊκή τέχνη» και «Υποδείγματα ελληνικής διακοσμητικής»

*πραχτικό και ομαδικό πνεύμα»<sup>310</sup>.*

Επιπρόσθετα, μέσω του μαθήματος αυτού επιδιωκόταν «να ετοιμαστούν οι δασκαλιστές έτσι που να μπορούν αργότερα μόνοι τους ν' αντικρύζουν διάφορες πρόχειρες ανάγκες του σχολείου τους, και οι πιο ικανοί απ' αυτούς να είναι σε θέση να διδάξουν και σ' επιμορφωτικά σχολεία, όταν θα βρεθούν σε τέτοια ανάγκη»<sup>311</sup>.

Το περιεχόμενο του μαθήματος διορθωνόταν ως εξής:

Στην Α' τάξη (2 ώρες διδασκαλίας):

- Για τ' αγόρια: Πλαστική: γεωμετρικά σχήματα. Από τη μνήμη τους και από το φυσικό: καρπούς ανάγλυφους, ανάγλυφα φύλλων και καρπών. Στοιχεία χαρτογραφίας.
- Για τα κορίτσια: Κοπτική και ραπτική. (Κοινή για τ' αγόρια και τα κορίτσια η βιβλιοδετική)

Στη Β' τάξη (2 ώρες διδασκαλίας):

- Για τ' αγόρια: Πλαστική: ανάγλυφα με συνδυασμό από κλάδους , φύλλα και καρπούς. Ανάγλυφα ζώων. Ελεύθερες συνθέσεις και αγγεία. Γεωγραφικοί χάρτες και αμμοτεχνία
- Για τα κορίτσια: Κοπτική και ραπτική. (Κοινή για τ' αγόρια και τα κορίτσια η βιβλιοδετική)

Στη Γ' τάξη (2 ώρες διδασκαλίας):

- Για τ' αγόρια: Ξυλοτεχνία (αφού συνηθίσουν πρώτα τα παιδιά να ισιώνουν ένα ξύλο, να φτιάχνουν ρίγες, να δένουν τα ξύλα μεταξύ τους με διάφορους τρόπους, αρχίζουν έπειτα απλά κουτιά, εργαλεία, και στο απόγευμα εργασίας διορθώνουν διάφορα σχολικά έπιπλα)
- Για τα κορίτσια: Κοπτική και ραπτική (το πρώτο εξάμηνο). Πλαστική (το δεύτερο εξάμηνο-όπως τ' αγόρια στην Α' τάξη). Κοινό απόγευμα εργασίας.

Στη Δ' τάξη (1 ώρα διδασκαλίας):

- Το πρώτο εξάμηνο για τα αγόρια: Ξυλοτεχνία (ατομικά και ομαδικά έργα με ελεύθερη εκλογή). Στο απόγευμα εργασίας διορθώνουν

---

<sup>310</sup> Όπ. π., σ. 107.

<sup>311</sup> Όπ. π., σ. 107.



σχολικά έπιπλα.

- Το πρώτο εξάμηνο για τα κορίτσια: Πλαστική (όπως τ' αγόρια στην Α' και Β' τάξη). Γεωγραφικοί χάρτες.
- Το δεύτερο εξάμηνο: κοινή χαρτοτεχνία σε αγόρια και κορίτσια (αναπτύγματα όλων των στερεών, κουτιά, χαρτοθήκες κλπ.) Κοινό απόγευμα εργασίας.

Στην Ε' τάξη (1 ώρα διδασκαλίας):

- Άσκηση στη χειροτεχνία του δημοτικού: οικοδομές, χαρτοτεχνική, δίπλωμα χαρτιού κλπ. Ασκήσεις στα πρότυπα<sup>312</sup>.

Για να επιτευχθούν οι στόχοι που είχαν τεθεί για το μάθημα της χειροτεχνίας, ο καθηγητής φρόντιζε να μην τους επιβαρύνει μ' ένα μεγάλο αριθμό έργων, αλλά να δουλεύουν ένα περιορισμένο αριθμό, προκειμένου οι μαθητές να δουλεύουν το υλικό τους όσο το δυνατόν καλύτερα. Επιπλέον, απαραίτητη ήταν η συστηματική εργασία και εξάσκηση των μαθητών σε κάθε τομέα, αλλά και «να παίρνουν συχνά για θέμα έργα ομαδικά και αντικείμενα χρήσιμα στη ζωή»<sup>313</sup>. Γι' αυτό και οι μαθητές πολλά θέματα τα αντλούσαν από τα απογεύματα εργασίας και τις σχολικές γιορτές.

### 3.2.12 Η Ωδική και η Μουσική

Το μάθημα της μουσικής διδασκόταν και στις πέντε τάξεις του διδασκαλείου. Σκοπός του μαθήματος ήταν «να καλλιεργήσει στους διδασκαλιστές το φυσικό εκφραστικό μέσο του τόνου, να τους μορφώσει το αυτί, τη φωνή, το μουσικό και γενικά το καλαισθητικό τους συναίσθημα· ύστερα να τους γνωρίσει ένα μέρος από τον πολιτισμό μας και να τους ετοιμάσει έτσι, που να μπορούν να διδάξουν το σχετικό μάθημα στο δημοτικό σχολείο όπως πρέπει»<sup>314</sup>. Για την επίτευξη του σκοπού του μαθήματος ο Δελμούζος θεωρούσε ότι πρέπει σταδιακά ο μαθητής να επιτύχει κάποιους επιμέρους στόχους, ώστε να φτάσει στο τελικό αποτέλεσμα. Συγκεκριμένα, ο μαθητής είναι απαραίτητο «να μάθει τη γλώσσα της μουσικής και να δουλέψει τη φωνή του σε σημείο που να μπορεί να διαβάσει καλά και τα δυσκολότερα σχολικά τραγούδια και να τα τραγουδά σωστά, εκφραστικά και ωραία. Να συνηθίσει ν' αναλύει

<sup>312</sup> Όπ. π., σ. 108-109.

<sup>313</sup> Όπ. π., σ. 107.

<sup>314</sup> Όπ. π., σ. 109.

*και να αισθάνεται ένα τραγούδι σαν έκφραση ψυχικής ανάγκης (...) Να γνωρίση τα πιο χαρακτηριστικά έργα από τη νεοελληνική μουσική, και προπάντων τα δημοτικά τραγούδια (...) Και τέλος να συνηθίση να παίζει ένα απλό τραγούδι στο βιολί ή στο πιάνο ή στο αρμόνιο»<sup>315</sup>.*

Το περιεχόμενο του μαθήματος είχε ως εξής:

Στην Α' τάξη (δυόμισι ώρες διδασκαλίας)

- Στοιχεία από τη θεωρία της μουσικής
- Μελωδικά γυμνάσματα από το Solfège Lemoine I, No 1-80.
- Απλά γυμνάσματα γραφής (την τελευταία τριμηνία μονόφωνα σχολικά τραγούδια κι εύκολα δημοτικά)

Στην Β' τάξη (δυόμισι ώρες διδασκαλίας)

- Από τη θεωρία της μουσικής: «κλίμακες μείζονες και ελάσσονες»
- Μελωδικά γυμνάσματα από το Solfège Lemoine I.
- Δυσκολότερα γυμνάσματα γραφής
- Δίφωνα τραγούδια
- Δημοτικά τραγούδια

Στην Γ' τάξη (δυόμισι ώρες διδασκαλίας)

- Όλη η θεωρία της μουσικής. Γυμνάσματα δίφωνα και τρίφωνα
- Το κλειδί του fa. Ρυθμικά γυμνάσματα
- Υπαγόρευση μουσικής. Τραγούδια δίφωνα και τρίφωνα
- Αρχαία χορικά
- Εκκλησιαστική μουσική (τα έργα δινόταν γραμμένα στη σύγχρονη μουσική γραφή και όχι στη βυζαντινή που ήταν πιο δύσκολη και χρειαζόταν περισσότερο χρόνο εκμάθησής της)

Στην Δ' τάξη (μία ώρα διδασκαλίας)

- Δυσκολότερα τρίφωνα τραγούδια
- Αρχαία χορικά
- Ασκήσεις στο διάβασμα και το γράψιμο
- Εκκλησιαστική μουσική

---

<sup>315</sup> Όπ. π., σσ. 109-110.

Στην Ε' τάξη (μία ώρα διδασκαλίας)

- Τα τραγούδια των προτύπων- ασκήσεις στα πρότυπα
- Οργανική μουσική (πιάνο, αρμόνιο ή βιολί)<sup>316</sup>

Για την επιλογή των μουσικών οργάνων πάνω στα οποία θα εξασκούνταν τα παιδιά, έγινε μία διεξοδική συζήτηση ανάμεσα στους καθηγητές. Στο τέλος συμφώνησαν ότι τα παιδιά που θα είχαν κάποια μουσική κλίση θα μάθαιναν βιολί, ενώ τα υπόλοιπα θα εξασκούνταν στο πιάνο ή το αρμόνιο<sup>317</sup>.

Ο Δελμούζος δεν αφήνει το μάθημα της μουσικής να είναι αποκομμένο από την καθημερινή ζωή. Αντιλαμβάνεται ότι η απόκτηση μουσικής παιδείας είναι συνδυασμός θεωρητικών γνώσεων, αλλά και κάποιων δραστηριοτήτων, γι' αυτό και θεωρεί απαραίτητη την παρακολούθηση συναυλιών, πριν από τις οποίες θα προηγείται μελέτη των έργων. Παράλληλα τέτοιου είδους δραστηριότητες ήθελε να τις συνδέει άμεσα με τη σχολική ζωή, μέσω της σύστασης μίας χορωδίας ή μίας ορχήστρας.

Τέλος, στο πλαίσιο του μαθήματος της ωδικής ήταν και η εκμάθηση ελληνικών χορών, οι οποίοι συνέβαλλαν στο να *«μορφώσει το διδασκαλείο κι ένα άλλο εκφραστικό μέσο του πολιτισμού μας, που με ιδιότυπη πλαστική και ρυθμική μορφή εκφράζει διάφορα κινήματα της ψυχής. Με το χορό θα δυναμώσει στα παιδιά το αίσθημα του ρυθμού, και η σχολική ζωή θα γίνει πλουσιότερη και πιο πειθαρχημένη»*<sup>318</sup>.

### 3.2.13 Η Γυμναστική

Στο Μαράσλειο Διδασκαλείο ο σκοπός του μαθήματος της γυμναστικής είναι διττός. Από τη μία πλευρά επιδιώκεται η επίτευξη ενός πρακτικού σκοπού, δηλαδή το σχολείο επιθυμεί να *«μορφώσει το σώμα των δασκαλιστών σε τρόπο που να είναι γερό,*

<sup>316</sup> Όπ. π., σσ. 110-111.

<sup>317</sup> *«το βιολί το θέλουν μονάχα για όσους έχουν κάποια κλίση· γιατί αν δεν παίζεται καλά, γρατσουνίζει και παραμορφώνει το τραγούδι. Όλα τ' άλλα παιδιά να κάνουν πιάνο ή αρμόνιο.. γιατί οι τόνοι τους είναι έτσι ωρισμένοι, που και ολότελα μηχανικά αν παίζει κανείς, βοηθάει πολύ το τραγούδι χωρίς να σκίζει το αυτί. Το μαντολίνο πάλι που ορίζει ο νόμος 3180 κοντά στ' άλλα τρία όργανα το βρίσκουν άχρηστο για τη διδασκαλία του τραγουδιού»,* όπ. π., σ. 112.

<sup>318</sup> Όπ. π., σ. 110.

κανονικό και ωραίο` να τους δυναμώσει την ανάγκη και να τους μάθη την τέχνη να το συντηρούν και αργότερα έτσι, και ακόμα να τους συνηθίσει να γυμνάζουν όπως πρέπει τα παιδιά του δημοτικού σχολείου»<sup>319</sup> και από την άλλη μεριά να «μορφώσει κι αυτή από τη δική της μεριά τον κοινωνικό άνθρωπο, τη βούληση, την πρωτοβουλία και την αυτοπεποίθησή του, το αίσθημα του ρυθμού, το πνεύμα της τάξης και της πειθαρχίας, και να δυναμώσει την αγάπη στη φυσική ζωή, τη χαρά της ζωής»<sup>320</sup>.

Για τον Δελμούζο η άσκηση των μαθητών έπρεπε να είναι το κέντρο της σχολικής ζωής. Αποτελούσε βασικό στοιχείο, ώστε να δημιουργήσουν οι μαθητές ολοκληρωμένες προσωπικότητες, συνολικά αυθύπαρκτες, τόσο πνευματικά και ηθικά, όσο και σωματικά. Στην επίτευξη αυτού του στόχου καθοριστικό ρόλο έπαιζε ο ειδικός καθηγητής, τόσο με την καθοδήγηση των μαθητών, όσο και με τη συνεργασία του με τους υπόλοιπους καθηγητές.

Το μάθημα της γυμναστικής γινόταν δύομισι ώρες την εβδομάδα<sup>321</sup>, αλλά και στα ελεύθερα απογεύματα οι μαθητές είχαν την ευκαιρία σε κάποιες ξεχωριστές ώρες να κάνουν κάποιες ασκήσεις, οι οποίες ήταν προσαρμοσμένες στον κάθε μαθητή.

Το μάθημα της γυμναστικής περιλάμβανε συστηματικές γυμναστικές ασκήσεις, ομαδικές και ατομικές, διεξοδική ανάλυση από τον καθηγητή του σκοπού και της ωφέλειας της κάθε άσκησης, ρυθμικά γυμνάσματα (συνδυασμός μουσικής και γυμναστικής), παιχνίδια<sup>322</sup> (ελληνικά και ξένα), ομαδικούς αγώνες, κολύμπι, σκοποβολή<sup>323</sup>, ειδικές προσκοπικές εκδρομές και ασκήσεις μέσα στα πρότυπα<sup>324</sup>.

Στο μάθημα της γυμναστικής συμμετείχαν και τα αγόρια και τα κορίτσια, αφού, όπως αναφέρει ο Δελμούζος, ο στόχος είναι κοινός και για τους μεν και για τις δε- πλην κάποιων γυμνασμάτων που ήταν μόνο για τ' αγόρια (τα κορίτσια έπαιρναν μέρος και στον προσκοπισμό).

---

<sup>319</sup> Όπ. π., σ. 112.

<sup>320</sup> Όπ. π., σ. 112.

<sup>321</sup> Οι ευκαιρίες, βέβαια, για άσκηση δεν έλειπαν στο Μαράσλειο Διδασκαλείο, αφού υπήρχαν τα ειδικά προσκοπικά απογεύματα (γινόταν κάθε 15 μέρες και αφορούσε στους μαθητές των τεσσάρων πρώτων τάξεων), το απόγευμα εργασίας, οι εκδρομές.

<sup>322</sup> «ένας από τους σκοπούς του Μαράσλειου είναι να μελετηθούν εκτός από τα δημοτικά τραγούδια ακόμα και τα νεοελληνικά παιχνίδια, και απ' αυτά να πάρη το σχολείο μας και να καλλιεργήσει όσα ταιριάζουν και βοηθούν το σκοπό του.», όπ. π., σ. 113.

<sup>323</sup> Με αφορμή τη σκοποβολή ο Δελμούζος γράφει: «εκτός από τη σκοποβολή που η σημασία της είναι γενικότερη, δε βάζομε στο πρόγραμμα ειδικές στρατιωτικές ασκήσεις` γιατί και η σημασία τους είναι περιωρισμένη και το πνευμα τους συχνά αντίθετο με το σχολικό` και ακόμα γιατί πολύ εύκολα μπορεί να τις μάθη, όταν έρθη ο καιρός, κάθε άνθρωπος μορφωμένος και γυμνασμένος καλά», όπ. π., σσ. 113-114.

<sup>324</sup> Όπ. π., σ. 113.

### 3.2.14 Η Ξένη Γλώσσα

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος θεωρούσε απαραίτητο εφόδιο για το νέο εκπαιδευτικό την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας, «έτσι όμως δε θ' αποκτήση μονάχα ένα μέσο πολύτιμο για το επαγγελματικό του έργο και γενικότερα για την αυτοπαιδαγώγησή του, παρά και τη δική του γλώσσα θα τη νιώση βαθύτερα και τον πνευματικό του ορίζοντα θα πλατύνη, άμα γνωρίση τον ξένο πολιτισμό»<sup>325</sup>. Ο Δελμούζος πίστευε ότι ο μαθητής πρέπει να μάθει μία γλώσσα «ενός ανώτερου πολιτισμού» και «να έχει σπουδαία βοηθήματα για το έργο του δασκάλου»<sup>326</sup>.

Ενώ στο Παρθεναγωγείο του Βόλου η γαλλική γλώσσα αποτελούσε προτεραιότητα για την ολοκληρωμένη μόρφωση των κοριτσιών και την κύρια ξένη γλώσσα – ακολουθώντας τις επιταγές των αντιλήψεων της αστικής τάξης για την ενδεδειγμένη μόρφωση των κοριτσιών- ,στο Μαράσλειο ο Δελμούζος βάζει σε προτεραιότητα τη Γερμανική, έπειτα την Αγγλική και τρίτη τη Γαλλική. Αυτές ήταν οι εναλλακτικές των μαθητών, από τις οποίες ο κάθε μαθητής μπορούσε να επιλέξει ελεύθερα την ξένη γλώσσα της αρεσκείας του. Ο Δελμούζος θα αναφέρει: «την ξένη γλώσσα πρέπει να τη μάθης σα γλώσσα ζωντανή αρχίζοντας με άμεση εποπτική διδασκαλία. Σιγά σιγά όμως πρέπει να του γίνη συνειδητός ο γραμματικός της μηχανισμός, κι από νωρίς να συνηθίση να δουλεύη με τη βοήθεια του λεξικού σε κείμενα απλά μα χαρακτηριστικά για τον πολιτισμό της ξένης χώρας, και στις μεγαλύτερες μάλιστα τάξεις και σε ειδικά παιδαγωγικά βιβλία»<sup>327</sup>.

Το μάθημα διδασκόταν 4 ώρες στην Α' τάξη και 3 σ' όλες τις επόμενες τάξεις. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η σχολική ζωή του Μαρασλείου έδινε πολλές ευκαιρίες στους μαθητές να εξασκούν την ξένη γλώσσα που επέλεγαν.

### 3.2.15 Μαθήματα Επιλογής

Ένα από τα βασικά μελήματα του Δελμούζου ήταν να περιοριστούν τα κοινά υποχρεωτικά μαθήματα τόσο, ώστε να μένουν αρκετές ώρες την εβδομάδα για να επιλέξει ο μαθητής μαθήματα-δραστηριότητες απ' όποιον από τους δύο κλάδους- ιστορικοφιλολογικό και φυσιογνωστικό- προτιμούσαν. Στο τέλος δεν κατάφερε να

<sup>325</sup> Όπ. π., σ. 95.

<sup>326</sup> Όπ. π., σ. 95.

<sup>327</sup> Όπ. π., σ. 95-96.

δώσει όσες ώρες επιθυμούσε και τελικά στο πρόγραμμα ορίστηκε τα μαθήματα επιλογής να είναι 8 ώρες εβδομαδιαίως. Για τον χωρισμό των ωρών ο Δελμούζος έγραφε: «τις ελεύθερες αυτές ώρες τις κανονίσαμε έτσι: τις μοιράζουμε στις τέσσερες μόνο τελευταίες τάξεις του διδασκαλείου, γιατί στην πρώτη τάξη δεν μπορεί να γίνη λόγος για ελεύθερη εκλογή των παιδιών, αφού ούτε εμείς τα έχουμε ακόμα δοκιμάσει, ούτε και τα ίδια ξέρουν τον εαυτό τους, ύστερα μάλιστα από την εργασία του ελληνικού σχολείου. Και η εκλογή, για να είναι γόνιμη, δεν πρέπει να είναι τυχαία και της στιγμής παρά να στηρίζεται σε σταθερά ενδιαφέροντα των παιδιών και όχι σε παροδικά.»<sup>328</sup>.

Στη Β', τη Γ' και τη Δ' τάξη η επιλογή των μαθημάτων γινόταν είτε από τα ιστοριοφιλογολικά μαθήματα είτε από τα φυσιογνωστικά. Για το περιεχόμενο των δύο κύκλων ο Δελμούζος αναφέρει: «...ιστοριοφιλογολικό κύκλο τον περιορίζουμε στη φιλολογία και γλώσσα, και το φυσιογνωστικό στη φυσική και τη χημεία. Στη φιλολογία πάλι και γλώσσα επιμένουμε προπάντων στην αρχαία, και για τη μορφωτική εργασία που έχει η σχετική εργασία και γιατί στο κοινό πρόγραμμα δώσαμε αρκετές ώρες για τα νεοελληνικά. Έτσι όσoι θ' ακολουθήσουν τον κύκλο αυτό θα μελετήσουν στο πρωτότυπο μέρη από τον Πλάτωνα, ίσως και το Δημοσθένη. Εκτός όμως απ' αυτά μπορούν στις τελευταίες τάξεις να διαβάσουν σε μετάφραση έργα του Αισχύλου και έργα από τις ξένες λογοτεχνίες και ν' απλωθούν στη νεοελληνική λογοτεχνία περισσότερο απ' ό,τι γίνεται στην κοινή διδασκαλία. Όσοι θ' ακολουθήσουν τον κύκλο των φυσιογνωστικών θα εργαστούν συστηματικά στα εργαστήρια της φυσικής και χημείας και μπορούν ακόμα να γνωρίσουν στο έργο τους ένα δυό από τους μεγάλους φυσιοδίφες»<sup>329</sup>.

Ο κάθε μαθητής εργαζόταν δύο ώρες εβδομαδιαίως σε κάποιο μάθημα από τον ένα ή τον άλλο κύκλο. Για τα τεχνικά μαθήματα ο Δελμούζος αναφέρει: «Αφήνομε έξω τα τεχνικά, πρώτα γιατί νομίζουμε αρκετά τα στοιχεία και τις ώρες που δίνει γι' αυτά το πρόγραμμα, όπως και τις ευκαιρίες που θα βρίσκη το παιδί στη σχολική ζωή για τέτοιες εργασίες»<sup>330</sup>.

Στην Ε' τάξη προσέθεσαν ένα, τρίτο κύκλο, τον κύκλο των παιδαγωγικών, «όσα παιδιά θέλουν μπορούν ν' αφήσουν τον κλάδο που ακολουθούσαν ως τώρα και να δουλέψουν ιδιαίτερα δυό ώρες την εβδομάδα σε παιδαγωγικά και ψυχολογικά

---

<sup>328</sup> Όπ. π., σ. 115.

<sup>329</sup> Όπ. π., σσ. 116-117.

<sup>330</sup> Όπ. π., σ. 115.

προβλήματα»<sup>331</sup>.

### 3.3 Η Σχολική Ζωή στο Μαράσλειο

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος θα γράψει για τη σχολική ζωή: «...το πρόγραμμα ενός σχολείου είναι βέβαια μέσο σπουδαίο, μονάχο του όμως είναι ανώφελο χωρίς τη σωστή μέθοδο και τη σωστή σχολική ζωή. Κυρίως με τη μέθοδο και τη σχολική ζωή θα μορφώσουμε το παιδί...»<sup>332</sup>. Ο Δελμούζος βέβαια αναφερόταν σε μία σχολική ζωή όπου κέντρο θα ήταν τα παιδιά, θα υπήρχε ελευθερία έκφρασης, δυνατότητες επιλογών, σύνδεση με την πραγματικότητα, χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει ότι θα οδηγούνται οι μαθητές σε ασυδοσία και γενικά ότι δε θα υπήρχαν όρια.

Στο Μαράσλειο Διδασκαλείο η σχολική ζωή είναι πλούσια σε δραστηριότητες και υπάρχει πολύ καλή οργάνωση. Υπάρχει έντονη σχολική, αλλά και εξωσχολική ζωή και οι δραστηριότητες έχουν εμπλουτιστεί σ' έναν πολύ μεγάλο βαθμό εν συγκρίσει με το Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Βόλου.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος προσπάθησε να οργανώσει, από τις πρώτες κιόλας μέρες που ανέλαβε τη διεύθυνση στο Μαράσλειο, τη σχολική ζωή στο Διδασκαλείο με τον αρτιότερο τρόπο. Από αυτήν την προσπάθεια δεν άφησε έξω το διδακτικό προσωπικό (δεν έκανε κανένα διαχωρισμό στους εκπαιδευτικούς, όλοι είχαν λόγο, και οι δημοδιδάσκαλοι και οι καθηγητές).

Ξεκίνησε από τα πιο απλά και πρακτικά θέματα, όπως ήταν η οργάνωση της τάξης και η επιλογή επιμελητών, «*Αφήσαμε τα ίδια τα παιδιά να ορίσουν όποιους ήθελαν, κι αλήθεια έβγαλαν τους καλύτερους*»<sup>333</sup>. Η κάθε τάξη είχε δική της οντότητα και λειτουργούσε ως μία μικρή κοινότητα μέσα σε μία μεγαλύτερη, που ήταν το σχολείο. Κάθε μήνα εκλεγόταν μία τριμελής επιτροπή (πρόεδρος, ταμίας και ένα μέλος)<sup>334</sup> και αυτή η επιτροπή φρόντιζε για την ευρυθμία της τάξης και την κάλυψη των αναγκών τους<sup>335</sup>. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μ. Παπαμαύρος «όλοι στο

<sup>331</sup> Όπ. π., σ. 116.

<sup>332</sup> Όπ. π., σ. 74.

<sup>333</sup> Όπ. π., σ. 134.

<sup>334</sup> Το δεύτερο χρόνο της λειτουργίας του Μαράσλειου Διδασκαλείου θ' αλλάξουν κάποια πράγματα στην οργάνωση και τη διοίκηση της κοινότητας, με σκοπό να προωθηθεί η ομαδική ευθύνη και να περιοριστεί κάπως η ατομική πρωτοβουλία.

<sup>335</sup> Στο πλαίσιο αυτό συνέλεγαν κάθε μήνα κάποια χρήματα, προκειμένου να καλύψουν διάφορες ανάγκες τους, όπως μικροδιορθώσεις στην τάξη, εκδρομές, το μερίδιο της τάξης

διδασκαλείο, παιδιά και δάσκαλοι, είμαστε μία κοινότητα. Αντιπρόσωπός της ήταν ο πρόεδρος, ένας μαθητής από μεγαλύτερη τάξη»<sup>336</sup>. Από εκεί και πέρα υπήρχαν οι αξιωματούχοι (χαρακτηρισμός που δεν άρεσε και στους εκπαιδευτικούς, συγκεκριμένα τον έβρισκαν «πολύ άσχημο», αλλά δεν μπόρεσαν να βρουν κάποιον πιο κατάλληλο<sup>337</sup>), οι οποίοι είχαν αναλάβει εθελοντικά κάποιες εργασίες του σχολείου, «τον πρώτο χρόνο όριζε η κοινότητα κάθε 15 μέρες δύο αξιωματούχους για την καθαριότητα του σχολείου, δύο για τον κήπο και δύο για την είσοδο κι έξοδο των παιδιών στα διαλείμματα»<sup>338</sup>.

Κάθε δεύτερη ή τρίτη εβδομάδα πραγματοποιούνταν γενική συνεδρίαση από όλη την κοινότητα του διδασκαλείου, «προσωπικό και παιδιά κάθονταν όλοι μαζί, απέναντί τους ο πρόεδρος και κοντά του ο διευθυντής του Μαρασλείου»<sup>339</sup>. Δύο μαθητές ορίζονταν, για να κρατούν τα πρακτικά της συνεδρίασης, και κάθε φορά διαβάζονταν τα πρακτικά της προηγούμενης. Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης γινόταν μία γενική και ολοκληρωμένη αξιολόγηση του έργου του διδασκαλείου και στη συνέχεια προχωρούσαν στην εκλογή των νέων αξιωματούχων. Έπειτα, οι επιτροπές των τάξεων- συγκεκριμένα κάποιος εκπρόσωπος από κάθε επιτροπή- ανακοίνωναν τις αποφάσεις που είχαν πάρει σχετικά με θέματα που αφορούσαν όλο το σχολείο, κατέθεταν τις απόψεις τους για προηγούμενα προβλήματα που είχαν τεθεί και, τέλος, αναφέρονταν σε προβλήματα ή ελλείψεις που υπήρχαν. Στη συνέχεια, το λόγο έπαιρναν τα μέλη που είχαν δηλώσει ήδη την επιθυμία τους να μιλήσουν. Τέλος, ακολουθούσε συζήτηση για τις προτάσεις που κατέθεταν τα παιδιά και οι εκπαιδευτικοί. Προηγούνταν, βέβαια, αξιολόγηση της πρότασης για το αν έπρεπε να συζητηθεί ή όχι. Κάθε μέλος είχε δικαίωμα να μιλήσει για τις προτάσεις και να προσθέσει κάτι υπέρ ή κατά τους.

Ένα από τα σημαντικά γεγονότα της σχολικής κοινότητας του Μαρασλείου ήταν το συσσίτιο. Τα περισσότερα παιδιά στο Μαρασλείο ήταν πολύ φτωχά, «μερικά μάλιστα είχαν μια φτώχεια απελπιστική»<sup>340</sup>. Τα ίδια τα παιδιά, αντιλαμβανόμενα την τραγικότητα της κατάστασης, θα ζητήσουν από τον υποδιευθυντή να γίνει το συσσίτιο<sup>341</sup> και τα ίδια θ' αναλάβουν τη διεκπεραίωσή του. Σε μία εβδομάδα το

---

στις γιορτές, αλλά και να βοηθήσουν κάποιο συμμαθητή τους που είχε ανάγκη.

<sup>336</sup> Όπ. π., σ. 139.

<sup>337</sup> Όπ. π., σ. 140.

<sup>338</sup> Όπ. π., σ. 140.

<sup>339</sup> Όπ. π., σ. 141.

<sup>340</sup> Όπ. π., σ. 151.

<sup>341</sup> «Το συσσίτιο το θέλαμε ακόμα, γιατί σ' αυτό θα είχαμε ένα σπουδαίο κέντρο για τη σχολική



συσσίτιο ξεκίνησε και όλη η εργασία (εύρεση χρημάτων, αγορά τροφίμων, προετοιμασία, μαγείρεμα, σερβίρισμα κλπ.) γινόταν από τα παιδιά και το «συσσίτιο λειτουργούσε κανονικώτατα»<sup>342</sup>. Ο Παπαμαύρος θα συμπληρώσει: «το συσσίτιο είχε γίνει κέντρο ζωής, κοινοτικής ζωής. Εκεί έβλεπες την αφοσίωση του καθενός για το γενικό καλό· τα κορίτσια σερβίριζαν με προθυμία, το καθένα με τη σειρά του, και τα αγόρια φρόντιζαν να μας αγοράζουν όσο μπορούσαν καλύτερα τρόφιμα. Έτσι γνώριζαν και την αγορά, και μαζί μ' αυτό ένα μεγάλο μέρος από την πραχτική ζωή»<sup>343</sup>. Δυστυχώς το συσσίτιο θα γίνει μόνο την πρώτη χρονιά παρά τις προσπάθειες όλων των εμπλεκομένων.

Στα μέσα της πρώτης χρονιάς θα δημιουργηθεί ένα γραφείο αλληλογραφίας. Σκοπός του γραφείου ήταν: «α) να έχει η κοινότητα ένα κέντρο να επικοινωνή με τα παλιά της μέλη, όταν θα αποφοιτούσαν από το Μαράσλειο, να τα παρακολουθή στη δράση τους και να τα βοηθά, όταν χρειάζονται βοήθεια και οδηγία· β) ν' αλληλογραφή στην ανάγκη με ξένα πρόσωπα ή και με αρχές από μέρους της κοινότητας για καταλύματα π.χ. στις εκδρομές μας κ.τ.λ. και γ) να φέρνουν σ' επαφή το δικό μας διδασκαλείο με άλλα σχολικά ιδρύματα, δικά μας ή ξένα»<sup>344</sup>. Οι μαθητές αλληλογραφούσαν με μαθητές άλλων διδασκαλείων για θέματα κυρίως επιστημονικά «που πολλά τους βέβαια ήταν ανώτερα από τη δύναμή τους»<sup>345</sup>. Στην αρχή αντιμετώπισαν κάποιες δυσκολίες τις οποίες αντιμετώπισαν και έλυσαν το δεύτερο χρόνο. Στο σχολείο λειτουργούσε, επίσης, μία πολύ καλή βιβλιοθήκη μ' ένα μεγάλο αναγνωστήριο.

Από τον δεύτερο κιόλας χρόνο η σχολική ζωή του Μαράσλειου Διδασκαλείου θα εμπλουτιστεί με νέους θεσμούς, όπως οι μαθητικές ομάδες (χώριζαν τα παιδιά σε ομάδες και κάθε μία είχε για αρχηγό κάποιον καθηγητή<sup>346</sup>), τα απογεύματα γονέων (μία φορά το μήνα καλούσαν τους γονείς όλων των μαθητών και τους ενημέρωναν για την πορεία των παιδιών τους, τη μέθοδο διδασκαλίας του διδασκαλείου και παράλληλα τους ζητούσαν περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή των παιδιών εκτός του σχολείου), τα απογεύματα εργασίας (ένα απόγευμα την εβδομάδα οι μαθητές

---

μας ζωή, τα παιδιά θα έμεναν περισσότερο καιρό μέσα στο σχολείο, και θα τα κρατούσαμε μακριά από τα βρώμικα μαγέρικα όπου σύχναζαν το μεσημέρι.», όπ. π., σ. 152.

<sup>342</sup> Όπ. π., σ. 153.

<sup>343</sup> Όπ. π., σ. 153-154.

<sup>344</sup> Όπ. π., σ. 159.

<sup>345</sup> Όπ. π., σ. 159.

<sup>346</sup> «Ένα από τα κύρια έργα του ομαδάρχη ήταν να μάθω, και να μπορούσε να ιδή από κοντά τους όρους που ζούσαν οι δασκαλιστές, προπάντων όσοι δεν είχαν στην Αθήνα τα σπίτια τους», όπ. π., σ. 167.

μαζί με το προσωπικό εργαζόταν δύο ώρες για το σχολείο και τις ανάγκες του<sup>347</sup>), το περιοδικό (αφού κατάφεραν να ξεπεράσουν όλες τις δυσκολίες που έχει ένα τέτοιο εγχείρημα, το πρώτο φυλλάδιο κυκλοφόρησε τελικά τον τρίτο χρόνο, τον Ιανουάριο του 1925).

Ένας από τους καινοτόμους θεσμούς που θέσπισαν στο Μαράσλειο ήταν το παιδικό δικαστήριο. Με αφορμή μια παρεξήγηση που έγινε για κάποια τιμωρία, η κοινότητα πρότεινε να επιλέγει η ίδια το είδος της τιμωρίας που θα επέβαλε σε περίπτωση που κάποιο μέλος έκανε κάποιο παράπτωμα. Η μορφή που θα είχε το παιδικό δικαστήριο συζητήθηκε πολύ αφού «...το παιδικό δικαστήριο σ' ένα σχολείο είναι δίκικο μαχαίρι. Τονώνει βέβαια στα παιδιά το αίσθημα της δικαιοσύνης που έχουν μέσα τους, μορφώνει το ηθικό θάρρος και το αίσθημα της ευθύνης, δυναμώνει την ιδέα του χρέους και τη σκληρότητα στον εαυτό τους, τα συνηθίζει να διστάζουν όπου πρέπει και να ζυγιάζουν μ' ευσυνειδησία κι από πολλές μεριές μια πράξη στα ελατήρια και τις συνέπειές της. Γι' αυτό όμως χρειάζεται το χέρι που να οδηγεί, και χρειάζονται ακόμα όρια στη δικαιοδοσία ανάλογα με την ωριμότητα των παιδιών. Ανάλογα μ' αυτή θα πλαταίνουν και τα όρια, ίσα με το σημείο όμως που το χαράζει η μεγαλύτερη πείρα και ευθύνη του προσωπικού»<sup>348</sup>. Αφού καθορίστηκαν τα όρια και οι προϋποθέσεις λειτουργίας του, η κοινότητα όρισε έξι δασκαλιστές- δύο από κάθε τάξη- και ένα μέλος από το προσωπικό για σύμβουλο. Το παιδικό δικαστήριο, βέβαια, υπόκειντο σε κάποιους περιορισμούς. Καταρχάς, για να ξεκινήσει η διαδικασία ήταν απαραίτητη η παρουσία κάποιου μέλους από το προσωπικό. Κατά δεύτερον, το παιδικό δικαστήριο μπορούσε ν' ασχοληθεί μόνο με υποθέσεις, τις οποίες θα τις προωθούσε η διεύθυνση. Τέλος, η ποινή, την οποία θα αποφάσιζε το παιδικό δικαστήριο να επιβάλει, θα μπορούσε να επιβληθεί, μόνο κατόπιν εγκρίσεως του διευθυντή και όχι ερήμην του.

Μία από τις σημαντικές καινοτομίες του Μαράσλειου Διδασκαλείου ήταν οι περίπατοι και οι εκδρομές. Στο πλαίσιο των περιπάτων υπήρχε το προσκοπικό απόγευμα, του οποίου κύριος σκοπός ήταν «να συνηθίζουν τα παιδιά την ταχτική και πειθαρχημένη πορεία, και να γυμνάζονται σε προσκοπικές ασκήσεις, που είναι τόσο

---

<sup>347</sup> «...τ' απογέματα της εργασίας δε μας βοηθούν μονάχα να νικήσωμε οικονομικές δυσκολίες και να κρατούμε το σχολειό όπως πρέπει, παρά πλουτίζουν και τη σχολική μας ζωή και μας βοηθούν ακόμα πολύ στη δύσκολη μορφωτική προσπάθεια που έχομε αναλάβει», όπ. π., σ. 179.

<sup>348</sup> Όπ. π., σσ. 183-184.

πολύτιμες για την πραχτική και ψυχική τους ζωή»<sup>349</sup>. Παράλληλα, υπήρχαν οι περίπατοι, οι προαιρετικές εκδρομές, αλλά και οι συστηματικές εκδρομές που γίνονταν κάθε πρώτη του μηνός και ήταν υποχρεωτικές για όλα τα παιδιά του διδασκαλείου. Οι εκδρομές πραγματοποιούνταν για «να γνωρίσουν οι δασκαλιστές καλά την Αττική, και οι άλλες οι πολυήμερες, να γνωρίσουν άλλα μεγάλα και χαρακτηριστικά κομμάτια από την Ελλάδα. Να τα γνωρίσουν από τη γεωγραφική, την ιστορική, την κοινωνική και καλαισθητική τους μεριά»<sup>350</sup>. Επίσης, μια φορά το χρόνο- συνήθως κοντά στο καλοκαίρι- προγραμματιζόταν πολυήμερη εκδρομή σε πιο μακρινά μέρη. Οι εκδρομές στο Μαράσλειο Διδασκαλείο προετοιμάζονταν πολύ καλά. Όταν αποφαιζόταν ο προορισμός της εκδρομής- εκτός από την οργάνωση των πρακτικών θεμάτων, επιλογή τροφίμων κλπ.- «τα παιδιά έπρεπε να κατατοπιστούν καλά στην τοπογραφία καθώς και στην αρχαιολογική ή την ιστορική σημασία που μπορούσε να έχει το ένα και το άλλο μέρος»<sup>351</sup>.

Αναπόσπαστο κομμάτι της σχολικής ζωής του Μαράσλειου Διδασκαλείου ήταν οι σχολικές γιορτές. Η διοργάνωσή τους, όμως, -συγκριτικά με το Παρθεναγωγείο του Βόλου- θ' αλλάξει και δε θα προσιδιάζει στις τυπικές γιορτές που πραγματοποιούσαν τα υπόλοιπα διδασκαλεία. Σχεδόν ολόκληρη η διοργάνωση των γιορτών βασιζόταν στη μαθητική πρωτοβουλία, αφού τα παιδιά όχι μόνο πρωταγωνιστούσαν, αλλά και σκηνοθετούσαν και έγραφαν τα διάφορα σκετς που παρουσίαζαν. Η διοργάνωση αυτών των εορτών βοηθούσαν σε πολύ μεγάλο βαθμό την επίτευξη βασικών μορφωτικών σκοπών, τη σύνδεση με το παρελθόν, αλλά και με την καθημερινή ζωή, την ανάπτυξη της μαθητικής πρωτοβουλίας και αυτενέργειας, αλλά και την επίτευξη μιας επιπλέον επιτυχούς συνεργασίας με τους εκπαιδευτικούς.

### **3.3 Τα «Μαρασλειακά»**

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Αλέξανδρου Δελμούζου από το νέο του πια πόστο και ο αγώνας του για εκπαιδευτικές καινοτομίες δεν έμελλε να κρατήσουν για πολύ. Ο ίδιος θα δει την ιστορία του Βόλου να επαναλαμβάνεται και να βρίσκεται στη θέση του κατηγορουμένου για ακόμα μία φορά.

---

<sup>349</sup> Όπ. π., σ. 188.

<sup>350</sup> Όπ. π., σ. 189.

<sup>351</sup> Όπ. π., σ. 191.

Αυτή τη φορά αφορμή στάθηκε η καταγγελία τριών δασκάλων<sup>352</sup> (του Γεννηματά, του Κάρμα και του Δημητρακόπουλου) του Μαρασλείου Διδασκαλείου σε μία συνεδρίαση του προσωπικού ότι η Ρόζα Ιμβριώτη δίδασκε στο μάθημα της ιστορίας υλιστικές απόψεις<sup>353</sup>. Η καταγγελία δε θ' αργήσει να φτάσει στον Τύπο με αποτέλεσμα το θέμα να πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις. Κατηγορούν τον Αλέξανδρο Δελμούζο για αντεθνική διδασκαλία, κατάργηση ή περιφρόνηση του μαθήματος των θρησκευτικών και καλλιέργεια ηθικής εκλύσεως.

Ο Δελμούζος θα ζητήσει την απομάκρυνση των τριών δασκάλων. Το υπουργείο αναθέτει στον πρόεδρο του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, Δ. Λάμψα, τη διενέργεια ανακρίσεων. Μετά τη διεξαγωγή των ανακρίσεων το πόρισμα είναι σαφές ότι πρόκειται περί αβάσιμων κατηγοριών και έτσι το Υπουργείο θα μεταθέσει τους τρεις δασκάλους. Η υπόθεση, όμως, δεν κλείνει εκεί. Οι δάσκαλοι θα συνεχίσουν τις καταγγελίες εναντίον του Δελμούζου με έγγραφα προς το Υπουργείο Παιδείας και την Ιερά Σύνοδο.

Τον Ιούνιο του 1925 η εξουσία καταλαμβάνεται με πραξικόπημα από τον Θεόδωρο Πάγκαλο και τον Ιανουάριο του 1926 ο Αλέξανδρος Δελμούζος και ο Δημήτρης Γληνός, μαζί με άλλους πέντε εκπαιδευτικούς, απολύονται για «λόγους οικονομικών»<sup>354</sup>.

Τον Φεβρουάριο του 1926 ο υφυπουργός παιδείας Μ. Μανιατόπουλος θα διενεργήσει πέντε ανακριτικές συνεδριάσεις με το προσωπικό του Μαρασλείου Διδασκαλείου, οι οποίες τελικά θα μείνουν ημιτελείς, αφού ο ίδιος παραιτείται. Η Ιερά Σύνοδος, με αφορμή κάποια υπομνήματα που παρέλαβε από διάφορα χριστιανικά σωματεία, ανέθεσε τη διενέργεια ερευνών στον μητροπολίτη Ηλείας. Το πόρισμα από τις έρευνες στάλθηκε στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών. Μ' αφορμή αυτό το πόρισμα ο υπουργός Αιγινήτης θα ζητήσει από τον υποδιευθυντή του Μαρασλείου Παναγιωτίδη να του παραδώσει μία εμπιστευτική έκθεση. Μετά τη λήψη της έκθεσης, ο υπουργός θα διατάξει την κατάρτιση μίας ανακριτικής επιτροπής-με τους Εκπαιδευτικούς Συμβούλους Π. Θεοδορακόπουλο, Α. Παπαζαχαρίου και Σ. Καλλιάφα- η οποία μετά το πέρας κάποιων ανακρίσεων κατέθεσε το πόρισμά της.

<sup>352</sup> Έκπληξη αποτελεί το γεγονός ότι οι δύο από τους τρεις εκπαιδευτικούς ήταν μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

<sup>353</sup> Συγκεκριμένα, όλα ξεκίνησαν όταν σε μία συνεδρίαση της κοινότητας, κάποιοι μαθητές ζήτησαν από την Ιμβριώτη να εκφράσει τη γνώμη της για το βιβλίο του Γ. Κορδάτου «Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821», ένα βιβλίο που προκάλεσε αντιδράσεις.

<sup>354</sup> Α. Δημαράς, όπ. π., σ. 145.

Στο εν λόγω πόρισμα, μεταξύ των άλλων, θα αναφέρουν: «*Η δε υπό των μεταρρυθμιστών εννοούμενη και εφαρμοσθείσα εν τω Μαρασλείω ζωή είναι το κατώτερον είδος της ζωής, το περιλαμβάνον τας χυδαίας αυτής εκδηλώσεις μόνον και οδηγούν εις την διαφθοράν του ήθους...*»<sup>355</sup> και πιο κάτω θα καταλήξουν στο ότι: «*οι μεταρρυθμισταί κατά τας προεκτεθείας ιδίας εαυτών ομολογίας έχουν κομμουνιστικές ροπάς*»<sup>356</sup> και «*εις τα ανωτέρω ιδρύματα (ενν. Μαρασλείο Διδασκαλείο και Παιδαγωγική Ακαδημία) εκαλλιεργείτο δια των προμνημονευθέντων συνεργατών διδασκαλία αντιτιθέμενη προς τα θεμελιώδεις αρχάς της Πολιτείας*»<sup>357</sup>. Η Γενική Ασφάλεια του κράτους θα στείλει τον αποσπασμένο αντεισαγγελέα πρωτοδικών Πεπονή να διερευνήσει την υπόθεση «*από κομμουνιστική άποψη*»<sup>358</sup>. Η έκθεσή του θα κατατεθεί στο Υπουργείο Παιδείας στις 23 Ιουλίου 1926.

Στις 27 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου το υπουργείο Δικαιοσύνης θα αναθέσει νέα ανακριτική διαδικασία στον αρεοπαγίτη Γ. Αντωνακάκη, ο οποίος τον Νοέμβριο του 1926 θα στείλει στο υπουργείο την αθωωτική έκθεσή του, γράφοντας έτσι το τέλος σε μια μελανή σελίδα της εκπαιδευτικής ζωής της χώρας. Ο Γ. Αντωνακάκης θα γράψει στο τέλος του πορίσματός του: «*Τον κ. Αλ. Δελμούζον δεν γνωρίζω προσωπικώς...αλλά τον γνωρίζω από το ήδη έργον του, όπως πιστώως εξεικονίζεται εις την δικογραφίαν. Και ήτο το έργον τούτο εις πολύμοχθος πελώριος πειραματισμός, προς δημιουργίαν καλλιτέρου σχολείου της αύριον δια τα παιδιά της Ελλάδος. Ήτον έργον πλήρες από παλλόμενον θρησκευτικόν αίσθημα, από ζωντανόν αισιόδοξον πατριωτικόν ενθουσιασμόν, έργον το οποίον, και δια τον έχοντα επιφυλάξεις ως προς την χρησιμοποίηθεισαν ακράτως δημοτικήν γλώσσαν, ήτον άξιον καλύτερας τύχης. Κατέκτησεν όλην την εκτίμησίν μου*»<sup>359</sup>.

---

<sup>355</sup> Όπ. π., σσ. 149-150.

<sup>356</sup> Όπ. π., σ. 150.

<sup>357</sup> Όπ. π., σ. 150.

<sup>358</sup> Όπ. π., σ. 146.

<sup>359</sup> Γ. Αντωνακάκης, *Τα Μαρασλειακά (έκθεσις)*, εν Αθήναις 1926, Σσ. 122-123.

#### **4. Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

#### **4.1 Η ίδρυση και η λειτουργία του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης**

Στις 28 Νοεμβρίου 1928 πραγματοποιείται συνεδρία στη Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης για την εκλογή του τακτικού καθηγητή της έδρας της Παιδαγωγικής. Σ' αυτήν τη συνεδρία ο Αλέξανδρος Δελμούζος εκλέγεται παμψηφεί και ο ίδιος αναλαμβάνει τα καθήκοντά του στις 21 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου<sup>360</sup>. Είναι σαφές ότι αυτό που συνέβαλε στο να δεχτεί ο Δελμούζος τη θέση αυτή ήταν η μελλοντική δυνατότητα ίδρυσης του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης<sup>361</sup>.

Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (και το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Αθηνών) ιδρύθηκε με το νόμο 4376/1929 επί κυβερνήσεως του Ελευθερίου Βενιζέλου, με υπουργό παιδείας τον Δ. Γόντικα<sup>362</sup>. Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο επρόκειτο για ένα δημόσιο σχολείο, την εποπτεία του οποίου είχε ο καθηγητής Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και περιλάμβανε ένα εξατάξιο και ένα μονοθέσιο μεικτό δημοτικό σχολείο και ένα κλασικό εξατάξιο γυμνάσιο αρρένων. Επιπλέον, σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο στο Π.Σ.Π.Θ. για ένα εξάμηνο οι τελειόφοιτοι φοιτητές των καθηγητικών σχολών του Α.Π.Θ. θα πραγματοποιούσαν υποχρεωτικά τη διδακτική πρακτική τους<sup>363</sup>.

Το Π.Σ.Π.Θ. άρχισε να λειτουργεί τη σχολική χρονιά 1934-1935, πέντε χρόνια μετά (για άγνωστους λόγους) από τη νομοθετική θέσπισή του. Ο πρώτος διευθυντής του σχολείου ήταν ο Βασίλειος Τατάκης, ο οποίος αργότερα θα γίνει καθηγητής φιλοσοφίας στο Α.Π.Θ. (αναλαμβάνει τη διεύθυνση στις 9 Οκτωβρίου 1934) και ο πρώτος φιλόλογος ο Γιώργος Θέμελης, γνωστός ποιητής.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος αναλαμβάνει ex officio τη θέση του επόπτη. Μία θέση που του έδινε αρκετές δικαιοδοσίες. Μπορούσε να παρεμβαίνει στο αναλυτικό πρόγραμμα, να ζητάει αλλαγές και προσαρμογές, είχε λόγο στην επιλογή του προσωπικού, αλλά και στις διάφορες εκφάνσεις της σχολικής ζωής.

<sup>360</sup> Αναλυτικά για την παρουσία του Αλέξανδρου Δελμούζου στη Φιλοσοφική Σχολή, βλ. Ν. Τερζής, *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου*, όπ. π., σσ. 138-173.

<sup>361</sup> Όπως αναφέρει και ο ίδιος: «(το πειραματικό σχολείο) ήταν που με κίνησε για να πάρω την πανεπιστημιακή έδρα», Α. Δελμούζος, *Μελέτες και Πάρεργα*, Αθήνα 1958, σ. 337.

<sup>362</sup> Ν. Βαρμάζης, *Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η ιστορία ενός υποδειγματικού ελληνικού σχολείου (1934-1998)*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 13-14.

<sup>363</sup> Όπ. π., σ. 14.

Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο ο σκοπός του Π.Σ.Π.Θ. απέβλεπε «εις την θεωρητικήν και πρακτικήν μόρφωσιν των μελλόντων καθηγητών Μ. Εκπαιδεύσεως, άμα δε και εις την θεραπείαν της παιδαγωγικής επιστήμης»<sup>364</sup>. Στις συνεδρίες που πραγματοποιούσε το εκπαιδευτικό προσωπικό (πέντε κατά μέσο όρο κάθε μήνα)- τα πρώτα χρόνια τουλάχιστον- στο Π.Σ.Π.Θ., ο Δελμούζος θέλοντας να καταστήσει σαφές το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινούνταν η δουλειά στο σχολείο, θα συμπληρώσει με πολύ ουσιαστικά το σκοπό του πειραματικού: «Σκοπός του δικού μας σχολείου πρέπει να 'ναι 1) Να δώση στο παιδί μια μόρφωση πραγματική, ουσιαστικά καλύτερη. 2) Να βοηθήση την επιστημονική έρευνα, από την παιδαγωγική της κυρίως πλευρά, με τελικό όμως σκοπό πάντα την πράξη και 3) να γίνη σπουδαίο κέντρο για την πραχτική άσκηση των τελειοφοίτων του Πανεπιστημίου και για τη μετεκπαίδευση των δημοδιδασκάλων. Είναι φανερό αμέσως πως η επιτυχία των δύο τελευταίων θα εξαρτηθή από την επιτυχία του πρώτου, που μένει έτσι ο κύριος και ουσιαστικός σκοπός μας»<sup>365</sup>. Για μία ακόμη φορά ο Δελμούζος θα τονίσει τη μεγάλη αξία της πράξης και της διαλεκτικής της σχέσης με τη θεωρία.

Όπως είναι αναμενόμενο στην αρχή της λειτουργίας του το Π.Σ.Π.Θ. αντιμετώπισε αρκετές δυσκολίες, όπως είναι η εξασφάλιση χώρου για τη στέγασή του, η επιλογή διδακτικού προσωπικού, η συγκρότηση των πρώτων τάξεων. Τα προβλήματα θ' αρχίσουν να ξεπερνιούνται σιγά σιγά. Όσον αφορά τις πρώτες τάξεις, η Α' Δημοτικού αποτελούνταν από μαθητές που μετεγγράφηκαν από το πρότυπο δημοτικό και η Α' Γυμνασίου από μαθητές που μετεγγράφηκαν από άλλα σχολεία της Θεσσαλονίκης μετά από εξετάσεις. Η στελέχωση του σχολείου έγινε με καθηγητές που αποσπάστηκαν από άλλα σχολεία. Η επιλογή των εκπαιδευτικών γινόταν πολύ προσεχτικά και ο Δελμούζος φρόντιζε μέσα από τις συχνές συνεδρίες τους να βοηθάει, ώστε να επιτυγχάνεται μία συντονισμένη και αποτελεσματική συνεργασία<sup>366</sup>.

Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης θ' αρχίσει να λειτουργεί το Νοέμβριο του 1934.

---

<sup>364</sup> Όπ. π., σ. 20.

<sup>365</sup> 2<sup>ο</sup> Πρακτικό/ 2-11-1934, Χρονικά τχ. 1, 1992, σ. 116.

<sup>366</sup> Ν. Βαρμάζης, όπ. π., σ. 22.



## 4.2 Το πρόγραμμα και η μέθοδος διδασκαλίας

Για το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου και το Μαράσλειο Διδασκαλείο ο Αλέξανδρος Δελμούζος δημοσίευσε δύο αναλυτικές μελέτες για το έργο και τη σχολική ζωή σ' αυτά τα ιδρύματα. Αντίθετα για το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δημοσίευσε ελάχιστα πράγματα. Συγκεκριμένα έχουμε δύο κείμενά του, «ο σκοπός και η σημασία του Πειραματικού» και «γενικές αρχές του Πειραματικού»<sup>367</sup>, από τα οποία – όπως μαρτυρούν και οι τίτλοι τους- αντλούμε τις γενικές αρχές και τους σκοπούς του Πειραματικού σχολείου. Όπως αναφέρει ο Νίκος Βαρμάζης ενδεχομένως αυτό να οφείλεται «στο γεγονός ότι ήταν διαφορετικός ο ρόλος του στο Πειραματικό απ' ότι στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου και στο Μαράσλειο Διδασκαλείο. Ως επόπτης του Πειραματικού ο Δελμούζος δεν είχε την άμεση ευθύνη για τη διοίκηση και την οργάνωση της καθημερινής εργασίας, ευθύνη που είχε ως διευθυντής των άλλων σχολείων. Ο ρόλος του επόπτη απαιτούσε άλλου είδους δραστηριότητες»<sup>368</sup>. Σημαντικά στοιχεία για το πρόγραμμα και τη μέθοδο διδασκαλίας του Πειραματικού αντλούμε από τα πρακτικά των παιδαγωγικών συνεδριών του Πειραματικού σχολείου.

Ήδη από την πρώτη συνεδρία του προσωπικού (20 Οκτωβρίου 1934) τέθηκε το ζήτημα του ωρολογίου προγράμματος. Σ' αυτήν τη συνεδρία αποφασίστηκε ότι το πρόγραμμα θα είναι μόνο πρωινό- τ' απογεύματα άφησαν μόνο κάποια τεχνικά μαθήματα- για ν' αναπτυχθεί «πλούσια και έντονη σχολική ζωή και για να μένη καιρός στα παιδιά να εργάζονται με περισσότερη πρωτοβουλία απάνω στα μαθήματά των»<sup>369</sup>. Επιπλέον, οι ώρες του αναλυτικού προγράμματος παρέμειναν ως είχαν, με μόνη αλλαγή τη μείωση των τεχνικών κατά μία ώρα<sup>370</sup> και μία εσωτερική μεταβολή στις ώρες των Ελληνικών. Τον επόμενο χρόνο, το συμβούλιο των καθηγητών θ' αποφασίσει ότι θα πρέπει ν' αλλάξει η συνήθεια να βάζουν τις πρώτες πρωινές ώρες το μάθημα των Ελληνικών και να υπάρχει πλέον εναλλαγή με τα μαθήματα της ιστορίας και των φυσικομαθηματικών.

Από την πρώτη συνεδρία, όμως, τέθηκε και το θέμα της μεθόδου της διδασκαλίας που θα ακολουθείται. Για τον Δελμούζο ήταν ένα από τα πιο σημαντικά

<sup>367</sup> Περιλαμβάνονται στο έργο του «Μελέτες και Πάρεργα», Α' τόμος, σ. 158-176.

<sup>368</sup> Ν. Βαρμάζης, όπ. π., σ. 12.

<sup>369</sup> 1<sup>ο</sup> Πρακτικό/ 20-10-1934, Χρονικά τχ.1/ 1992, σ. 113.

<sup>370</sup> «...δε θα είναι ανάγκη να διδαχθή η καλλιγραφία ως ιδιαίτερο μάθημα, όλοι οι καθηγηταί πρέπει να ζητούν το καλό και καθαρό γράψιμο», 1<sup>ο</sup> Πρακτικό/ 20-10-1934, Χρονικά τχ.1/ 1992, σ. 113.

ζητήματα και, όπως ήταν αναμενόμενο, το έθεσε από την αρχή. Σ' αυτήν την πρώτη συνεδρία ο Δελμούζος θ' αναφέρει ότι το ζήτημα θα πρέπει να αναλυθεί διεξοδικότερα σε μεταγενέστερη συνεδρία και θα προτείνει τη διδασκαλία «κατά συνεχείς κύκλους ως και η δυνατότης της εφαρμογής ...του συστήματος Dalton»<sup>371</sup>. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο Δελμούζος είναι ένας εξαιρετικά καταρτισμένος παιδαγωγός, ο οποίος ενημερώνεται για τις νεότερες παιδαγωγικές εξελίξεις και καταθέτει πάντα καινοτόμες προτάσεις. Στην 3<sup>η</sup>, 4<sup>η</sup> και 6<sup>η</sup> συνεδρία το διδακτικό προσωπικό θα συζητήσει αναλυτικά τις τεχνικές εργασίας που θ' ακολουθήσουν οι μαθητές στο Πειραματικό σχολείο. Ο Δελμούζος θα αναφέρει ότι η Ερβαρτιανή μέθοδος δεν ήταν η μέθοδος που θα βοηθούσε στην επίτευξη των στόχων που έθεσαν στο σχολείο, εφόσον σύμφωνα μ' αυτήν κέντρο της διδασκαλίας αποτελούσε ο δάσκαλος και όχι ο μαθητής. Η ενδεδειγμένη μέθοδος ήταν η μέθοδος του σχολείου εργασίας. Προς αποφυγή παρεξηγήσεων και πλανών, διευκρινίζει ότι σύμφωνα μ' αυτήν τη μέθοδο, η σχολική εργασία αποτελούσε μία σοβαρή ενασχόληση και δεν ήταν παιχνίδι, «Μπροστά της έχει ένα ωρισμένο σκοπό, σοβαρό για τον άνθρωπο που θέλει να τον πετύχει. Άμεση συνέπεια αυτού είναι πως δεν μπορεί να ονομαστή εργασία το άσκοπο κουβεντολόγημα που μπορεί να γίνεται σε μία τάξη. Κάθε εργασία προϋποθέτει σκοπό, μέσα, σχέδιο, εκτέλεση»<sup>372</sup>. Επιπλέον, το κάθε μάθημα χρειάζεται διαφορετική μέθοδο, διαφορετική τεχνική, όπως αντίστοιχα συμβαίνει με τις χειρωνακτικές εργασίες, διαφορετικά δουλεύεται το χώμα, το μάρμαρο, το ξύλο. Η διαδικασία περνάει από δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο ο δάσκαλος καθοδηγεί το παιδί πως πρέπει να δουλεύει, «εκείνος π.χ θα δείξει πως θα εξηγήσωμε ένα κείμενο, πως θα παρατηρήσωμε ένα φυτό κλπ. Εδώ όλη η δουλειά στο σχολειό»<sup>373</sup>. Στο επόμενο στάδιο, ο δάσκαλος δίνει στο παιδί μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας και αυτενέργειας, «ώσπου να μπορέση να δουλέψη αυθύπαρκτα»<sup>374</sup>. Αυτή βέβαια η μορφή εργασίας διέπεται από κάποιους κανόνες. Καταρχάς, η αυτενεργός εργασία του σχολείου εργασίας δε συνδέεται με «τη δήθεν αυτενέργεια του «αναπτύσσοντος διαλόγου» της ερβαρτιανής διδακτικής (...)» για να αυτενεργήσει το παιδί είναι ανάγκη να έρθει σε άμεση επαφή με το αγαθό. Επομένως η ερβαρτιανή προετοιμασία δε χρειάζεται. Αλλά η επαφή δε φτάνει. Πρέπει η ενέργεια του παιδιού να πηγάζει από εσωτερική ανάγκη. Κι εδώ η δυσκολία για το δάσκαλο είναι να ανακαλύπτει τις

<sup>371</sup> 1<sup>ο</sup> Πρακτικό/ 20-10-1934, Χρονικά τχ.1/ 1992, σ. 114.

<sup>372</sup> 3<sup>ο</sup> Πρακτικό/ 9-11-1934, Χρονικά τχ.1/ 1992, σ. 120.

<sup>373</sup> Όπ. π., σ. 120.

<sup>374</sup> Όπ. π., σ. 120.

εσωτερικές ανάγκες και να τις εκμεταλλεύεται»<sup>375</sup>. Επίσης, στην αυτενέργεια του παιδιού δεν θα υπάρχει αυθαιρεσία, αλλά θα διέπεται από συγκεκριμένους κανόνες, προκειμένου ο κάθε μαθητής να κατακτήσει τον τελικό σκοπό της αγωγής. Τέλος, «η εργασία πρέπει να υψώνει το παιδί από την εμπειρική στη λογική σκέψη»<sup>376</sup>. Συγκεκριμένα, πρέπει να βοηθηθεί το παιδί ν' αρχίσει να αντιλαμβάνεται πιο γενικές και πιο αφηρημένες ιδέες, όπως και ν' αντιλαμβάνεται τα διάφορα επαγωγικά σχήματα και αυτό να γίνεται «σύμφωνα με την πορεία που ακολουθεί ο νους του ανθρώπου σε κάθε πρόβλημα, για να φθάση από την απορία ως την τελειωτική παραδοχή»<sup>377</sup>.

Τα παιδιά στο σχολείο εργάζονταν είτε ατομικά είτε σε ομάδες<sup>378</sup>. Η ατομική εργασία επιλεγόταν κυρίως όταν ο δάσκαλος «συνήθιζε τα παιδιά στην τεχνική του μαθήματός του»<sup>379</sup> και ήταν ανάλογη των δυνατοτήτων του κάθε παιδιού. Ο Δελμούζος πίστευε πολύ στην αποτελεσματικότητα της εργασίας κατά ομάδες και πρότεινε συγκεκριμένη μορφή διδασκαλίας. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι ένα θέμα πρέπει να δουλεύεται με τον εξής τρόπο σε ομάδες: «ένα κοινό θέμα το ξεχωρίζουμε σε μέρη, καθένα από αυτά το αναλαμβάνει μια ομάδα ή και άτομα και το δουλεύει ιδιαίτερα. Ύστερα η εργασία της κάθε ομάδας ανακοινώνεται στην τάξη και συζητιέται. Στο τέλος όλα τα μέρη συνθέτονται με ολότητα. Με τον τρόπο αυτό μπορούν τα παιδιά να εργαστούν π.χ. πάνω σ' ένα λυρικό ποιητή, ή διηγηματογράφο, σε μια ιστορική εποχή, στα δημοτικά τραγούδια, να εξετάσουν μια χώρα στη γεωγραφία (πολιτική γεωγραφία, φυσική γεωγραφία, έδαφος, κλίμα κ.λ.π.)»<sup>380</sup>. Ο Δελμούζος δε θα παραλείψει να θέσει το πλαίσιο στο οποίο θα κινείται η εργασία και τους κανόνες που πρέπει να ακολουθούνται (όπως ότι πρέπει να εφαρμόζεται, αφού μάθει το παιδί να δουλεύει μόνο του, ο δάσκαλος πρέπει να οργανώνει την ομάδα με τρόπο ώστε να δουλεύουν όλοι, δεν πρέπει να γίνεται κατάχρησή της, μόνο σε μαθήματα που ενδείκνυνται, τα θέματα να δουλεύονται ολόπλευρα), για να επιτευχθεί το καλύτερο αποτέλεσμα.

---

<sup>375</sup> Όπ. π., σ. 121.

<sup>376</sup> Όπ. π., σ. 121.

<sup>377</sup> Όπ. π., σ. 121.

<sup>378</sup> Είναι σημαντικό ν' αναφέρουμε ότι ο Δελμούζος θ' αποδείξει για ακόμα μία φορά την διεισδυτική του ματιά και την καινοτόμο πολιτική του στα εκπαιδευτικά θέματα με την άποψή του για τις σχολικές ομάδες που επιθυμούσε να δημιουργήσει και οι οποίες θα είχαν ένα κοινό μορφωτικό στόχο, ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους π.χ. στη γλυπτική ή στη λογοτεχνία κλπ.

<sup>379</sup> 6<sup>ο</sup> Πρακτικό/ 23-11-1934, Χρονικά τχ.1/ 1992, σ. 128.

<sup>380</sup> Όπ. π., σ. 129.

### 4.2.1 Τα Αρχαία Ελληνικά

Στην 9<sup>η</sup> συνεδρία (11-12-1934) οι καθηγητές του σχολείου συζήτησαν τα προβλήματα που υπήρχαν σε θέματα διδακτικής, αλλά και ύλης των αρχαίων ελληνικών. Σ' αυτήν τη συνεδρία καθόρισαν το σκοπό του μαθήματος, ο οποίος «δεν μπορεί να είναι παρά η μόρφωση των νέων με τις αξίες του κλασικού γενικά Ελληνισμού και ειδικά με τις αξίες που περικλείουν η γλώσσα και τα φιλολογικά έργα»<sup>381</sup>.

Ένα από τα θέματα που έπρεπε να επιλύσουν ήταν η επιλογή των κειμένων που θα διδάσκονταν, αν δηλαδή θα έδιναν στους μαθητές αποσπάσματα των αρχαίων κειμένων ή αυτοτελή έργα από πολλούς συγγραφείς ή αν θα επέλεγαν να περιορίσουν το πρόγραμμα σε κάποιες μεγάλες προσωπικότητες συγγραφέων. Τελικά θ' αποφασίσουν ν' ακολουθήσουν τη δεύτερη οδό, επειδή «με το να φέρνη σε πλατειά και βαθειά επαφή το παιδί με ωρισμένους συγγραφείς θα δώσει τον καιρό να κατακτηθή ψυχικώς σε μεγαλύτερο βαθμό από τις αξίες των και θα εξυπηρετήση έτσι πληρέστερα τον κύριο σκοπό»<sup>382</sup>.

Μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για ένα ρηζικέλευθο πρόγραμμα και μία νέα προσέγγιση του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών, η οποία εντάσσεται στην γενικότερη προσπάθεια του Δελμούζου για καινοτόμες προσπάθειες στην εκπαίδευση.

Στο μάθημα υπήρχε παράλληλη διδασκαλία της γραμματικής των αρχαίων ελληνικών, «με τέτοιο τρόπο που να μην πνίγη αλλά αντίθετα να εξυπηρετή»<sup>383</sup>. Χρησιμοποιούσαν ξεχωριστό εγχειρίδιο για τη γραμματική και το συντακτικό. Η διδασκαλία της γραμματικής γινόταν σε ξεχωριστές ώρες μόνο όταν οι μαθητές διδάσκονταν τους συγγραφείς και όχι στην Α' και τη Β' τάξη που χρησιμοποιούσαν το αναγνωστικό.

Ένας από τους βασικούς στόχους του μαθήματος ήταν να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στην αρχαία ελληνική και τη νέα ελληνική γλώσσα. Αυτή η σύνδεση γινόταν «μ' έναν τρόπο ζωντανό και ασφαλή»<sup>384</sup> και φυσικά με τη συμβολή όλων των εκπαιδευτικών.

Ο Δελμούζος θα παρακολουθήσει τα μαθήματα των αρχαίων ελληνικών, θα

<sup>381</sup> 9<sup>ο</sup> Πρακτικό/ 11-12-1934, Χρονικά τχ.1/ 1992, σ. 136.

<sup>382</sup> Όπ. π., σ.137.

<sup>383</sup> Όπ. π., σ.137.

<sup>384</sup> 7<sup>ο</sup> Πρακτικό, όπ. π., σ.131.

εντοπίσει τις ελλείψεις των παραδόσεων και θα δώσει συγκεκριμένες συμβουλές για τη βελτίωση του μαθήματος. Συγκεκριμένα, θα προτείνει: «α)...στην επανάληψη του διδαγμένου πρέπει να ρωτούμε όλους τους μαθητές, σηκώνουν δε σηκώνουν χέρι για να ελέγξωμε και την εργατικότητα αλλά και τα τυχόν κενά, να προσέχωμε δε ξεχωριστά τους δυσκίνητους μαθητές, β)...οι ερωτήσεις που υποβάλλονται να 'ναι γενικές και όχι ατομικές, ο δάσκαλος να κρατιέται σε κάποια απόσταση, να δίνεται καιρός στα παιδιά για την απάντηση και εφ' όσον ένας μιλά ούτε να σηκώνουν οι άλλοι τα χέρια ούτε να μιλούν.(...) γ) να γίνεται συστηματικός έλεγχος των τετραδίων των μαθητών που να αποβλέπη στα εξής: 1) να συνηθίσει το παιδί στην καθαριότητα και τάξη της γραπτής εργασίας και στην όμορφη διάταξή της 2) να εμποδίση κάθε αμέλεια για την εκτέλεση γραπτής εργασίας 3) να διορθώση σφάλματα ορθογραφικά και περιεχομένου και 4) να βοηθήση την ανάπτυξη καλού γραφικού χαρακτήρος.(...) και δ) να χρησιμοποιείται όσο γίνεται περισσότερο ο πίνακας στο μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών, όπως και των Νέων, γιατί είναι άριστο εποπτικό μέσο.»<sup>385</sup>.

Ο Δελμούζος, όμως, δεν ήταν από τους παιδαγωγούς που επαναπαυόταν εύκολα και έμενε στη θεωρία. Γι' αυτό και στις 22 Ιανουαρίου 1935, στην 15<sup>η</sup> συνεδρία έκαναν μία αξιολόγηση του μαθήματος των Αρχαίων και των Νέων Ελληνικών. Εκεί διαπιστώθηκε ότι το μάθημα των Αρχαίων ακολουθούσε αργό ρυθμό και ο Δελμούζος θα προχωρήσει σε περαιτέρω συμβουλές, προκειμένου το μάθημα να βελτιωθεί ακόμα περισσότερο. Συγκεκριμένα, συνέστησε «εκτός των ορθογραφικών ασκήσεων να γίνονται άφθονες και ποικίλες γλωσσικές ασκήσεις π.χ. σε οικογένειες λέξεων, σε σύνδεση αγνώστων λέξεων, σε μεταφορά από το νέο στο αρχαίο και αντιθέτως απλών φράσεων με λέξεις παρμένες πάντοτε από το διδαγμένο κείμενο, σε ασκήσεις απλής μεταβολής του κειμένου και ακόμη και μικρών εκθέσεων στην αρχαία ελληνική ή και συνομιλίες κατά τη διάρκεια του μαθήματος πάλι στα αρχαία»<sup>386</sup>. Επιπλέον, για να εμπλουτίσουν οι μαθητές το λεξιλόγιό τους, συνέστησε οι μαθητές να απομνημονεύουν μικρά κομμάτια από το κείμενό τους. Όσον αφορά τις ασκήσεις ανάγνωσης και ερμηνείας πρότεινε «να χρησιμοποιηθούν ορισμένοι, ευσύνοπτοι, εύκολοι και επαγωγοί μύθοι του Αισώπου, που με το όμορφο περιεχόμενό τους θα κεντρίζουν πότε τα παιδιά στην προσπάθεια να εννοήσουν το κείμενο»<sup>387</sup>. Επίσης, θα τονίσει ότι «ως προς την κριτική πρέπει να προσέξωμε πολύ να μην

<sup>385</sup> 9<sup>ο</sup> Πρακτικό, όπ. π., σ.136.

<sup>386</sup> 15<sup>ο</sup> Πρακτικό, όπ. π., σ.151.

<sup>387</sup> Όπ. π., σ. 151.

*επιτρέψωμε να αναπτυχθή η μανία να κυνηγούν τα σφάλματα των άλλων, μανία που κάνει πολλές φορές το μαθητή και να δημιουργή σφάλματα εις βάρος των άλλων»<sup>388</sup>.*

Τέλος, ο Δελμούζος θα τονίσει ότι, αφενός, ότι η κύρια γλωσσική πηγή του μαθήματος πρέπει να μείνουν τα Αρχαία Ελληνικά και, αφετέρου, ότι «η ελληνική γλώσσα δεν περικλείει μορφωτικές αξίες μονάχα στην κλασσική της μορφή. Και ο χριστιανικός Ελληνισμός έχει λαμπρά δημιουργήματα που δεν πρέπει να μείνουν αχρησιμοποίητα. Διότι εις την ελληνικήν αρετή πρέπει να σταθή και η Χριστιανική αρετή»<sup>389</sup>. Δε θα παραλείψει να συμπληρώσει ότι πρέπει να αναδείξουν στο σχολείο τη «συνομιλία» ανάμεσα σε κάποια αρχαία και κάποια χριστιανικά κείμενα, περιλαμβάνοντας στο μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών και κείμενα από τον Χριστιανικό Ελληνισμό.

#### **4.2.2 Τα Νέα Ελληνικά**

Στην 7<sup>η</sup> συνεδρία ο Επόπτης συζήτησε με τον διευθυντή και τους καθηγητές Β. Ιωαννίδη και Γ. Θέμελη τα ειδικά προβλήματα των ιστορικοφιλολογικών μαθημάτων. Ένα από τα άμεσα προβλήματα που έπρεπε ν' αντιμετωπίσουν ήταν η διγλωσσία στο μάθημα των Νέων Ελληνικών. Για να μπορέσουν ν' αντιμετωπίσουν τη γλωσσική αβεβαιότητα των παιδιών, από τη μία, αλλά και την ανάγκη να μπου οι βάσεις στα παιδιά στο μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών, από την άλλη, αποφάσισαν να διδάξουν συστηματικά μόνο τη δημοτική, πεζή και έμμετρη (μέσα από κείμενα μόνο στη δημοτική), και τη γραμματική της. Εκτός από τα κείμενα του δημοτικού, θα δίδασκαν και επιπλέον κείμενα τα οποία θα ανταποκρίνονταν στις ανάγκες, αλλά και την ηλικία των παιδιών, και τα οποία ανέλαβε να τα επιλέξει ο καθηγητής Γ. Θέμελης. Παράλληλα, βέβαια, θα διδάσκονταν και τα Αρχαία Ελληνικά κάνοντας πάντα τις απαραίτητες αναγωγές στη Νεοελληνική γλώσσα.

Όσον αφορά την καθαρεύουσα αποφάσισαν πως το καλύτερο ήταν να «χρησιμοποιηθούν τα διδακτικά βιβλία των άλλων μαθημάτων στα οποία γίνεται η απαραίτητη εργασία για τη γλωσσική κατανόηση, να αφήσωμε δε για το επόμενο έτος τη

---

<sup>388</sup> Όπ. π., σ. 151.

<sup>389</sup> 9<sup>ο</sup> Πρακτικό, όπ. π., σ. 137.

συστηματικότερη διδασκαλία της όταν τα παιδιά θα κατέχουν αρκετά τη γραμματική της αρχαίας»<sup>390</sup>.

Ο σκοπός του μαθήματος των Νέων Ελληνικών ήταν διττός: α) γλωσσικός και β) μορφωτικός και αισθητικός. Ο Γ. Θέμελης στην εισήγησή του για το σκοπό του μαθήματος θα πει: «με τα Ν. Ελληνικά θα διδασχτεί πρώτα-πρώτα η νεοελληνική γλώσσα, μέσο κύριο και απαραίτητο όχι μόνο για τη διδασκαλία και κατανόηση των κειμένων του ίδιου μαθήματος, αλλά και πλατύτερα για όλη τη διδασκαλία όλων των μαθημάτων και όλης της σχολικής γενικά ζωής, κι ακόμη πιο πλατιά για τη ζωή γενικά πέρα απ' το σχολείο. Θίγεται εδώ το ζήτημα της γλώσσας. Απ' την ίδια βασική αρχή του, να στηρίζεται δηλαδή η διδακτική ενέργεια επάνω στη νεοελληνική πραγματικότητα, βγαίνει ως φυσική συνέπεια η διδασκαλία της ζωντανής γλώσσας, αφού άλλωστε σ' αυτήν είναι τα σπουδαιότερα και χαρακτηριστικότερα φιλολογικά έργα, που περιέχονται στην ύλη του μαθήματος. Εκτός τούτου το Πειραματικό Σχολείο, αποβλέποντας στη ζωντανή κατάκτηση κάθε αγαθού, στην πραγματική δηλαδή μόρφωση, έταξε ως γονιμώτατο μέσο για την επιτυχία αυτής της μορφώσεως, γενικά και ειδικότερα για το ζωντάνεμα των κλασσικών, τη ζωντανή γλώσσα. Θεωρείται όμως ως αναγκαίο και η διδασκαλία της καθαρεύουσας εφόσον εξακολουθεί να υπάρχει στη ζωή, αλλ' όσο χρειάζεται, και όταν κατακτηθή πια η ζωντανή, ώστε να μείνη αυτή το κέντρο του σχολείου και της ζωής. Ο μορφωτικός και αισθητικός σκοπός πηγάζει από την ύλη του μαθήματος. Τα νεοελληνικά κείμενα είναι ενσάρκώσεις σε λόγο διαφόρων στοιχείων νεοελληνικού πολιτισμού, τα οποία μορφώνουν πολύμορφα το παιδί και ως απόκτηση γνώσεων και κατατοπισμού του στο εθνικό περιβάλλον, και την ίδια στιγμή και καλαισθητικά, εφόσον παρέχονται με μέσο τον έντεχνο λόγο. Εξάιρεται στο σημείο τούτο η μορφωτική αξία του μαθήματος, όταν κατευθύνεται με τρόπον, ώστε μαζί με την πολύμερη και βαθιά γνώση του εθνικού μας πνευματικού παρόντος, ενσταλάζεται η αγάπη προς αυτό και η τάση προαγωγής του και ανύψωσης. Από άποψη επίσης ειδολογική χαρακτηρίζεται το μάθημα ως σπουδαίος παράγων, διότι καλλιεργεί όλες τις πνευματικές ικανότητες: διάνοια, βούληση, συναίσθημα, και επιδρά εξευγενιστικά προβάλλοντας πρότυπα και ιδεώδη και αναπτύσσει την καλαισθησία»<sup>391</sup>.

Στην Α' τάξη προτείνεται να διδάσκεται αποκλειστικά η δημοτική και, αν είναι δυνατόν καθόλου η καθαρεύουσα, «για να πραγματοποιηθή ταχύτερα και

<sup>390</sup> 7<sup>ο</sup> Πρακτικό, όπ. π., σ.131.

<sup>391</sup> 17<sup>ο</sup> Πρακτικό, όπ. π., σ.156-157.

σταθερώτερα η εκμάθηση της Δημοτικής»<sup>392</sup>. Θα διδασκόταν αποκλειστικά τη γραμματική και το συντακτικό της Νέας Ελληνικής, «ώστε να γίνη κτήμα των παιδιών η γλώσσα, και οργανώνοντας την επιστημονικά σε τύπους και μορφές να καταστήση συνειδητό το μηχανισμό της»<sup>393</sup>. Τα κείμενά τους θα ήταν στη δημοτική, η οποία θα βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τη γραμματική που διδασκόταν. Όσον αφορά το περιεχόμενο των κειμένων, αυτό έπρεπε να είναι σύμφωνο με την ηλικία και τη δυναμικότητα των παιδιών και να αντλεί θέματα από την πραγματική ζωή (αγροτική, θαλασσινή ζωή, απλά στοιχεία αστικής ζωής, γεγονότα και πράγματα συγκεκριμένα, εύληπτα νοήματα και συναισθήματα)<sup>394</sup>.

Ο Θέμελης θα μιλήσει λεπτομερώς για τη μέθοδο που πρέπει να χρησιμοποιηθεί στο μάθημα των Νέων Ελληνικών. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι τα έργα πρέπει να παρουσιάζονται συνολικά, σαν ολότητα και όχι τεμαχισμένα. Σε περίπτωση που οι μαθητές έχουν να κάνουν με μεγάλα κείμενα κρίνεται απαραίτητος ο χωρισμός σε ενότητες, οι οποίες θα βοηθούν να γίνει καλύτερα αντιληπτό συνολικά το κείμενο. Η διδασκαλία του μαθήματος θα έχει το σχήμα: διάβασμα, εμβάθυνση, τελευταίο διάβασμα, όπου «ως εμβάθυνση εννοείται η έρευνα και εκτίμηση των διαφόρων στοιχείων περιεχομένου και μορφής. Η έρευνα πάλι τούτη στην αρχή θα προχωρή περισσότερο στα στοιχεία περιεχομένου και με τρόπο στοιχειώδη και, προχωρώντας στην ίδια την τάξη και από τάξη σε τάξη, θ' απλώνεται και σε έκταση και σε βάθος προς όλα τα σημεία»<sup>395</sup>.

Καταλληλότερη μορφή διδασκαλίας πιστεύει «ότι για κείμενα και μάλιστα λογοτεχνικά είναι η ατομική εργασία και η ελεύθερη συζήτηση. Οι ομάδες είναι καταλληλότερες για σημεία γύρω στο έργο (εποχή, βιογραφία, λογοτεχνικά είδη κ.α.)»<sup>396</sup>.

Στην επόμενη συνεδρία ο Θέμελης θα ορίσει ως σκοπό των Εκθέσεων «να καταστήσουμε το λόγο στα παιδιά όσο γίνεται πιο τέλειο όργανο για τη ζωή»<sup>397</sup>. Η ύλη του μαθήματος θα καθοριστεί- από τον ίδιο- από «ολόκληρο τον εσωτερικό κόσμο του παιδιού από την άποψη της δυνατότητας να μορφοποιηθή σε λόγο»<sup>398</sup> και θα συνεχίσει λέγοντας ότι «ο εσωτερικός κόσμος είναι το κάθε τι που έχει κατακτήσει από το

---

<sup>392</sup> Όπ. π., σ. 157.

<sup>393</sup> Όπ. π., σ. 157.

<sup>394</sup> Όπ. π., σ. 158.

<sup>395</sup> Όπ. π., σ. 158.

<sup>396</sup> Όπ. π., σ. 158.

<sup>397</sup> 18<sup>ο</sup> Πρακτικό, όπ. π., σ.159.

<sup>398</sup> Όπ. π., σ. 159.



περιβάλλον το παιδί και μετουσιωμένο σε προσωπική αντίληψη, έννοια, συναίσθημα κ.λ.π. Το ποσό και το είδος και ο τρόπος ακόμα με τον οποίο αντικρύζει κάθε ηλικία και κάθε παιδί ατομικά το περιβάλλον είναι διαφορετικός και τούτο μας οδηγεί στην ανάγκη της προσαρμογής του προγράμματος αναλόγως προς την ηλικία κάθε τάξεως. Ειδικώς για την Α' τάξη τα θέματα των Εκθέσεων πρέπει κυρίως να στρέφονται γύρω σε συγκεκριμένα πράγματα και γεγονότα σύμφωνα με την τάση προσαρμογής στο περιβάλλον, που χαρακτηρίζει την ηλικία αυτή»<sup>399</sup>.

Ο Δελμούζος δε θα παραλείψει να αναφερθεί στον τρόπο με τον οποίο θα ήταν προτιμότερο να διορθώνονται οι εκθέσεις, «ο ίδιος ο καθηγητής, φροντίζοντας βέβαια η διόρθωση να σταματά στα κυριότερα κάθε φορά και σε κείνα που μπορεί να αντιληφθεί ως λάθη το παιδί, και στην επιστροφή των τετραδίων να κάνει μαζί με τα παιδιά μια γενική συγκέντρωση των κοινών σφαλμάτων κατά κατηγορίες για να συνειδητοποιηθεί και άλλος τρόπος για διόρθωση, όπως η ατομική ή ομαδική διόρθωση μέσα στην τάξη. Και σ' αυτές τις περιπτώσεις όμως επιβάλλεται να διαβάζει ο καθηγητής τις εκθέσεις και να κάνει ωρισμένες γενικές παρατηρήσεις.»<sup>400</sup>.

#### 4.2.3 Τα Θρησκευτικά

Για το μάθημα των θρησκευτικών συζήτησαν στις 20 Μαρτίου του 1935, στην 22<sup>η</sup> συνεδρία του διδακτικού προσωπικού. Την εισήγηση έκανε ο Β. Ιωαννίδης, που ήταν και ο θεολόγος του σχολείου και, αργότερα, καθηγητής της Θεολογικής Σχολής. Ο Ιωαννίδης θα κάνει μία αναλυτική και εμπεριστατωμένη εισήγηση για το μάθημα και θα καλύψει πολλά θέματα (σκοπός, πρόγραμμα, μέθοδος μαθήματος). Στην εισήγησή του παρατηρούμε ότι έχει επηρεαστεί από τις παιδαγωγικές απόψεις του Δελμούζου<sup>401</sup>.

Καταρχάς, θα γίνει αναφορά στο σκοπό του μαθήματος. Ο Ιωαννίδης εισηγείται ότι «όπως τ' άλλα μαθήματα (...), και το μάθημα των Θρησκευτικών πρέπει

<sup>399</sup> Όπ. π., σ. 159.

<sup>400</sup> 7<sup>ο</sup> Πρακτικό, όπ. π., σ. 132.

<sup>401</sup> Βλ. αναλυτικά το άρθρο του Χρήστου Οικονόμου, «Η συμβολή του Βασιλείου Χ. Ιωαννίδη στην εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική δράση του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου, ΚΑΙΡΟΣ (Τόμος Τιμητικός στον Ομότιμο Καθηγητή Δαμιανό Αθ. Δόικο), Ε.Ε.Θ.Σ.Α.Π.Θ./ Τμ. Θεολογίας, Νέα Σειρά 4 (1994), σσ. 771-772.

να εξυπηρετή τους μορφωτικούς σκοπούς, που καθωρίσαμε στις αρχές των εργασιών μας στο σχολείο τούτο σύμφωνα με τις οδηγίες του κ. Επόπτη, ήτοι να μορφώσουμε τα παιδιά για μια αυθυπαρξία πνευματική και ηθική, κάτω από τις απόλυτες ηθικές αξίες του αληθινού προορισμού, ώστε το καθένα να φτάσει το ιδανικό του Εγώ, εξυψώνοντας συγχρόνως και το περιβάλλον στο οποίον ζει. Σ' αυτό το σκοπό οφείλουν και τα Θρησκευτικά να βοηθήσουν χρησιμοποιώντας τα θρησκευτικά ενδιαφέροντα της παιδικής ηλικίας, την κατάλληλη διδακτέα ύλη για κάθε ηλικία και την καλύτερη μέθοδο για να αφυπνίσουν, ζωντανέψουν και θεμελιώσουν στις γνήσιες χριστιανικές αρχές τη θρησκευτικότητα των παιδιών»<sup>402</sup>. Στη συνέχεια ο Ιωαννίδης θ' αναφερθεί στην ψυχολογία των παιδιών και πως αυτή διαφοροποιείται ανάλογα με την ηλικία τους (παιδική- εφηβική ηλικία). Αναλύει σε βάθος τις αλλαγές της ψυχικής διάθεσης των παιδιών ανάλογα με το έτος της ηλικίας που βρίσκονται και καταλήγει λέγοντας ότι «η νεότης λοιπόν και η γνήσια θρησκευτικότης δεν είναι ασυμβίβαστες, αρκεί να παρουσιάσει κανείς μπρος στην νεανική καρδιά τη θρησκεία με την απαιτούμενη σοβαρότητα και με την απαραίτητη πίστη στην αλήθεια και στην αξία της θρησκείας»<sup>403</sup>. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι πρόκειται για έναν πολύ έμπειρο και καταρτισμένο εκπαιδευτικό, ο οποίος αναγνωρίζει ότι η επιτυχία ενός μαθήματος οφείλεται και σε ψυχολογικούς παράγοντες.

Μετέπειτα, ο καθηγητής Β. Ιωαννίδης θ' αναφερθεί στην αξία του μαθήματος των θρησκευτικών και στο γεγονός ότι η αξία και η χρησιμότητα του δεν αμφισβητήθηκε σοβαρά από κανένα, αφού «η θρησκεία συνετέλεσε στην εξέλιξη του πολιτισμού πολλών λαών, οσάκις δεν διεστράφη από τα επίσημα όργανά της ή από την αμάθεια των λαών»<sup>404</sup>. Επιπλέον, ο χριστιανισμός «όπου διαδόθηκε και εφαρμόσθηκε εξημέρωσε τα ήθη, ανέδειξε προσωπικότητες υπέροχες από πάσης απόψεως, έφερε και φέρνει την ανθρώπινη ψυχή σε συνάφεια και επικοινωνία με την υπερφυσική, τέλεια και αιώνια πραγματικότητα, ικανοποιεί και κεντρίζει τις υψηλές και ευγενικές ορμές του ανθρώπου και ζητεί να πραγματοποιήσει τέλειον άνθρωπον και τέλειες κοινωνίες ανθρώπων»<sup>405</sup> και «η Φιλοσοφία, η Ηθική και τα άλλα φρονηματιστικά μαθήματα δεν μπορούν να θερμάνουν και να συγκινήσουν τη ζωή μας όπως η θρησκεία· δια τούτο κακώς τα κοσμικά σχολεία μερικών κρατών περιορίζονται στη διδασκαλία της Ηθικής μόνον, η οποία άλλωστε ποικίλλει τόσο όσο είναι πολλά και τα φιλοσοφικά

<sup>402</sup> 22<sup>ο</sup> Πρακτικό, όπ. π., σ.171.

<sup>403</sup> Όπ. π., σ.173.

<sup>404</sup> Όπ. π., σ.173.

<sup>405</sup> Όπ. π., σ.173.

συστήματα»<sup>406</sup> και θα καταλήξει «δεν μπορούμε λοιπόν χωρίς ζημίες να στερηθούμε του θρησκευτικού παράγοντος»<sup>407</sup>.

Ο Ιωαννίδης θα αναφερθεί λεπτομερώς και στο αναλυτικό πρόγραμμα και θα κάνει κάποιες προτάσεις για τη βελτίωσή του. Πιστεύει ότι το αναλυτικό πρόγραμμα που ίσχυε περιόριζε την ερμηνεία της Καινής Διαθήκης σε ένα εξάμηνο και αναφέρει ότι «σ' όλο το Γυμνάσιο πρέπει να είναι η μορφή του Χριστού, του οποίου η ζωή και η διδασκαλία πρέπει να γίνει γνωστή καλά από τις πηγές, τα Ευαγγέλια δηλ. που είναι γραμμένα σε γλώσσα καταληπτή»<sup>408</sup>. Γι' αυτό προτείνει το ακόλουθο πρόγραμμα:

- Α' τάξη: Βιβλική Ιστορία: Ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης στο α' εξάμηνο και Ιστορία της Καινής Διαθήκης στο β' εξάμηνο. (Στο ισχύον: Ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης)
- Β' τάξη: Ανάγνωση της Καινής Διαθήκης, ενός ολόκληρου ευαγγελίου (κατά Λουκάν ή κατά Μάρκον) και όχι περικοπών στο α' εξάμηνο και Πράξεις των Αποστόλων στο β' εξάμηνο. (Στο ισχύον: Ιστορία της Καινής Διαθήκης)
- Γ' τάξη: Ανάγνωση της Καινής Διαθήκης, του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου, και το β' εξάμηνο επιστολή του Παύλου. Τους δύο τελευταίους μήνες λειτουργική και εκκλησιαστικοί ύμνοι. (Στο ισχύον: Εκκλησιαστική Ιστορία)
- Δ' τάξη: Εκκλησιαστική Ιστορία. (Στο ισχύον: Ερμηνεία περικοπών της Παλαιάς Διαθήκης στο α' εξάμηνο και ερμηνεία περικοπών της Καινής Διαθήκης στο β' εξάμηνο)
- Ε' τάξη: Κατήχηση και ιστορία των κυριωτέρων σύγχρονων θρησκειών. (Στο ισχύον: Κατήχηση και λειτουργική)
- Στ' τάξη: Χριστιανική Ηθική. (Στο ισχύον: Χριστιανική Ηθική)

Στη συνέχεια ο Ιωαννίδης κάνει τις προτάσεις του για τη μέθοδο που θα μπορούσαν ν' ακολουθούν σε κάθε μάθημα. Συγκεκριμένα, για την Ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης προτείνει την αφηγηματική μορφή, «που μπορεί να αφηπνίσει τα

---

<sup>406</sup> Όπ. π., σ.173.

<sup>407</sup> Όπ. π., σ.173.

<sup>408</sup> Όπ. π., σ.173.

*θρησκευτικά ενδιαφέροντα και συναισθήματα»<sup>409</sup>, την προβολή εικόνων και έργων μεγάλων ζωγράφων εμπνευσμένων από την Παλαιά Διαθήκη και την ανάγνωση σχετικών λογοτεχνημάτων, για «να προκαλέσουμε τα παιδιά να βρουν ελατήρια της δράσεως των προσώπων, να τα χαρακτηρίζουν, να συσχετίζουν γεγονότα με τη σημερινή ζωή, να κάμουν συνοπτική έκθεση των θρησκευτικών ιδεών, ηθών, εθίμων κ.λ.π.»<sup>410</sup>.*

Για την Ιστορία της Καινής Διαθήκης προτείνει τη χρήση των Ευαγγελίων, άρθρων και λογοτεχνικών έργων (όπως «η ζωή του Χριστού» της Π. Δέλτα). Για την ερμηνεία της Καινής Διαθήκης συστήνει να *«γίνεται όπως και των κλασσικών κειμένων, αλλά με ελάχιστες γραμματικές και συντακτικές παρατηρήσεις, ώστε να γίνη εργασία κυρίως στην εμβάθυνση στο πρόσωπο του Κυρίου και τη διδασκαλία Του»<sup>411</sup>.*

Για την Εκκλησιαστική Ιστορία αναφέρει ότι ενδεδειγμένη μέθοδος είναι η χρήση πηγών, βοηθημάτων από την εκκλησιαστική ιστορία και πατερικών έργων. Επιπλέον, μία πολύ χρήσιμη εργασία των μαθητών θα ήταν να δουλέψουν με βίους μεγάλων προσωπικοτήτων κάθε εποχής (όπως ο βίος του Χριστού, του Αποστόλου Παύλου, των πρώτων χριστιανών, του Μ. Αθανασίου), αφού *«το ζωντανό παράδειγμα διεγείρει ευκολότερα τον ενθουσιασμό και κινεί τα παιδιά σε ανάλογη θρησκευτική ζωή»<sup>412</sup>.*

Για την κατήχηση προτείνεται να επεξεργάζονται οι αλήθειες της πίστης και να πολεμούνται οι σύγχρονες υλιστικές αντιλήψεις μέσω επιστημονικών και όχι θεολογικών επιχειρημάτων.

Για τη διδασκαλία της Ηθικής προτείνει τη μελέτη ζητημάτων μέσα από ένα θεολογικό πρίσμα *«με βάση την Αγία Γραφή και με χρήση χωρίων για το διαφωτισμό τους εις στήριξη των αληθειών»<sup>413</sup>.* Επιπλέον, οι μαθητές πρέπει να μελετήσουν τι διδάσκουν τα σημαντικότερα φιλοσοφικά συστήματα, κυρίως των ελληνικών, και εξετάσουν τα διάφορα σύγχρονα κοινωνικά και ηθικά προβλήματα μέσα από το πρίσμα της χριστιανικής διδασκαλίας.

Στη συνέχεια της συνεδρίας θ' ακολουθήσει συζήτηση με αφορμή την εισήγηση του Ιωαννίδη. Σ' αυτή τη συζήτηση τονίζεται, καταρχάς, ότι, από τη μία, η θρησκεία δεν είναι εχθρός της επιστήμης και από την άλλη η επιστήμη δεν

---

<sup>409</sup> Όπ. π., σ.174.

<sup>410</sup> Όπ. π., σ.174.

<sup>411</sup> Όπ. π., σ.174.

<sup>412</sup> Όπ. π., σ.175.

<sup>413</sup> Όπ. π., σ.175.

αντιστρατεύεται τη θρησκεία. Επίσης, αποφάσισαν ότι «βάση και συνδετική γραμμή του όλου προγράμματος των Θρησκευτικών πρέπει να σταθή η μορφή του Κυρίου»<sup>414</sup>. Τέλος, αποφάσισαν ότι το μάθημα της Κατήχησης δεν ενδείκνυται για την Ε' γυμνασίου, γιατί «τα παιδιά στην ηλικία αυτή βρίσκονται στο οξύτερο σημείο της ορμής για ανεξαρτησία και αυτοκυβέρνηση, της κριτικής για όλα τα παραδεδομένα, και εμπιστεύονται τον εαυτό τους τις πιότερες φορές στην αλήθεια που τους παρέχουν οι φυσικομαθηματικές επιστήμες, που τις νομίζουν ως τη μόνη αντικειμενική και πραγματική»<sup>415</sup>. Έτσι, η Κατηχητική κρίθηκε καταλληλότερη για την Στ' τάξη του γυμνασίου, όπου και θα «έχει πια αρχίσει το πρώτο ωρίμασμα, η θρασύτητα της λογικοφάνειας έχει καμφθή και το παιδί πρέπει τότε να αρχίζει να αντιλαμβάνεται το βαθύτερο νόημα των πραγμάτων»<sup>416</sup>.

Μετά το πέρας της συζήτησης κατέληξαν και στο πρόγραμμα που θα ακολουθούσαν:

- Α' τάξη: Βιβλική Ιστορία: Παλαιά Διαθήκη και Καινή Διαθήκη.
- Β' τάξη: Καινή Διαθήκη, ολόκληρο το κατά Λουκάν.
- Γ' τάξη: α)Πράξεις των Αποστόλων, β) μία επιστολή του Παύλου, γ) Λειτουργική.
- Δ' τάξη: α)Εκκλησιαστική Ιστορία (βάση οι Πατέρες), β) Εκκλησιαστική ποίηση (Π.Δ., υμνογράφοι, μυστήρια).
- Ε' τάξη: Χριστιανική Ηθική με βάση τη διδασκαλία του Χριστού, β) η μορφή και το έργο του Χριστού (Ιουδαϊκός και Κλασικός πολιτισμός πριν από το Χριστό, Χριστός).
- Στ' τάξη: α) Κατήχηση, β) Ιστορία Θρησκειών.

Για τη μέθοδο διδασκαλίας των Θρησκευτικών αποφάσισαν πως η εργασία σε ομάδες δεν είναι η καταλληλότερη μέθοδος, αφού δεν βοηθάνε πολύ στην κατάκτηση του βασικού σκοπού του μαθήματος, δηλαδή στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συναισθηματικότητας των μαθητών. Σ' αυτό θα βοηθούσε σε μεγάλο βαθμό η κατάλληλη σχολική ζωή μέσα από διάφορες εκφάνσεις της, όπως είναι οι σχολικές γιορτές, οι θρησκευτικές παραδόσεις, τα ακροάματα, τα θεάματα κ.α.

---

<sup>414</sup> Όπ. π., σ.175.

<sup>415</sup> Όπ. π., σ.175-176.

<sup>416</sup> Όπ. π., σ.176.

#### 4.2.4 Η Γυμναστική

Στην 21<sup>η</sup> συνεδρία του προσωπικού θα γίνει μία ανασκόπηση των εργασιών του Πειραματικού Σχολείου *«από τις τρεις πλευρές του σκοπού της αγωγής, την σωματική, την ηθική και την πνευματική»*<sup>417</sup>. Γίνεται έτσι σαφές πόσο σημαντική ήταν για το σχολείο η σωματική ευρωστία των μαθητών, και κατ' επέκταση, πόσο σημαντικό ήταν το μάθημα της γυμναστικής. Πέρα, όμως, από τη συμβολή του στη σωστή σωματική ανάπτυξη των μαθητών, συμβάλλει σημαντικά και στην *«εμπέδωση πολλών καλών συνηθειών, της πειθαρχίας της ζωής των ομάδων»*<sup>418</sup>.

Για τους μαθητές που δεν μπορούσαν ν' ανταποκριθούν στο πρόγραμμα της γυμναστικής, υπήρχε ειδική ρύθμιση να συμμετέχουν μόνο στα 10 ή 15 πρώτα λεπτά του μαθήματος και έπειτα να αποχωρούν.

#### 4.3 Η Σχολική Ζωή στο Πειραματικό Σχολείο

Το πόσο σημαντικό ρόλο έπαιζε η σχολική ζωή στη γενικότερη σχολική πράξη, ο Αλέξανδρος Δελμούζος το απέδειξε ήδη από το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου. Έτσι και εδώ από την τρίτη κιόλας συνεδρία, ο Αλέξανδρος Δελμούζος θα τονίσει, για ακόμη μία φορά, τη σπουδαιότητα της σχολικής ζωής. Συγκεκριμένα θ' αναφέρει: *«Δεν θα μπορέσουμε να πούμε ότι επιτύχαμε στο έργο μας, αν, δίπλα στην καλή και μεθοδική εργασία του μαθήματος, δεν στήσωμε αντάξια σχολική ζωή. Αλλά πρέπει πολύ να προσέξωμε η σχολική μας ζωή να είναι πηγαία, να απορρέη φυσικά και αβίαστα από τα παιδιά, το δικό τους κόσμο να εκδηλώνη και τις δικές τους ανάγκες να ικανοποιή»*<sup>419</sup>.

Στην δέκατη συνεδρία (14-12-1934) ο Δελμούζος θα μιλήσει διεξοδικότερα για τη σημασία και την αναγκαιότητα μιας πλούσιας σχολικής ζωής, *«το έργο του σχολείου δεν τελειώνει με τη διδασκαλία· χρειάζεται η εφαρμογή, η δράση, το ζήσιμο. Αυτά βέβαια γίνονται ως ένα ωρισμένο σημείο και μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας, με το πνεύμα αλληλεγγύης και συνεργασίας που αναπτύσσονται. Εκείνη που θα*

<sup>417</sup> 21<sup>ο</sup> Πρακτικό, όπ. π., σ.168.

<sup>418</sup> Όπ. π., σ.168.

<sup>419</sup> 3<sup>ο</sup> Πρακτικό, όπ. π., σ. 119.

συμπληρώση το έργο του σχολείου και θα το πλουτίσει και σ' αυτήν την άποψη είναι η Σχολική ζωή με τις ποικίλες πρακτικές ανάγκες της. Αυτή θα δώσει πλήθος ευκαιρίες για εφαρμογές διδαχθέντων π.χ. Αριθμητικής, Γεωμετρίας κ.λ.π., θα ορθώσει πλήθος ηθικά και άλλα ζητήματα εμπρός στο παιδί. Με τη σχολική εξάλλου ζωή μικραίνει το χάσμα μεταξύ διδασκαλίας και ζωής»<sup>420</sup>.

Η σχολική ζωή είναι το απαραίτητο και το καταλληλότερο συμπλήρωμα των μαθημάτων. Καλύπτει τα ενδιαφέροντα των μαθητών, την ανάγκη για ατομική και ομαδική δραστηριότητα και συμβάλλει στο να καλλιεργήσουν πολλαπλές δεξιότητες οι οποίες θα είναι αναγκαίες για τη μετέπειτά τους πορεία. Πηγή της σχολικής ζωής είναι αποκλειστικά τα ενδιαφέροντα των παιδιών και βασικός στόχος η αυτενέργεια και η πρωτοβουλία του παιδιού. Ο Δελμούζος, όμως, θα μιλήσει για μία σχολική ζωή στην οποία δε θα υπάρχει ασυδοσία και αναρχία, αλλά θα διέπεται από συγκεκριμένους κανόνες και θα οριοθετείται μέσα σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, «γι' αυτό από την αρχή το σχολείο θα κινείται μέσα σε μέτρα και ηθικές αρχές κατηγορικά (...):τέτοιες η καθαριότητα ατόμου και σχολείου, η τάξη, ο σεβασμός του ξένου πράγματος»<sup>421</sup> και ο ίδιος θα συμπληρώσει: «αυτοδιοίκηση σημαίνει ελευθερία. Να είναι δηλαδή τα παιδιά ελεύθερα να διοικήσουν τον εαυτό τους. Μα η αυτοδιοίκηση είναι ένα τέρμα και μάλιστα εξωσχολικό, αφού και της παιδείας γενικά σκοπός είναι να ετοιμάσει τα παιδιά για την αυθυπαρξία και αυτοκυβέρνησή τους. Για την κατάκτηση αυτή χρειάζονται ικανότητες και αρετές που μόνο με αγώνα και καιρό θα τις αποκτήσουν τα παιδιά. Θα κινούνται από την αρχή ελεύθερα αλλά μέσα σε όρια που όλο θα πλαταίνουν, ανάλογα με την ωριμότητα των παιδιών και όσο πλαταίνουν τόσο θα παραμερίζει ο δάσκαλος και θα δίνει τη θέση του στην κοινή βούληση που θα αντικρύζει όλο και καθαρότερα το σκοπό»<sup>422</sup>.

Αναπόσπαστο μέρος της σχολικής ζωής για τον Δελμούζο ήταν οι εκδρομές. Ο ίδιος προσπαθούσε να γίνονται κάθε φορά όλο και καλύτερες. Γι' αυτό έδινε συγκεκριμένες οδηγίες στους καθηγητές, ώστε οι εκδρομές να πετυχαίνουν το στόχο τους (π.χ. διαίρεση των μαθητών σε μικρές ομάδες, καλή οργάνωση των ομάδων, διατύπωση συγκεκριμένου προγράμματος των εκδρομών, κατά τη διάρκεια της εκδρομής οι ομάδες να συναντιούνται για ανατροφοδότηση, ανταλλαγή απόψεων, σχολίων κλπ., οι καθηγητές να ενημερώνουν νωρίτερα τους μαθητές για την περιοχή

<sup>420</sup> 10<sup>ο</sup> Πρακτικό/ 14-12-1934, όπ. π., σ. 138.

<sup>421</sup> Όπ. π., σ. 139-140.

<sup>422</sup> Όπ. π., σ. 140.

της εκδρομής, για τη βλάστηση, τα μνημεία, την ιστορία, την τοπογραφία κλπ.). Πολλές φορές αφορμή για μία εκδρομή αποτελούσε κάποιο μάθημα στο οποίο οι μαθητές έβρισκαν κάτι που τους κέντριζε το ενδιαφέρον και αυτό ήταν ένας καλός λόγος για να καταφύγουν στη βιωματική μάθηση.

Μία από τις εκδηλώσεις της σχολικής ζωής του Πειραματικού Σχολείου ήταν η εβδομαδιαία ανάληψη κάποιων καθηκόντων από τους μαθητές (απουσιολόγιο, καθαρισμός πίνακα, καθαριότητα έδρας, στολισμός τάξεως) προκειμένου να διατηρείται η τάξη καθαρή και οργανωμένη.

Επίσης, κάθε δεκαπέντε μέρες πραγματοποιούσαν το προσκοπικό απόγευμα. Στόχος αυτού του απογεύματος ήταν «να μάθουν τα παιδιά στο ύπαιθρο να προσανατολίζονται, να κατοπτρεύουν και ανιχνεύουν, να εκτιμούν αποστάσεις, να συνεννοούνται με σηματοτηλεγραφήματα, να διαβάζουν τοπογραφικό χάρτη. Η οργάνωση όμως και το πνεύμα όλων αυτών να έχουν τα χαρακτηριστικά των γενικών αρχών του σχολείου και όχι το στρατιωτικό πνεύμα που χαρακτηρίζει τις προσκοπικές ομάδες. Απαραίτητο επίσης είναι να ασκηθούν στις πρώτες βοήθειες. Στο προσκοπικό απόγευμα πρέπει να υπαχθή ακόμη και το θαλασσινό σπορ, το κολύμβι, η λεμβοδρομία κ.λ.π., ως και άλλες πρακτικές γνώσεις ως π.χ. δέσιμο και λύσιμο κόμβων, κατασκευή πρόχειρου γεφυριού κ.λ.π.»<sup>423</sup>. Παράλληλα, κάθε δεκαπέντε μέρες είχαν ένα απόγευμα αθλοπαιδιών, σκοποβολής και χορού, αφού αυτές οι δραστηριότητες δεν μπορούσαν να καλυφθούν στην ώρα της γυμναστικής.

Αναπόσπαστο κομμάτι της σχολικής ζωής αποτελούσε και ο σχολικός κήπος. Ο σχολικός κήπος εξυπηρετούσε έναν τριπλό σκοπό, μορφωτικό, επιστημονικό και πρακτικό. Οι μαθητές στον κήπο θα μπορούσαν να σπείρουν, να καθαρίσουν, να παρακολουθήσουν την ανάπτυξη των φυτών, κάτι που θα τους ήταν πολύ χρήσιμο και για το μάθημα της Φυτολογίας<sup>424</sup>. Τέλος, στη συνεδρία τόνισαν ότι «στο σχολικό κήπο καλλιεργείται ακόμα και η αυτενεργός και ελευθέρα βούλησις του παιδιού, γιατί εκεί με τις διάφορες εργασίες που θ' ασχοληθή έχει την ευκαιρία να δράση ελεύθερα και ανάλογα με τις δυνάμεις του που καλύτερα θα εκτιμήση, γιατί θα μπορή μόνο του να κάμη σύγκρισι του εαυτού του με τα' άλλα παιδιά. Εκεί είναι στιγμές που το παιδί είναι υποχρεωμένο να πάρη μόνο του αποφάσεις και να τις εκτελέση, πράγμα που θα τονώσει

<sup>423</sup> 16<sup>ο</sup> Πρακτικό/ 25-1-1935, όπ. π., σ. 153.

<sup>424</sup> Για το μάθημα της φυτολογίας αναφέρεται: «η διδασκαλία του μαθήματος της φυτολογίας (...) είναι γνωστό πως σκοπό έχει να κάμη το μαθητή ικανό ερευνητή του περιβάλλοντος κόσμου με την ακριβή εξέτασιν των βιολογικών και φυσικών φαινομένων προς μορφωτικήν αλλά και πρακτικήν ωφέλειαν αυτού» 19<sup>ο</sup> Πρακτικό/ 15-2-1935, όπ. π., σ. 162.



την αγάπη για τη δουλειά και θα το αναγκάζει να παίρνει και την ευθύνη των πράξεών του. Θα συνηθίσει στην τάξη, στην καθαριότητα, θ' ασκηθεί η παρατηρητικότητα του και θα καλλιεργηθεί το συναίσθημα του καλού»<sup>425</sup>.

#### **4.4 Η απόλυση, η αποκατάσταση και η οριστική παραίτηση του Αλέξανδρου Δελμούζου**

Ήδη από τις αρχές του '30 θ' αρχίσουν να εμφανίζονται τα πρώτα προβλήματα για τον Δελμούζο. Το πολιτικό σκηνικό έχει αλλάξει και πρωθυπουργός είναι ο Παναγής Τσαλδάρης. Τον Σεπτέμβριο του 1933 αμέσως μετά την ανάληψη του υπουργείου παιδείας, ο Θ. Τουρκοβασίλης- στέλεχος του κόμματος των Ελευθεροφρόνων του Ι. Μεταξά- θα καταθέσει στη Βουλή τρία νομοσχέδια (περί διδακτικών βιβλίων, περί αστικών σχολείων και περί παιδαγωγικών Ακαδημιών) με τα αντιτίθεται στις μεταρρυθμίσεις της νομοθεσίας του 1929. Ο Δελμούζος θα εκφράσει την άποψή του μέσα από δύο άρθρα (με τίτλο «Η νέα εκπαιδευτική απόπειρα» στις 21 και 22 Σεπτεμβρίου αντίστοιχα) του σε ημερήσια εφημερίδα, γεγονός που θα προκαλέσει την έντονη αντίδραση του υπουργού<sup>426</sup>. Ο υπουργός θα καλέσει τον Δελμούζο σε απολογία για παράβαση καθήκοντος και ανάρμοστη συμπεριφορά. Ο Δελμούζος θ' απαντήσει ότι έχει δικαίωμα να εκφράζει ελεύθερα τη γνώμη του. Ο υπουργός επιβάλλει πρόστιμο στο Δελμούζο χρηματικό ποσό ύψους του μηνιαίου μισθού του. Την ποινή αυτή θα ακυρώσει το Συμβούλιο Επικρατείας, στο οποίο και θα προσφύγει ο Δελμούζος.

Στις 13.4.1935 θ' ακολουθήσει η απομάκρυνση του Αλέξανδρου Δελμούζου από το πανεπιστήμιο στο πλαίσιο των εκκαθαρίσεων των δημόσιων οργανισμών της κυβέρνησης Τσαλδάρη, μετά από ένα αποτυχημένο κίνημα βενιζελικών αξιωματικών<sup>427</sup>. Όπως αποδεικνύεται από την έρευνα του καθηγητή Νίκου Τερζή θα επανέλθει στις 3.4.1936<sup>428</sup> (ο Παπανούτσος υποστηρίζει ότι ο Δελμούζος επανέρχεται

---

<sup>425</sup> Όπ. π., σ. 163.

<sup>426</sup> Ε. Παπανούτσος, όπ. π., σ. 114

<sup>427</sup> Ν. Τερζής, Ο Δελμούζος στη Φιλοσοφική Σχολή- Ο Δελμούζος και η Φιλοσοφική Σχολή... όπ. π., σ. 22.

<sup>428</sup> Ν. Τερζής, *Η παιδαγωγική...*, όπ. π., σσ. 138-156.

στη θέση του στις 25 Ιανουαρίου 1936<sup>429</sup>), αλλά λίγο αργότερα έχουμε την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, όπου το υπουργείο παιδείας αναλαμβάνει ο Κ. Γεωργακόπουλος. Με την έναρξη του σχολικού έτους 1936-37 ο υπουργός στέλνει σε όλα τα σχολεία εγκύκλιο με αναφορές σε «έκφυλα πνεύματα» που προσπάθησαν να διαβρώσουν τους θεσμούς, αφήνοντας σαφή υπονοούμενα για τον Δελμούζο. Ο ίδιος θα απαντήσει στέλνοντας μία επιστολή στον υπουργό κάνοντας σαφείς τις θέσεις του. Ο υπουργός δε θα αντιδράσει στην επιστολή του ούτε θα τον απολύσει. Την επόμενη χρονιά θα στείλει ένα φυλλάδιο στα σχολεία με τον απολογισμό του έργου της μεταξικής διδασκαλίας και εκεί θα περιλαμβάνονται κατηγορίες εναντίον όλων όσων εργάστηκαν για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ο Δελμούζος θα υποβάλει την παραίτησή του, η οποία και γίνεται δεκτή.

Ο Δελμούζος θα φύγει από τη σχολή. Η αποκατάστασή του θα έρθει με τη Συντακτική Πράξη 24/20.3.1945 «περί αποκαταστάσεως απολυθέντων υπαλλήλων» την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας με την οποία θεωρητικά επανέρχεται στο πανεπιστήμιο. Στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης συγκροτείται τριμελής επιτροπή από τους καθηγητές Στίλωνα Π. Κυριακίδη, Περικλή Βιζουκίδη και Ιωάννη Παπασταύρου), για να αποφανθούν αν οι λόγοι της παραίτησης του Δελμούζου εμπίπτουν στις διατάξεις της Συντακτικής Πράξης<sup>430</sup>. Ο Βιζουκίδης θα διαφοροποιηθεί από τους υπόλοιπους καθηγητές και θα αναφέρει ότι η Συντακτική Πράξη δεν καλύπτει σε καμία περίπτωση την παραίτηση του Δελμούζου και αν συνέβαινε κάτι τέτοιο θα έπρεπε να τροποποιηθεί το νομικό πλαίσιο της Συντακτικής Πράξης<sup>431</sup>. Ο Βιζουκίδης, όμως, θα μειοψηφίσει και τελικά ο Δελμούζος αποκαθίσταται στη θέση του τακτικού καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Στις 25.4.1946, όμως, θα υποβάλει τη δεύτερη και οριστική παραίτησή του<sup>432</sup>.

---

<sup>429</sup> Ε. Παπανούτσος, όπ. π., σ. 115.

<sup>430</sup> Ν. Τερζής, *Η παιδαγωγική...*, όπ. π., σ. 158.

<sup>431</sup> Όπ. π., σ. 158-159.

<sup>432</sup> Όπ. π., σ. 170-171.

## Συμπεράσματα

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος άφησε πίσω του ένα σημαντικό παιδαγωγικό έργο, μία σημαντική παιδαγωγική παρακαταθήκη. Ο ίδιος υπήρξε ένα ανήσυχο πνεύμα, το οποίο δεν επαναπαυόταν ποτέ και εξελισσόταν με την πάροδο του χρόνου. Δεν έπαυε να μελετά και να παρακολουθεί με ενδιαφέρον τις εκπαιδευτικές εξελίξεις, γεγονός που τον καθιστούσε έναν πολύ καταρτισμένο παιδαγωγό. Αυτό είναι και κάτι που διαφαίνεται πολύ έντονα κατά τη διάρκεια της πορείας του.

Ο τρόπος εργασίας του Δελμούζου στο Πειραματικό Σχολείο διαφέρει σε αρκετά μεγάλο βαθμό από τη δουλειά του στο Παρθεναγωγείο του Βόλου. Στο Πειραματικό βλέπουμε έναν παιδαγωγό, ο οποίος δεν αφήνει τίποτα στην τύχη, όλα μελετώνται λεπτομερώς και παίρνονται αποφάσεις, ακόμα και για θέματα ήσσονος σημασίας, όπως για παράδειγμα είναι τα τετράδια των μαθητών. Σ' αυτή τη διαδικασία συμμετέχουν όλοι οι εκπαιδευτικοί και ο ίδιος αναδεικνύει σε κάθε συνάντησή τους πόσο σημαντική είναι η συμμετοχή και η συνεργασία των τελευταίων, για την επίτευξη των επιθυμητών αποτελεσμάτων.

Ο Δελμούζος παρακολουθεί συνέχεια την πορεία των μαθημάτων και δίνει λεπτομερείς συμβουλές στους εκπαιδευτικούς του Πειραματικού, προκειμένου να επιτευχθούν αποτελεσματικές διδασκαλίες. Είναι πλήρως αφοσιωμένος στο έργο του και δε διστάζει να καινοτομήσει, να πειραματιστεί, να πρωτοπορήσει (χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πρότασή του στο Πειραματικό Σχολείο να υπάρχουν τα απογεύματα βοηθητικά μαθήματα, για να ενισχύονται οι μαθητές που είχαν ελλείψεις).

Βασικό μέλημα του Δελμούζου ήταν να παρέχει στους μαθητές του μια πλούσια σχολική ζωή, μέσα από την οποία θα μπορούσαν να αποκτήσουν ουσιαστικές, αλλά και χρήσιμες για την υπόλοιπη ζωή τους, γνώσεις. Δεν τον ενδιέφερε η απομνημόνευση, η απόκτηση στείων γνώσεων. Τον ενδιέφερε να οδηγήσει τους μαθητές του να ανακαλύψουν τον τρόπο που θα φτάσουν στη γνώση. Πίστευε στην ουσιαστική συμβολή του σχολείου. Σ' ένα σχολείο που θα βοηθούσε στη διαμόρφωση ηθικά αυθύπαρκτων ατόμων, με αξίες, με ιδανικά, με αγάπη για τη ζωή και τους ανθρώπους. Και αυτό το αποδεικνύει ο ίδιος μέσα από το παράδειγμά του, από τον τρόπο που προσέγγιζε τα παιδιά, από την απλόχερη αγάπη και το ενδιαφέρον με τα οποία τα περιέβαλλε, ξεφεύγοντας από τα παλαιότερα πρότυπα των αυστηρών και άτεγκτων εκπαιδευτικών.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

### ΠΗΓΕΣ

- ΓΑΤΟΥ Γ. (επιμ.), *Το μέγα πάθος του Εκπαιδευτικού δημοτικισμού. 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΑΛ., *Σαν Παραμύθι*, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα 1983<sup>2</sup> (πρώτη δημοσίευση 1912).
- ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΑΛ., *Μαράσλειο και ζωή*, εκδ. οίκος Ράλλη, Αθήνα 1925.
- ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΑΛ., *Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1929.
- ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΑΛ., *Οι ξένοι κι εμείς*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1930.
- ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΑΛ., *Αι κατευθύνσεις της Παιδείας*, στο: *Ανώτατον Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον (Πρακτικά Συνεδριάσεων 5-24 Οκτωβρίου 1931)*, Αθήνα χ.χ., σσ. 450 – 457.
- ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΑΛ., *Ο Δημοτικισμός και η επίδραση του στην ελληνική Παιδεία, Νέα Εστία* τχ. 309/1939, σσ. 1463 – 1471.
- ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΑΛ., *Το πρόβλημα της Φιλοσοφικής Σχολής*, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα 1983<sup>2</sup> (πρώτη έκδοση 1944).
- ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΑΛ., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το παιδαγωγικό του έργο*, εκδ. Ν. Αλικιώτη, Αθήνα 1947.
- ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΑΛ., *Παιδεία και κόμμα*, εκδ. Αλικιώτη, Αθήνα 1947.
- ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΑΛ., *Το Κρυφό Σχολειό (1908-1911)*, εκδ. Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, Αθήνα 1950
- ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΑΛ., *Μελέτες και Πάρεργα*, Αθήνα 1958.
- Δίκη του Ναυπλίου** (16-28 Απριλίου 1914) / Στενογραφημένα Πρακτικά, εκδ. Διόνυσος, Αθήνα 1976.
- Χρονικά** του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης τχ. 1/1992 (Βιβλίο Παιδαγωγικών Συνεδριών Σχολ. Έτος 1934-1935)

### ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- ΑΒΡΑΑΜ, Κ., Αλέξανδρος Δελμούζος. Ο πρωτοδάσκαλος της Δημοτικής, *Στερεά Ελλάς* (περιοδ.) τ. 84, Ιούνιος 1976.
- ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗ, Γ., *Τα Μαρασλειακά (έκθεσις)*, εν Αθήναις 1926.
- ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Χρ., *Οι παιδαγωγικές θέσεις του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου σήμερα*, *Μακεδον*, 6 (1999)
- ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Χρ., *Η εκπαίδευση των Ελλήνων δασκάλων (1828-2000)*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.
- ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Χρ., *Παιδαγωγοί και Παιδαγωγική στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008.
- ΒΑΡΜΑΖΗ, Ν., *Ο Αλέξ. Δελμούζος και το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, *Νέα Παιδεία* τχ. 14/1980, σσ. 25 - 33
- ΒΑΡΜΑΖΗ, Ν., *Οι παιδαγωγικές αρχές του Αλέξανδρου Δελμούζου και το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, *Επετηρίδα*

- Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 39-48
- ΒΑΡΜΑΖΗ, Ν.**, *Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Η ιστορία ενός υποδειγματικού ελληνικού σχολείου 1934-1998)*, εκδ. Μαλλιάρης - παιδεία, Θεσσαλονίκη 1998
- ΒΑΡΝΑΛΗ, Κ.**, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου – Τα Αθεικά. Αλληλογραφία Δελμούζου –Σαράτση*, Βόλος 1981.
- ΒΙΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, ΗΛ.**, *Σύντομη αναφορά στους πρωτεργάτες του Εκπαιδευτικού δημοτικισμού (Φώτης Φωτιάδης, Αλέξανδρος Αελμούζος, Δημήτρης Γληνός, Μανόλης Τριανταφυλλίδης)*, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα 1984.
- ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Β.**, «Καινοτομίες στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου», στο *Αλέξανδρος Π. Δελμούζος: Παιδαγωγός και Μεταρρυθμιστής*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 29-58
- ΓΛΗΝΟΥ, Δ.**, *Άπαντα*, τομ. Α-Β, 1983 (Θεμέλιο).
- ΓΛΗΝΟΥ, Δ.**, *Εκλεκτές σελίδες*, τομ. Α-Δ, 1970-75 (Στοχαστής).
- Δελτίο** του Εκπαιδευτικού Ομίλου (ΔΕΟ), 1911-1924.
- ΔΑΓΚΑΣ, ΑΛ.**, *Δ. Γληνός - Α. Δελμούζος: Δύο αντίθετες θέσεις στο κοινωνικό κίνημα*, Χρονικά τχ. 5/1995, σσ. 61 – 81.
- ΔΑΝΑΣΣΗ- ΑΦΕΝΤΑΚΗ, Α.**, *Η εξέλιξη της Παιδαγωγικής Σκέψης (17<sup>ος</sup> -20<sup>ος</sup> αι.)*, Αθήνα 1985.
- ΔΕΛΤΑ ΠΗΝ.**, *Αλληλογραφία (1906 - 1940)*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδη, εκδ. Εστίας, Αθήνα 1997<sup>2</sup>
- ΔΕΡΒΙΣΗ, ΣΤ.**, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης και σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα*, Θεσσαλονίκη 1985.
- ΔΗΜΑΡΑ ΑΛ.** (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμ. Β'(1895-1967), εκδ. Εστίας, Αθήνα 1998.
- ΔΗΜΑΡΑ, ΑΛ.**, *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927 (Σύνθεση - Περιγραφή - Εκτιμήσεις)*, εκδ. Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994.
- ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΣΠ.**, *Ελληνική Εκπαίδευση*, τόμ. Β'(20<sup>ος</sup> αιώνας), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999<sup>2</sup>.
- ΖΑΧΟΥ, Α. - ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Κ.**, *Οι βασικότερες αρχές του Νέου Σχολείου*, 1962.
- ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, Σ.**, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983.
- ΖΟΜΠΑΝΑΚΗΣ, Γ.**, «Δελμούζος Αλέξανδρος», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 2<sup>ος</sup>, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1967, σ. 65-66.
- ΗΛΙΑΔΗ, Αμ.**, *Το σχολείο εργασίας: φιλοσοφία, στόχοι και επιδράσεις*, χ.έ., Τρίκαλα, 2003.
- ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ, Π. – ΠΑΠΑΖΑΧΑΡΙΟΥ, Α. – ΚΑΛΛΙΑΦΑ, Σπ.**, *Αναίρεσις των Μαρασλειακών του Αρεοπαγίτου κ. Γ. Αντωνακάκη υποβαλλομένη προς την σεβαστήν Βουλήν των Ελλήνων και την κοινήν γνώμην*, εν Αθήναις 1926.
- ΙΣΤΟΡΙΚΑ** τχ. 36/2000 (αφιέρωμα: "Τα Αθεικά του Βόλου και ο Αελμούζος" με συμβολές των Αλ. Δημαρά, Χ. Νούτσου, Χ. Χαρίτου, Α. Πρασσά, Ν. Κολιού, Χρ. Τσολάκη).
- ΚΑΣΤΑΝΟΣ, Θ.**, *Η Απολογία του Σχολείου Εργασίας*, εκδ. Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1996.
- ΚΑΣΤΑΝΟΣ, Θ.**, *Το Σχολείο Εργασίας στη θεωρία και στην πράξη*, εκδ. Κώδικας,

- Θεσσαλονίκη 1995.
- ΚΑΤΣΙΚΑ, ΧΡ. - ΘΕΡΙΑΝΟΥ Κ.,** *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004)*, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα 2004
- ΚΟΓΚΟΥΛΗ, ΙΩ.,** *Το μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση (1833-1932). Συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης*, τόμ. Α', εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993<sup>2</sup>
- ΚΟΓΚΟΥΛΗ, ΙΩ.,** *Το μάθημα των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση κατά την πεντηκονταετία 1932-1982. Ιστοριοπαιδαγωγική προσέγγιση και συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης*, τόμ. Β', εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993<sup>2</sup>.
- ΚΟΓΚΟΥΛΗ, ΙΩ.,** *Η σχολική τάξη ως κοινωνική ομάδα και η συνεργατική διδασκαλία και μάθηση*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994.
- ΚΟΓΚΟΥΛΗ, ΙΩ.,** *Διδακτική των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003.
- ΚΡΙΑΡΑ, ΕΜΜ.,** *Πώς είδε ο Κώστας Βάρναλης τον Αλέκο Δελμούζο και τη δράση του*, στον τόμο "Εμμανουήλ Κριαράς: Επιλογή από το έργο του", εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 203 – 218.
- ΚΡΙΑΡΑ, Ε.,** *Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και το Σχολείο του Βόλου*, εφημ. *το Βήμα*, 12 Απριλίου 1978.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Μ.,** *Οι εκπαιδευτικοί μας μεταρρυθμισταί και η θρησκεία*, *Εκκλησία* 11(1933), σσ. 60 – 62.
- ΛΑΠΠΑ, Δ.,** *Ο διάλογος και το μάθημα των Θρησκευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000.
- ΛΑΧΑΝΑ, Β.,** *Άγνωστα στοιχεία για τον «Εκπαιδευτικό Όμιλο» και ηγετικά πρόσωπα της εποχής*, *Νέα Εστία* τχ. 1334/1983, σσ. 177—178.
- ΛΑΦΑΖΑΝΗ, Μ.,** *Αλέξανδρος Δελμούζος*, περιοδ. *Το σχολείο και το σπίτι*, τ. 2, Φεβρουάριος 1980.
- ΛΙΑΠΗ, Β.,** *Αλέξανδρος Δελμούζος. Ένας δάσκαλος του Γένους (1880-1956)*, *Λόγος και Πράξη* τχ. 29/1986, σσ. 22 – 35.
- ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Θ. Γ.,** *Η τριανδρία των προδρόμων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης: Γληνός, Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης*, περιοδ. *Φιλολόγος*, τ. 4, 1965.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ – ΝΟΥΑΡΟΥ, Α.,** *Τα ιδανικά του Αλέξανδρου Δελμούζου*, *Ε.Ε.Φ.Σ.Α.Π.Θ.* 17(1978), σσ. 217 – 235.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ – ΝΟΥΑΡΟΥ, Α.,** *«Ο άνθρωπος Δελμούζος»*, στο *Αλέξανδρος Π. Δελμούζος: Παιδαγωγός και Μεταρρυθμιστής*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 157-169.
- ΜΠΟΥΖΑΚΗ, Σ.,** *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821 - 1985)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1986.
- ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ** τχ. 750/1958 (αφιέρωμα στον Αλ. Δελμούζο με συμβολές των Π. Χάρη, Σ. Κουγέα, Ιω. Κακριδή, Μ. Τριανταφυλλίδη, Ηλ. Βενέζη, Ευ. Παπανούτσου, Β. Τατάκη, Κ. Δημαρά, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Θ. Ξύδη, Χρ. Φράγκου, Φ. Τζωρτζάκη, Δ. Σιατόπουλου, Μ. Κλεάνθους -Παπαδημητρίου, Κ. Παπά).
- ΞΗΡΟΤΥΡΗ, ΙΩ.,** *In memoriam Αλεξάνδρου Δελμούζου*, *Χρονικά* τχ. 40/1956, σσ. 185-187
- ΞΗΡΟΤΥΡΗ, ΙΩ.,** *Αλέξανδρος Δελμούζος*, *Λόγος και Πράξη* τχ. 6/1978, σσ. 3-16.
- ΞΗΡΟΤΥΡΗ, ΙΩ.,** *Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Σχολείο του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού)*, *Νέα Εστία* τχ. 1403/1985, σσ. 236 – 243.
- ΞΩΧΕΛΛΗ, Π.,** *Απόψεις του Α. Δελμούζου για τον εκπαιδευτικό και το έργο του από*

- τη σκοπιά της σύγχρονης Παιδαγωγικής, *Αφιέρωμα στον Ευ. Παπανούτσο*, τόμ. Α', Αθήνα 1980, σσ. 525 – 532.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ΧΡ.**, Η συμβολή του Βασιλείου Χ. Ιωαννίδη στην εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική δράση του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου, *ΚΑΙΡΟΣ (Τόμος τιμητικός στον ομότιμο καθηγητή Λαμιανό Αθ. Δόικο) Ε.Ε.Θ.Σ.Α.Π.Θ./ Τμ. Θεολογίας- Νέα Σειρά 4* (1994), σς. 771-772.
- Παιδεία και Ζωή**, περιοδ. τευχ. 18-20 (15-6, 16-9-1953), *αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Δελμούζο* – άρθρα Ε. Παπανούτσου, Β. Τατάκη, Κ. Δημαρά, Θ. Σταύρου, Χ. Καρούζου, Φ. Τζωρτζάκη, Ε. Παϊδούση, Γ. Αποστολάκη, Θ. Ξύδη, Δ. Μάνου.
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, ΕΥ.**, *Α. Δελμούζος (Η ζωή του - επιλογή από το έργο του)*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984<sup>2</sup>.
- ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ – ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Ρ.**, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1999 Παπαχρίστου Κ., *Αλέξανδρος Δελμούζος*, περιοδ. Νεοελληνικά Γράμματα, 10-12-1938.
- ΠΑΤΕΛΟΔΗΜΟΥ, Γ.**, Το χρονικό της ιδρύσεως και το παιδαγωγικό σύστημα του Ανωτάτου Παρθεναγωγείου Βόλου, *περιοδ. Αργοναύτης*, τ. 3, 1976.
- ΠΟΛΙΤΗΣ Λ.**, *Αλέξανδρος Δελμούζος*. Θέματα της Λογοτεχνίας μας, β' σειρά.
- Roehrs, H.**, *Το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης*, μετφ., Κ. Δεληκωνσταντής-Σ. Μπουζάκης, εκδ. Αφ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1984.
- ΣΑΛΤΕΡΗ, Ν.**, Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, *Σύγχρονη Εκπαίδευση* τχ. 37/1987, σσ. 80 - 90
- ΣΑΜΩΝΑΣ, Β.**, *Αλέξανδρος Δελμούζος – δάσκαλος της προόδου*, 1983.
- ΣΑΡΑΝΤΣΗΣ, Δ.**, Η γένεση και η ζωή του Ανωτέρου Παρθεναγωγείου Βόλου, *Νέα Εστία*, τ. 309, 1-11-1939.
- ΣΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Δ.**, Τα αθεϊκά, *Νέα Εστία*, τ. 750, 1958.
- ΣΚΡΕΤΑΣ, Δ.**, *Ο "Εκπαιδευτικός Όμιλος" και η ορθόδοξη χριστιανική αγωγή των μαθητών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000
- ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Ρ.** (επιμέλεια), Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα, *Ερμής*, ΝΕΒ, 1976.
- ΣΤΑΦΥΛΑ Μ.**, Μνήμη Αλεξάνδρου Δελμούζου. Αν συνέχιζε το Παρθεναγωγείο του Βόλου... (μια ευκαιρία για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση που χάθηκε...), *Φιλολογική*, τ. 58, Ιανουάριος - Φεβρουάριος - Μάρτιος 1997, σελ. 29-32.
- ΣΤΡΑΓΚΑ Θ.**, *Εκκλησίας Ελλάδος ιστορία εκ πηγών αψευδών (1817-1967)*, τόμ. Γ', Αθήνα 1971.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Κ.**, Γλώσσα και Παιδεία, *Νέα Εστία*, 1 Οκτωβρίου 1958 – αφιέρωμα (και στον τόμο Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, εκδ. Προοδευτική Παιδεία, 1966)
- ΤΕΡΖΗ, Ν.**, Αλεξάνδρου Π. Δελμούζου έπαινος, *Χρονικά* τχ. 6/1996, σσ. 10-15.
- ΤΕΡΖΗ, Ν.**, Η εκπαίδευση στη Θεσσαλονίκη: η νεότερη και σύγχρονη περίοδος, στο συλλογικό: *"Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Πολιτισμός"*, εκδ. Παρατηρητή, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 379-388
- ΤΕΡΖΗ, Ν.**, *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: πρόγραμμα και πραγματικότητα - πράγματα και πρόσωπα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002.
- ΤΕΡΖΗ, Ν.**, *Η Παιδαγωγική του Αλεξάνδρου Π. Δελμούζου (Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2006.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ Μ.**, *Απαντα*, τόμοι Α'-Η', Ι.Ν.Σ.Π.Θ., 1963-65.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ Μ.**, *Δημοτικισμός και αντίδραση*, 1960.

- Τομέας Παιδαγωγικής** της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., *Αλέξανδρος Π. Δελμούζος: Παιδαγωγός και Μεταρρυθμιστής*, (με συμβολές των Ν. Τερζή, Α. Γιαννικόπουλου, Α. Γιαρμά, Μ. Ζωγραφάκη, Α. Λάλα, Ν. Καλογερόπουλου, Ν. Βαρμάζη, Δ. Χαραλάμπους, Χρ. Φράγκου, Π. Ξωχέλλη και Α. Μιχαηλίδη — Νουάρου), εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991
- ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, Μ.**, Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου, *Νέα Εστία* τχ. 7/1927, σσ. 401 - 410 και τχ. 8/1927, σσ. 468 - 478
- ΤΣΟΥΚΑΛΑ, Κ.**, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 1979 (Θεμέλιο).
- ΦΑΤΣΗ, Γ.**, *Μια μαθήτρια του Δελμούζου στο Παρθεναγωγείο θυμάται...*, εφημ. το Βήμα, 22-2 και 2,3,4-3-1976.
- ΦΡΑΓΚΟΥ, Χ.**, Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, *περιοδ. Λόγος και Πράξη*, τ. 8 - Άνοιξη 1979, σελ. 3-18.
- ΦΡΑΓΚΟΥ, Χ.**, *Ψυχοπαιδαγωγική*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α.**, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα, 1977.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ, Σ.**, *Η θρησκευτική αγωγή στο εκπαιδευτικό έργο του Αλέξανδρου Δελμούζου*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2007.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Δ.**, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπαση του*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Δ.**, (επιμ.) *Διαχρονικές και Συγχρονικές Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης, Αντιχάρισμα στον καθηγητή Νίκο Π. Τερζή*, Θεσσαλονίκη 2006.
- ΧΑΡΙΤΟΥ, Χ.**, Κείμενα του Αλέξανδρου Δελμούζου και του Δημήτρη Γληνού στα σχολικά εγχειρίδια, *Σύγχρονη Εκπαίδευση* τχ. 26/1986, σσ. 40 – 46.
- ΧΑΡΙΤΟΥ, Χ.**, Παιδαγωγικές θέσεις του Αλέξανδρου Δελμούζου, *Λόγος και Πράξη* τχ. 28/1986, σσ. 5 – 55.
- ΧΑΡΙΤΟΥ, Χ.**, Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ένα άγνωστο υπόμνημα του 1917, *Νέα Παιδεία* τχ. 47/1988, σσ. 92 — 110.
- ΧΑΡΙΤΟΥ, Χ.**, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. Α', εκδ. Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας / Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1989.
- ΧΑΡΙΤΟΥ Χ.** (επιμ.), *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. Β' (Μαρτυρίες και Κείμενα), εκδ. Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας / Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1989.
- ΧΑΡΙΤΟΥ Χ.** (επιμ.), *Αρχείο Δημήτρη Ι. Σαράτση*, τόμ. Β' (Εκπαιδευτικά - Φιλολογικά), εκδ. Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995.
- ΧΑΡΙΤΟΣ, Χ. Γ.**, «Οι παιδαγωγικές καινοτομίες του Δελμούζου», *Ε- ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, τεύχ. 36 (2000), σ. 14-19.